

УДК 94

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161>

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи і засоби їхнього розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Патриляк Іван, д-р іст. наук, проф. (Україна) Біленький Сергій, д-р філософії, доц. (Канада); Боровик Микола, канд. іст. наук, доц. (Україна); Гуменний Сергій, д-р філософії (Україна); Скељчик Сергій, д-р іст. наук, проф. (Канада); Йокубаускас Вітаутас, д-р гуманітар. наук (історія) (Литовська Республіка); Коваль Андрій, канд. іст. наук (помічник голов. ред.) (Україна); Мотиль Олександр, д-р іст. наук, проф. (США); Нарвселіус Елеонора, канд. іст. наук (Швеція); Орлик Світлана, д-р іст. наук, проф. (Україна); Пшеничний Тарас, д-р іст. наук (заст. голов. ред.) (Україна); Рижов Сергій, канд. іст. наук, доц. (Україна)
Адреса редколегії	історичний факультет вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 234 09 71; факс 234 69 80 e-mail: history.bulletin@knu.ua web: https://history.bulletin.knu.ua/home
Затверджено	вченою радою історичного факультету 18.12.25 (протокол № 5)
Зареєстровано	Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення Рішення № 1089 від 28.03.24 Ідентифікатор друкованого медіа: R30-03811
Атестовано	Міністерством освіти і науки України (категорія Б) Наказ № 1643 від 28.12.19
Індексування	EuroPub, Cabells Journal Whitelist, Index Copernicus, J-Gate
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідectво про внесення до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" 6-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

BULLETIN

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640 (Print)

HISTORY

2(161)/2025

Established in 1958

UDC 94

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161>

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

CHIEF EDITOR	Patryliak Ivan, DSc (History), Prof. (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Bilenky Serhii, PhD, Assoc. Prof. (Canada); Borovyk Mykola, PhD (History), Assoc. Prof. (Ukraine); Humennyi Serhii, PhD (Ukraine); Jokubauskas Vytautas, DSc (History) (Lithuania); Koval Andrii, PhD (History) (Assist. of Chief Ed.) (Ukraine); Motyl Alexander, DSc (History), Prof. (USA); Narvselius Eleonora, PhD (History) (Sweden); Orlyk Svitlana, DSc (History), Prof. (Ukraine); Pshenychnyy Taras, DSc (History) (Deputy Chief Ed.) (Ukraine); Ryzhov Serhii, PhD (History), Assoc. Prof. (Ukraine); Yekelchik Serhii, DSc (History), Prof. (Canada)
Address	Faculty of History 60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 234 09 71; fax 234 69 80 e-mail: history.bulletin@knu.ua web: https://history.bulletin.knu.ua/home
Approved by	the Academic Council of the Faculty of History 18.12.25 (protocol № 5)
Registered by	the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine Decision № 1089 of 28.03.24 Identifier of printed media: R30-03811
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine (category B) Order № 1643 dated 28.12.19
Indexing	EuroPub, Cabells Journal Whitelist, Index Copernicus, J-Gate
Founder and publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University" Certificate of entry into the State Register ДК № 1103 dated 31.10.02
Address	PPC "Kyiv University" 14, Taras Shevchenko blvd., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

ЗМІСТ

БОНДАРЕНКО Наталія	
Пам'ятні скарабеї Аменхотепа III як форма політичної комунікації	5
ГАЙСЕНЮК Марія	
Управління маєтками Чарторийських у Подільському воєводстві у другій половині XVIII століття	12
ІВАНИЦЬКА Лілія, КУЗІНА Наталія	
Роль української діаспори та Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги (жіночої організації ОУН) у формуванні світогляду української молоді (1994–2000)	21
КОЗЛОВСЬКИЙ Сергій	
Втрати Кримського ханства у військових кампаніях XV–XVI століть: хибні інтерпретації джерел	25
КОТЛЯРОВ Петро	
Інтелектуальні витоки формальної школи: рання методологія Генріха Вельфліна	33
МОГИЛЬНИЙ Леонід	
Середньовічне місто Русі у вітчизняній історіографії XIX століття	39
НОВІКОВА Ольга, КОЗАКОВА Анна	
Значення мечеті для мусульман-мігрантів із Туреччини в Європі	46
СЕРДОБОЛЬСЬКА Олена, КРУГЛЯКОВ Віктор	
Вплив Сезанна на естетичне бачення жіночого тіла у творчості Адальберта Ерделі	51
ЧОРНИЙ Дмитро	
Вдивляючись у Східну Галичину: регіон очима харків'ян (серпень 1914 – червень 1915).....	60

РЕЦЕНЗІЇ

ПАТРИЛЯК Іван	
"Нічого бо нема захованого, що б не стало явним" [Якубовський, Ігор. (2025). <i>Голодомор 1932–1933 рр.: відображення в районній пресі Київської та Чернігівської областей 1932–1933 рр.</i> Львівський національний університет імені Івана Франка]	69
ПАТРИЛЯК Іван	
Галицькі партизани [Росіцький, Петро. (2025). <i>Українська народна самооборона в Галичині (1943): формування, структура, бойові дії.</i> НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича]	72
Відомості про авторів	75

CONTENTS

BONDARENKO Natalia	
The commemorative scarabs of Amenhotep III as a form of political communication.....	5
HAISENIUK Mariia	
Administration of the Czartoryski estates in the Podolian voivodeship during the late 18th century	12
IVANYTSKA Liliia, KUZINA Nataliia	
The Role of the Ukrainian Diaspora and the All-Ukrainian Women's Society Named After Olena Teliga (Women's Organization of the OUN) in Forming the World Outlook of Ukrainian Youth (1994–2000)	21
KOZLOVSKYI Serhii	
Losses of the Crimean Khanate in military campaigns of the 15th–16th centuries: misinterpretations of sources	25
KOTLIAROV Petro	
Intellectual Origins of the Formal School: the Early Methodology of Heinrich Wölfflin	33
MOHYLNYI Leonid	
The medieval city of the Rus' in national historiography of the nineteenth century	39
NOVIKOVA Olha, KOZAKOVA Anna	
The Significance of the Mosque for Muslim migrants from Turkey in Europe	46
SERDOBOLSKA Olena, KRUGLIAKOV Viktor	
The influence of Cézanne on the aesthetic perception of the female body in the art of Adalbert Erdeli	51
CHORNYI Dmytro	
Looking closely at Eastern Galicia: the region through Kharkiv residents' eyes (August 1914 – June 1915)	60

REVIEWS

PATRYLAK Ivan	
"For nothing is hidden that will not be made manifest" [Yakubovskyy, Ihor. (2025). <i>Holodomor 1932–1933: Reflection in the Regional Press of Kyiv and Chernihiv Regions</i> 1932–1933. Ivan Franko National University of Lviv].....	69
PATRYLAK Ivan	
Galician partisans [Rositsky, Petro. (2025). <i>Ukrainian People's Self-Defense in Galicia (1943): Formation, Structure, Combat Operations</i> . National Academy of Sciences of Ukraine, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies]	72
Information about the authors	75

ПАМ'ЯТНІ СКАРАБЕЇ АМЕНХОТЕПА III ЯК ФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Вступ. Статтю присвячено пам'ятним скарабейам Аменхотепа III як засобу політичної комунікації та легітимації влади у Стародавньому Єгипті. Проаналізовано, як через ці об'єкти фараон транслював офіційну інформацію про власні досягнення, династичні союзи та мирні ініціативи, формуючи образ стабільного і божественного правителя. Скарабеїв розглядали як "носії новин", що давали змогу контролювати сприйняття влади серед еліти та населення.

Методи. Використано текстологічний аналіз давньоєгипетських написів і їхній переклад, просопографічний і компаративно-історичний аналіз, а також міждисциплінарні підходи для оцінки символічної та комунікативної функції скарабеїв.

Результати. Скарабеї фіксували ключові події: шлюб із царицею Тією, полювання на левів, будівництво озера Тії та дипломатичні союзи. Тексти складали за стандартизованою схемою: титули царя, опис події, оцінка результату та підсумок, перетворюючи події на сакральні акти, що легітимізували владу фараона й підкреслювали стабільність держави. Вони формували мережу повідомлень для еліти й іноземних партнерів, підкреслюючи контроль царя над державою та мир.

Висновки. Пам'ятні скарабеї виконували роль релігійно-ідеологічних текстів і політичних повідомлень, утверджуючи образ фараона як божественного правителя. Дослідження демонструє ефективність матеріальної культури як засобу політичної комунікації та пропаганди, відкриваючи перспективи для міждисциплінарного вивчення політичної історії Єгипту.

Ключові слова: пам'ятні скарабеї, Аменхотеп III, політична історія, легітимація влади, Стародавній Єгипет, фараон, пропаганда.

Вступ

Загальновідомим є значний рівень репрезентативності влади фараона у період Нового царства, зокрема XVIII династії. Фараони дедалі активніше формували власні образи через монументальні споруди, храмові написи та предмети матеріальної культури, що відображали їхню божественну сутність і політичну могутність. Особливе місце серед цих засобів самопрезентації посідають пам'ятні скарабеї Аменхотепа III – сотні невеликих артефактів із гравіюваними текстами, що фіксували найважливіші події його правління: від шлюбного союзу із царицею Тією до грандіозних мисливських подвигів і міжнародних контактів. Дослідники неодноразово звертали увагу на унікальність цього явища, пам'ятні скарабеї не можна розглядати як випадкові пам'ятки чи декоративні об'єкти – вони були складовою продуманої політичної програми фараона. Ці артефакти не призначалися для релігійного вжитку чи храмових ритуалів: їх адресовано людям, переважно чиновникам, провінційним елітам, можливо навіть іноземним союзникам. Через них влада говорила із суспільством поза межами сакрального простору. Отже, пам'ятні скарабеї можна трактувати як одну з найбільш ранніх форм офіційної політичної комунікації, спрямованої на створення контрольованого публічного образу "сонячного царя". Їхня функція виходила далеко за межі простого інформування, оскільки вони формували дискурс, у якому влада постає як джерело гармонії, радості й космічного порядку.

Проблематика пам'ятних скарабеїв Аменхотепа III має багатовікову історію дослідження. Ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Фліндерс Пітрі (Petrie, 1917) та Джеймс Брестед (Breasted, 1906) здійснили перші систематичні спроби класифікації текстів і типів цих артефактів. Згодом скарабеї стали предметом вивчення у контексті політичної історії, дипломатії та царської ідеології, зокрема в сучасному аналізі О'Коннора та Клайна (O'Connor, & Cline, 2001), які розглядали їх як елемент формування офіційного образу фараона. Загалом більшість дослідників сходяться на думці, що ці об'єкти виконували функ-

цію офіційної комунікації та пропаганди, покликаної закріпити авторитет правителя. Проте питання механізмів передачі цих повідомлень, тобто того, як скарабеї функціонували в системі комунікації між центром і провінціями, досі залишалося недостатньо вивченим. Саме зазначений аспект є предметом пропонованої статті: розгляд того, як пам'ятні скарабеї діяли в інформаційному просторі держави, якими були їхні канали поширення, адресати та комунікативні коди. Завдяки такому підходу можливо не лише реконструювати політичні наративи епохи Аменхотепа III, а й простежити, як матеріальні об'єкти використовувалися для легітимації влади та формування офіційної пам'яті про правителя.

Метою дослідження є з'ясування особливостей функціонування пам'ятних скарабеїв Аменхотепа III як засобу політичної комунікації й осмислення їхньої ролі у процесі формування офіційного образу царя поза межами храмового простору. Дослідження спрямоване на розкриття того, як за допомогою коротких текстових повідомлень і контрольованого поширення матеріальних артефактів вибудовувався публічний дискурс влади, зорієнтований на адміністративну та провінційну еліту. Для досягнення цієї мети поставлено такі **завдання**: проаналізувати тексти пам'ятних скарабеїв різних типів (шлюбних, мисливських, дипломатичних, будівельних) у контексті політичної ідеології XVIII династії. Також важливо простежити функціонування скарабеїв у комунікаційній системі між центром і номами як інструменту трансляції політичних повідомлень у позахрамовому середовищі. Для наповнення джерельної бази вітчизняної єгиптології здійснено переклад українською мовою вибраних давньоєгипетських текстів пам'ятних скарабеїв, супроводивши їх коментарем і коротким контекстуальним аналізом.

Методи

У дослідженні застосовано комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів, зокрема принципи історизму, об'єктивності та системного підходу. Основу становить джерелознавчий аналіз корпусу пам'ятних скарабеїв Аменхотепа III з урахуванням їхнього археоло-

гічного контексту, текстологічних особливостей і семантики написів. Використано методи контент-аналізу й історико-типологічний підхід для виявлення закономірностей у змісті написів і політичній риторичі фараона. Застосовано також епіграфічний і лінгвістичний аналіз для перекладу й інтерпретації давньоєгипетських текстів, що дає змогу реконструювати зміст офіційних повідомлень і їхню функцію в системі царської комунікації. Міждисциплінарний підхід поєднує історичну, філологічну та культурологічну методології, що забезпечує комплексне бачення політичної репрезентації влади у XVIII династії.

Результати

Традиція виготовлення скарабеїв у Стародавньому Єгипті має глибоке релігійно-магічне коріння, що сягає ще доби Середнього царства. Образ скарабея – жука-скарабея (давньоєгип. ḥrgr) – асоціювався з божеством Хепрі, уособленням сходу сонця, відродження та щоденного оновлення світу. Уже в амулетах XII династії можна простежити поєднання символічного значення з прагненням до індивідуалізації: на багатьох із них гравіювали імена власників або короткі побажання собі чи іншому. Згодом цей тип амулета перетворився на зручну поверхню для написів – від приватних до адміністративних. Первісна функція скарабея була апотропейною – захисною. Його клали до поховальних комплектів, наприклад, на серце померлого. Проте вже у XVIII династії спостерігається помітний зсув: скарабеї починають виконувати роль знаків пам'яті, іноді навіть документів (Clayton, 1994, p. 45). Перші експерименти з "інформаційною" функцією спостерігаються ще за Тутмоса III й Аменхотепа II, однак лише за Аменхотепа III ця практика набула масштабного, системного та більш помітного характеру. Саме цей цар здійснив перетворення традиційного амулета на засіб державної комунікації. Пам'ятні скарабеї, виготовлені в його майстернях, перестали бути суто приватними об'єктами. Вони стали матеріальними носіями офіційного царського повідомлення. Важливо наголосити, що Аменхотеп III (бл. 1391–1353 до н.е.) правив у період політичного й економічного розквіту Єгипту (Breasted, 1906, p. 10). Його царювання часто описують як "золоту добу" Нового царства, коли військова експансія попередників змінилася на культурну, дипломатичну й ідеологічну експансію. Єгипет був найбільшою державою Близького Сходу (Shaw, 2003, p. 220), а саме правління характеризувалося стабільністю, внутрішнім миром і глибокою релігійною переорієнтацією на культ сонця та гармонії Маат.

У цих умовах правитель мав нове завдання: не так утверджувати владу через перемоги, як підтримувати образ царя як джерела світопорядку, стабільності та щастя. Скарабеї стали ідеальним засобом для цього – вони поєднували сакральне значення, матеріальну довговічність і здатність до серійного розповсюдження. За своєю суттю вони стали тим, що можна умовно назвати "царським медіа", інструментом поширення інформації про дії фараона серед еліт і чиновництва (O'Connor, & Cline, 2001, p. 50). На лицьовому боці таких артефактів традиційно вирізьблювали форму жука, тоді як на плоскій нижній стороні містився текст, гравіюваний у глибокому рельєфі. Ці написи складали за чітко стандартизованою структурою: спочатку перелічували титули царя, далі – опис конкретної події, потім подавали її оцінку та підсумкову формулу, що фіксувала успішний результат. Наприклад, "Його Величність звелів повідомити, що він узяв собі за дружину Велику Царицю Тію, нехай живе вона, не є вона дочкою царя, але дружина царя, і улюблена ним". Це частина "шлюбного" пам'ятного скарабея, що

вдало поєднує офіційну риторичу з приватною подією в житті фараона. Аменхотеп III виводить ім'я своєї дружини в публічний простір, фактично надаючи їй статусу, рівного царській гідності, попри її нецарське походження (Fletcher, 2000, p. 85). Поява подібних скарабеїв не випадкова. У період, коли військові перемоги вже не визначали авторитет фараона, символічний капітал переноситься в площину ритуалів, архітектури та текстів. Скарабеї стали своєрідними "камінними пам'яті", через які цар закарбовував події в колективній свідомості. Вони виконували функцію документального підтвердження, але водночас були наділені сакральною силою, адже кожен із них ніс у собі ім'я царя – носія Маат, тобто космічного порядку.

Новаторство Аменхотепа III полягало не лише в масштабності виготовлення таких предметів, але й у самому принципі їхнього використання. Відомо понад чотириста зразків пам'ятних скарабеїв, які нині зберігаються в музеях Каїра, Лондона, Парижа, Берліна та Нью-Йорка. Вони виконані переважно з твердих матеріалів (стеатиту, серпентинітів, а деякі з них мають глазуроване покриття блакитного або зеленкуватого відтінку). Це свідчить про те, що їх не виготовляли "потоково", як звичайні амулети, а в спеціальних царських майстернях, можливо, під безпосереднім наглядом чиновників придворної адміністрації. Отже, традиція використання скарабеїв еволюціонувала від приватного амулета до носія офіційного дискурсу. За Аменхотепа III цей перехід завершився: скарабеї став не просто символом відродження, а й "текстом влади", артефактом, у якому сакральне поєднувалося з політичним, а матеріальне – з комунікативним. Він перетворився на форму повідомлення, де кожне слово було частиною ритуалу влади.

Пам'ятні скарабеї Аменхотепа III вирізняються передусім своїми розмірами, матеріалом і високим рівнем технічного виконання. Середній розмір таких артефактів становить близько 4,5–5,5 см у довжину, що значно перевищує звичайні амулети попередніх епох (Petrie, 1917, p. 5). Їх виготовляли з твердих порід каменю – стеатиту, серпентинітів або граніту, – після чого їхню поверхню покривали поливою зеленкуватого чи блакитного кольору. Така кольорова гама не була випадковою: вона асоціювалася з відродженням, родючістю та божественним світлом, тобто з тими аспектами, які сам Аменхотеп прагнув підкреслити у власному політичному образі. Серед відомих тематичних серій можна виділити п'ять основних типів: "шлюбні", "Полювання на левів", "Озеро Тіи", "Гілухепа" та менш чисельні – "Бики Апіси" (Andrews, 1994, p. 51–52). Усі вони побудовані за єдиною композиційною схемою, у якій зміст упорядковано в межах формули: на початку царські титули та назва події, далі її опис і підсумок. Ця структура надає текстам внутрішньої ритміки, близької до ритуальної мови, що є типовим загальом для давньоєгипетської царської літератури.

Першу групу становлять так звані "шлюбні скарабеї", присвячені дружині царя Тіи. Їхній текст починається з переліку титулів фараона "Цар Верхнього і Нижнього Єгипту, великий бог, володар Маат, Аменхотеп, коханий Амоном-Ра, володарем Фів". Далі йде повідомлення про сам шлюб (рис. 1): "Його Величність, цар Верхнього та Нижнього Єгипту, Хепа з Небес, пан всіх земель, син Ра, наказав, щоб Тія, велика цариця, була визнана нарівні з царицею. Нехай її серце радіє, нехай її ім'я буде величним серед усіх людей. У десятий рік правління Його Величності, в день, коли були відзначені обряди посвячення, усе стало добрим, і всі народи бачили велич царя та його обрану царицю".

Рис. 1. Шлюбний скарабей Аменхотепа III та цариці Тії (Brooklyn Museum, інв. № 37.475E, США).
Джерело зображення: Brooklyn Museum, Open Access Collection (CCO)

Навіть цей фрагмент надзвичайно вдало ілюструє ідеологічне навантаження. У ньому простежується спроба узаконити і водночас сакралізувати особу цариці, яка не мала царського походження. Використання формули "не дочка царя, але улюблена ним" створює контраст між соціальним статусом і божественним вибором, підкреслюючи, що право царя визначати порядок речей є абсолютним. Цей скарабей належить до найвідомішої серії пам'ятних скарабейів Аменхотепа III, присвячених шлюбу з Тією (Fletcher, 2000, p. 85-7). Він повідомляє про офіційне визнання її як Великої Цариці, підкреслюючи, що Тія не походила зі знатного роду, але була обрана царем через особисту прихильність. Отже, шлюб Тії не просто приватна подія, а акт державного значення, що підкреслює стабільність і порядок у Єгипті. Політичний контекст події дає зрозуміти, що на початку правління Аменхотепа III країна перебувала у стані економічного піднесення та відносного миру. Публічне визнання Тії як цариці через скарабей демонструвало легітимність династичного союзу й одночасно відображало політику зміцнення центральної влади. Цей акт можна розглядати як ранню форму "публічного повідомлення" через адміністративні та релігійні кола еліти інформація про шлюб швидко поширювалась. Матеріальні характеристики скарабея підкреслюють його офіційність: він виготовлений із твердого стеатиту, глазурований і має значний розмір для цього типу артефактів. Його висока якість різьблення і серійність свідчать про централізоване виготовлення у царських майстернях. Такий підхід забезпечував стандартизацію повідомлення і контроль над його поширенням. З позиції ідеології, скарабей підкреслює, що будь-яка дія царя має сакральний вимір: вибір дружини, її публічне визнання, організація ритуалів – усе це частина підтримання Маат. Отже, предмет одночасно виконує функції політичного документа, релігійного символу та престижного артефакту. Використання скарабея для висвітлення шлюбу є прикладом комунікаційної інновації Аменхотепа III: він перетворює приватну подію на державний акт, офіційно закріплений у матеріальному об'єкті, який зберігає пам'ять про нього у середовищі еліти. Через цей текст Аменхотеп III стверджує, що царська воля сама є джерелом Маат, а отже, не потребує зовнішнього обґрунтування.

Наступна група скарабейів описує "полювання на левів". В одному з найповніших текстів (рис. 2) зазначено:

"Живий Гор, могутній бик, що сходить у правді. Дві Леді, що встановлюють закон і заспокоюють дві країни, Золотий Гор, великий силою, переможець азіатів, цар Верхнього та Нижнього Єгипту Неб-Маат-Ра, син Ра, Аменхотеп, принц Фів. Цариця Тія, нехай вона живе. Сто два леви, убиті Його Величністю в його полюваннях з першого року до десятого року; страшні леви: 102".

Рис. 2. Скарабей "Полювання на левів" (The Metropolitan Museum of Art, інв. № 26.7.264, Нью-Йорк, США).

Джерело зображення: The Metropolitan Museum of Art, Open Access Collection (Public Domain)

Цей скарабей є частиною серії пам'ятних скарабейів, виготовлених за часів правління Аменхотепа III. Він повідомляє про велику кількість левів, яких цар полонив або вбив під час своїх полювань протягом перших десяти років свого правління. Текст підкреслює не лише фізичну силу царя, але і його здатність контролювати диких тварин, що символізує його могутність і майстерність у полюванні. Полювання на левів було важливою частиною царської діяльності в Стародавньому Єгипті. Це не лише розвага, але й спосіб продемонструвати свою силу та відвагу. Леви, як символи дикої природи та сили, були важливими об'єктами для царських полювань, і їхнє вбивство було знаком величчя фараона. Цей скарабей також служив засобом пропаганди. Він був виготовлений у великій кількості та розповсюджувався серед еліти, храмів і, ймовірно, іноземних послів. Отже, Аменхотеп III використовував цей артефакт для поширення інформації про свої досягнення та підвищення свого авторитету серед підданих і союзників. Матеріальні характеристики скарабея, зокрема його виготовлення зі стеатиту та глазуровання, свідчать про високий рівень майстерності й централізовану організацію виробництва. Це також вказує на те, що виготовлення таких артефактів було частиною державної політики, спрямованої на зміцнення іміджу фараона та підтримку його влади. Використання скарабейів для фіксації подій, таких як полювання на левів, є прикладом того, як матеріальні об'єкти служили засобами комунікації та пропаганди у Стародавньому Єгипті. Вони допомагали фараону контролювати інформаційний простір і формувати образи, які підкреслювали його божественну владу та земну могутність. Отже, опис полювання набував релігійного змісту: кожен убитий лев – це не просто мисливський трофей, а й інструмент

утвердження влади фараона та достатньої могутності для порядку, сміливість протистояти Ісфет.

Третьою групою скарабейів є "Озеро Тії", що повідомляє про спорудження штучного озера біля палацу цариці у Фівах. Це добре ілюструє текст на скарабейі (рис. 3): *"Живий Гор, могутній бик, що сходить у правді. Дві Леді, що встановлюють закон і заспокоюють дві країни, Золотий Гор, великий силою, переможець азіатів, цар Верхнього та Нижнього Єгипту Неб-Маат-Ра, син Ра, Аменхотеп, принц Фів. Цариця Тія, нехай вона живе. Озеро, яке викопано в місті Джа-Ру-Ха, довжиною 3700 ліктів, шириною 600 ліктів. Його Величність святкував його відкриття на 16-й день третього місяця сезону повені, коли він був переправлений по ньому на своїй барці "Сяйво Атону".*

Рис. 3. Скарабей "Озеро Тії"
(The Metropolitan Museum of Art, інв. № 35.2.1,
Нью-Йорк, США).

Джерело зображення: The Metropolitan Museum of Art,
Open Access Collection (Public Domain)

Цей опис має подвійний зміст. З одного боку, він фіксує реальну будівельну подію, а з іншого, – ніби символізує ідею мирного процвітання, гармонію між царем, природою та божественним світом. У назві човна "Сяйво Атона" (Lichtheim, 1980, р. 210) уже відчувається ранній вияв тієї релігійної тенденції, яка згодом розгорнеться у культ Атону за Ехнатона, сина Аменхотепа III. Цей акт є прикладом того, як Аменхотеп III використовував великі інфраструктурні проекти для демонстрації своєї влади та відданості своїй дружині (Tyldesley, 2006, р. 60). Створення такого озера не лише забезпечувало водні ресурси для міста, але й слугувало символом процвітання та стабільності, яку приносила влада фараона. Барка "Сяйво Атону" мала символічне значення, оскільки "Атон" був сонячним диском, що уособлював бога сонця. Отже, подорож фараона по озеру на цій барці підкреслювала його божественний статус і зв'язок із богами. Матеріальні характеристики скарабея, зокрема його виготовлення зі стеатиту та глазурування, свідчать про високий рівень майстерності та централізовану організацію виробництва (Davies, 1992, р. 30). Це також вказує на те, що виготовлення таких артефактів було частиною державної політики, спрямованої на зміцнення іміджу фараона та підтримку його влади. Використання скарабейів для фіксації подій, таких як створення озера, є прикладом

того, як матеріальні об'єкти служили засобами комунікації та пропаганди в Стародавньому Єгипті. Вони давали змогу фараону контролювати інформаційний простір і формувати образи, які підкреслювали його божественну владу та земну могутність. Отже, скарабейі озера Тії стають не лише політичним повідомленням, а й свідченням ідеологічного зсуву в бік сонячного універсалізму.

Інша група скарабейів описує приїзд митаннійської принцеси, дочки царя Шуттарни II, до Єгипту. "Скарабейі Гілухепи" (рис. 4) розповідають: *"Живий Гор, могутній бик, що сходить у правді. Дві Леді, що встановлюють закон і заспокоюють дві країни, Золотий Гор, великий силою, переможець азіатів, цар Верхнього та Нижнього Єгипту Неб-Маат-Ра, син Ра, Аменхотеп, принц Фів. Цариця Тія, нехай вона живе. Гілухепі, дочка Шуттарни, царя Митанні, була привезена до Його Величності разом із 317 жінками з його палацу. Її Величність стала другою царицею після Великої Цариці Тії".*

Рис. 4. Скарабей Гілухепи
(British Museum, інв. № EA68507, Лондон,
Велика Британія).

Джерело зображення: The Trustees of the British Museum

Цей текст має яскраво виражений дипломатичний характер. Він не лише фіксує подію, а й демонструє міжнародний престиж Єгипту. Шлюб із Гілухепіою був частиною дипломатичної стратегії Аменхотепа III, спрямованої на зміцнення відносин із Митанні, потужною державою на північному сході від Єгипту. Такий союз не лише забезпечував політичну стабільність, але й підвищував престиж фараона серед інших правителів. Матеріальні характеристики скарабея, зокрема його виготовлення зі стеатиту та глазурування, свідчать про високий рівень майстерності та централізовану організацію виробництва. Це також вказує на те, що виготовлення таких артефактів було частиною державної політики, спрямованої на зміцнення іміджу фараона та підтримку його влади. Використання скарабейів для фіксації подій, таких як шлюб із Гілухепіою, є прикладом того, як матеріальні об'єкти служили засобами комунікації та пропаганди в Стародавньому Єгипті. Вони допомагали фараону контролювати інформаційний простір і формувати образи, що підкреслювали його божественну владу та земну могутність. Союз із Митанні, однією з головних держав Передньої Азії, подавався як вияв сили, миролюбності та привабливості фараона. Кількість служниць, згадана в тексті, навмисно гіперболізована, мала показати щедрість подарунків і багатство царя, для якого навіть іноземні царівни прагнуть стати частиною його дому (Kerrigan, 2009, р. 54).

Остання, рідкісна група, – "скарабей бика Апіса", – відображає релігійний аспект влади Аменхотепа III. Хоча їх збереглося небагато, тексти згадують народження священного бика в Мемфісі, що символізувало відродження життєвих сил держави. Ось один із прикладів (рис. 5.): *"Живий Гор, могутній бик, що сходить у правді. Дві Леді, що встановлюють закон і заспокоюють дві країни, Золотий Гор, великий силою, переможець чужинців, цар Верхнього та Нижнього Єгипту, Неб-Маат-Ра, син Ра, Аменхотеп, принц Фів. Великий бик Апіс народився у священному місті Мемфісі. Його Величність особисто оголосив дату народження та провів церемонію поклоніння. Усі жителі Фів та околиць святкували, і дари були принесені богам. Його Величність наказав спорудити храм на честь Апіса, щоб усі майбутні покоління пам'ятали цей день".*

Рис. 5. Скарабей "Полювання на бика Апіса" (Cleveland Museum of Art, інв. № 1984.36, Клівленд, США). Джерело зображення: Cleveland Museum of Art, Open Access Collection (Public Domain)

Цей скарабей є прикладом того, як Аменхотеп III використовував релігійні символи для підсилення своєї політичної позиції. Бика Апіса вважали втіленням божественного провидіння і символом сили та стабільності. Народження священного бика було подією не лише релігійного, а й політичного масштабу. Фараон підкреслював свою участь у церемонії, що демонструвало його близькість до богів і контроль над сакральним порядком. Матеріальне виготовлення скарабея з твердого каменю та його гравірування з великою увагою до деталей свідчить про централізовану організацію майстерень і про важливість цього артефакту як інструменту політичної комунікації. Скарабей був, по суті, носієм офіційної новини, що формувала уявлення про владу фараона та його відповідальність за підтримку Маат (Andrews, 1994, р. 50). Тут фараон постає не лише як миротворець чи мисливець, а як посередник між богами й людьми, який контролює ритми часу, життя і відновлення. З позиції політичного контексту, період правління Аменхотепа III характеризувався стабільністю та відсутністю значних воєн. У таких умовах релігійні й соціальні символи ставали основним інструментом зміцнення авторитету царя, демонстрації його ролі гаранта порядку та захисника країни. Народження бика Апіса і його прославлення

через скарабей давало фараону можливість одночасно консолідувати владу серед еліти та популяризувати ідею гармонійного правління для всього населення. Отже, скарабей Бика Апіса не лише повідомляв про релігійну подію, але й виконували роль "живих свідків" царської влади, що інтегрувала релігійні практики та державну політику. Їхня повторюваність і серійність створювали стабільне інформаційне поле, у якому образ Аменхотепа III як мудрого та могутнього правителя зміцнювався і уявно, і матеріально.

Усі ці типи скарабей мають спільну рису – вони не повідомляють про військові кампанії чи підкорення земель, а натомість описують події мирного характеру: шлюб, будівництво, дипломатію, культові явища. Це чіткий індикатор зміни політичної риторики XVIII династії. Єгипет вступає у фазу "ідеології миру" (Kozloff, 2012, р. 42), де цар не потребує демонстрації військової сили, бо саме існування гармонійного світу під його владою є доказом могутності. Отже, матеріальні та змістові характеристики пам'ятних скарабей відображають нову форму політичного мислення.

Такі результати наводять автора на виокремлення унікального використання скарабей і новаторство Аменхотепа III. Скарабей, священний жук, що уособлював сонячне відродження, ще з доби Середнього царства став одним із найпоширеніших символів у єгипетській культурі. Його образ використовували як амулет, печатку або елемент прикрас, що мав не лише декоративну, а й ритуальну функцію. За віруваннями єгиптян, жук-скарабей, який котить кулю гною, символізував бога Хепрі як ранковий вияв Ра, тобто сонце, що народжується наново щодня. Тому цей образ був тісно пов'язаний із циклами оновлення, безсмертя та відтворення космічного порядку Маат. У попередні століття скарабей оберігали власника, забезпечували йому захист у цьому світі та потойбіччі. Часто на них вирізьблювали короткі побажання, магічні формули або імена посадових осіб, що робило їх зручними носіями як сакрального, так й адміністративного змісту. Проте саме за Аменхотепа III (близько 1391–1352 рр. до н. е.) ця давня форма набула абсолютно нового звучання. Цар перетворив скарабея на інструмент політичної комунікації. Новаторство Аменхотепа III полягало в тому, що він використав добре знайому релігійну форму для поширення офіційної інформації. Пам'ятні скарабей, створені за його наказом, перестали бути просто амулетами. Вони стали носіями текстів, що фіксували конкретні події із життя царя, зокрема: дипломатичні шлюби, будівництво озера, полювання на левів. У цих текстах Аменхотеп III поставав не лише як володар, а як гарант порядку, чия діяльність підтримує Маат на землі. Така матеріальна монументальність посилювала їхню символічну вагу. Вони не були предметами масового користування: найімовірніше, поширювалися серед представників еліти, адміністрації та храмових кіл, а можливо, і надсилалися як дипломатичні дари іноземним дворам. Їхня серійність, стандартизованість формул і висока якість різьблення свідчать про те, що їх виготовляли у спеціально організованих царських майстернях, імовірно, у Мемфісі або Фівах. Отже, скарабей перетворюється на засіб офіційного повідомлення, у якому поєднуються текст, символ і предмет престижу. Аменхотеп III, очевидно, усвідомлював значення контролю над інформацією у державі, де грамотність була обмеженою, а візуальні та ритуальні форми комунікації відігравали ключову роль у зміцненні царської ідеології. Саме через такі матеріальні носії він створював новий формат взаємодії з елітою, у якому політичні меседжі закарбовува-

лися не на папірусі, а в камені, що забезпечувало їхню довговічність і сакральність (Davies, 1992, р. 35). Період правління Аменхотепа III – це час розквіту Єгипту, відносного миру й економічного добробуту. Після активних воєнних кампаній його попередників, новий цар міг дозволити собі зосередитися на дипломатії, будівництві та культі власної особи. Єгипет підтримував тісні зв'язки з Вавилонією, Мітанні, Хатті й іншими державами Близького Сходу, обмінювався дарами, а політичні шлюби ставали формою закріплення союзів (Dodson, & Hilton, 2004, р. 98). У такій ситуації скарабеї, що фіксували мирні досягнення, поставали своєрідними "документами стабільності". Використання цих предметів як носіїв текстів можна вважати однією з найцікавіших форм ідеологічного інструментарію Нового царства. Вони не просто розповідали про події, а перетворювали їх на історію, у якій царська діяльність постає як втілення гармонії та відновлення Маат. Саме в цьому полягає сутність інновації Аменхотепа III: він зробив зі скарабея не оберег, а слово, не талісман, а політичний маніфест.

Дискусія і висновки

Унаслідок проведеного дослідження пам'ятних скарабеїв Аменхотепа III вдалося встановити, що ці артефакти не лише слугували фіксацією окремих подій правління фараона, а й були інструментом системної політичної комунікації та формування офіційного образу царя серед еліти та населення країни (Breasted, 1906, р. 25). Аналіз текстів і матеріальних характеристик скарабеїв дали можливість з'ясувати, що їхнє тиражування було централізованим і координувалося із царськими майстернями в Мемфісі та Фівах. Завдяки цьому повідомлення про шлюбні союзи, полювання на левів, будівництво озера Тії чи дипломатичні контакти з Мітанні набували стабільної, формалізованої форми, що підкреслювала авторитет Аменхотепа III як політичного й релігійного центру держави. Особливу увагу варто звернути на те, що кожен тип скарабея мав власний сюжет і функцію. Наприклад, "шлюбні" скарабеї повідомляли про визнання Тії як Великої Цариці, що не лише констатувало факт союзу, а й легітимізувало позицію нової цариці в династичній системі та зміцнювало внутрішню стабільність. Текст таких скарабеїв стандартно містив титули фараона, опис події, оцінку її значення та підсумок "усе стало добрим", що символізувало гармонійне правління. Аналіз скарабеїв "Полювання на левів" і "Полювання на бика Апіса" свідчить про те, що влада Аменхотепа III наголошувала не тільки на особистій доблесті і фізичній силі, а й на контролі над релігійними та природними символами. Народження священного бика Апіса, зафіксоване на скарабеї, стало приводом для централізованої церемонії, участь у якій фараон здійснював особисто, демонструючи свою здатність підтримувати гармонію у державі та забезпечувати благополуччя підданих. Отже, скарабеї "Полювання на бика Апіса" поєднували релігійний сюжет із політичним посланням і слугували своєрідним "офіційним бюлетенем", доступним для провідних адміністраторів, жерців й іноземних послів. Дипломатичні скарабеї, як, наприклад, "Гілухепа", повідомляли про прибуття дочки царя Мітанні та встановлення міжнародного союзу через шлюб. Тут текст і символи виконували функцію демонстрації престижу фараона на міжнародній арені, засвідчуючи його здатність підтримувати мир і забезпечувати вигідні контакти зі східними сусідами (Blankenberg-van Delden, 1969, р. 18). Водночас такі скарабеї відображають зміну пріоритетів у політичній риториці: якщо раніше акцент робили на військових перемогах, то в епоху стабільного правління Аменхотепа III увага

зосереджувалася на гармонії, добробуті, дипломатичних досягненнях і ритуальних подіях.

Порівняльний аналіз текстів скарабеїв із храмовими написами та монументальними рельєфами дає можливість стверджувати, що скарабеї були частиною єдиної системи комунікації фараона, де повторювані формули, усталені титули (Leprohon, 2013, р. 7–8) та стандартизовані наративи утверджували образ царя як джерела стабільності, процвітання та божественної мудрості. Вони створювали своєрідну мережу "сигналів", що формували колективне уявлення про владу, поєднуючи матеріальний символ із текстовим повідомленням і сакральним підтекстом.

Отже, у процесі дослідження вдалося визначити кілька ключових моментів. По-перше, пам'ятні скарабеї слугували не лише записом фактів, а й інструментом системної політичної комунікації та пропаганди, що була зорієнтована на елітну аудиторію й дипломатичні кола. По-друге, їхнє тиражування та стандартизація текстів допомагали фараону контролювати пам'ять про свої дії та формувати образ своєї особи як божественної та непохитної влади. По-третє, скарабеї інтегрували політичну та релігійну сферу, демонструючи, що будь-яка дія фараона була частиною встановлення Маат, що додатково легітимізувало його владу у внутрішньому та зовнішньому контексті. Висновки підтверджують, що пам'ятні скарабеї Аменхотепа III є унікальним історичним джерелом, що дає можливість поєднати аналіз політичної, релігійної та дипломатичної діяльності фараона. Вони демонструють інноваційний підхід до комунікації, де текст, символ і матеріальний носій утворюють єдину мережу інформаційних сигналів, спрямованих на утвердження влади та стабільності держави. Водночас ці артефакти відкривають нові можливості для досліджень політичної історії Єгипту, зокрема у вивченні способів легітимації влади та ролі матеріальних об'єктів у формуванні колективної пам'яті.

Джерела фінансування. Це дослідження не отримало жодного гранту від фінансової установи в державному, комерційному або некомерційному секторах.

Список використаних джерел

- Andrews, C. (1994). Amulets of ancient Egypt (Chapter 4: Scarabs for the living and funerary Scarabs, pp. 50–59). University of Texas Press.
- Blankenberg-van Delden, C. (1969). *The large commemorative scarabs of Amenhotep III. Documenta et Monumenta Orientis Antiqui*, 15. Leiden. E.J. Brill.
- Breasted, J. H. (1906). *Ancient records of Egypt: Historical documents from the earliest times to the Persian conquest* (Vol. 2). University of Chicago Press.
- Clayton, P. (1994). *Chronicle of the Pharaohs*. Thames & Hudson.
- Davies, B. G. (1992). *Egyptian historical records of the later Eighteenth Dynasty (Fascicle IV)*. Warminster: Aris & Phillips.
- Dodson, A., & Hilton, D. (2004). *The complete royal families of ancient Egypt*. Thames & Hudson.
- Fletcher, J. (2000). *Chronicle of a Pharaoh: The intimate life of Amenhotep III*. Oxford University Press.
- Kerrigan, M. (2009). *Tiy's Wedding Scarab*. In *The Ancients in Their Own Words* (pp. 54–55). Fall River, MA.
- Kozloff, A. P. (2012). *Amenhotep III: Egypt's radiant Pharaoh*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leprohon, R. J. (2013). *The great name: Ancient Egyptian royal titulary*. Atlanta: SBL Press.
- Lichtheim, M. (1980). *Ancient Egyptian literature: A book of readings: The Late Period*. University of California Press.
- O'Connor, D. B., & Cline, E. H. (2001). *The reign of Amenhotep III: Perspectives on his reign*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Petrie, W. M. F. (1917). *Scarabs and cylinders with names: Illustrated by the Egyptian collection in University College, London*. School of Archaeology in Egypt.
- Shaw, I. (2003). *The Oxford history of ancient Egypt* (New ed.). Oxford University Press.
- Tyldesley, J. (2006). *Chronicle of the Queens of Egypt*. Thames & Hudson.

References

- Andrews, C. (1994). Amulets of ancient Egypt (Chapter 4: Scarabs for the living and funerary Scarabs, pp. 50–59). University of Texas Press.
- Blankenberg-van Delden, C. (1969). *The large commemorative scarabs of Amenhotep III*. *Documenta et Monumenta Orientis Antiqui*, 15. Leiden. E.J. Brill.
- Breasted, J. H. (1906). *Ancient records of Egypt: Historical documents from the earliest times to the Persian conquest* (Vol. 2). University of Chicago Press.
- Clayton, P. (1994). *Chronicle of the Pharaohs*. Thames & Hudson.
- Davies, B. G. (1992). *Egyptian historical records of the later Eighteenth Dynasty (Fascicle IV)*. Warminster: Aris & Phillips.
- Dodson, A., & Hilton, D. (2004). *The complete royal families of ancient Egypt*. Thames & Hudson.
- Fletcher, J. (2000). *Chronicle of a Pharaoh: The intimate life of Amenhotep III*. Oxford University Press.
- Kerrigan, M. (2009). *Tiy's Wedding Scarab*. In *The Ancients in Their Own Words* (pp. 54–55). Fall River, MA.
- Kozloff, A. P. (2012). *Amenhotep III: Egypt's radiant Pharaoh*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Leprohon, R. J. (2013). *The great name: Ancient Egyptian royal titulary*. Atlanta: SBL Press.
- Lichtheim, M. (1980). *Ancient Egyptian literature: A book of readings: The Late Period*. University of California Press.
- O'Connor, D. B., & Cline, E. H. (2001). *The reign of Amenhotep III: Perspectives on his reign*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Petrie, W. M. F. (1917). *Scarabs and cylinders with names: Illustrated by the Egyptian collection in University College, London*. School of Archaeology in Egypt.
- Shaw, I. (2003). *The Oxford history of ancient Egypt* (New ed.). Oxford University Press.
- Tyldesley, J. (2006). *Chronicle of the Queens of Egypt*. Thames & Hudson.

Отримано редакцією журналу / Received: 20.11.25
Прорецензовано / Revised: 15.12.25
Схвалено до друку / Accepted: 17.12.25

Natalia BONDARENKO, PhD Student, Assist.
ORCID ID: 0000-0003-3353-7659
e-mail: nataliyabondarenko97@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE COMMEMORATIVE SCARABS OF AMENHOTEP III AS A FORM OF POLITICAL COMMUNICATION

Background. This article focuses on the commemorative scarabs of Amenhotep III as a means of political communication and legitimization of power in Ancient Egypt. It examines how the pharaoh used these objects to transmit official information about his achievements, dynastic alliances, and peaceful initiatives, shaping the image of a stable and divine ruler. Scarabs functioned as "news carriers," allowing the monarchy to control the perception of power among the elite and the wider population.

Methods. The study employs a textual analysis of Ancient Egyptian inscriptions and their translation, prosopographical and comparative-historical analysis, as well as interdisciplinary approaches to assess the symbolic and communicative functions of the scarabs.

Results. Scarabs recorded key events of the reign, including the marriage to Queen Tiy, lion hunts, the construction of Lake Tiy, and diplomatic alliances. The inscriptions followed a standardized formula: royal titles, description of the event, assessment of the outcome, and summary, transforming historical events into sacred acts that legitimized the pharaoh's authority and emphasized state stability. They created a network of messages for the elite and foreign partners, highlighting the king's control over the state and peace.

Conclusions. Commemorative scarabs functioned as both religious-ideological texts and political messages, reinforcing the image of the pharaoh as a divine ruler. The study demonstrates the effectiveness of material culture as a tool of political communication and propaganda, opening perspectives for interdisciplinary research in the political history of Egypt.

Keywords: commemorative scarabs, Amenhotep III, political history, legitimization of power, Ancient Egypt, pharaoh, propaganda.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 94(477.43/.44)"17":[005.5:631.1]
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161.2>

Марія ГАЙСЕНЮК, асп.
ORCID ID: 0009-0008-8110-1589

e-mail: m.haiseniuk.asp@kubg.edu.ua

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна

УПРАВЛІННЯ МАЄТКАМИ ЧАРТОРИЙСЬКИХ У ПОДІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

Вступ. У другій половині XVIII ст. магнатські маєтки були важливим елементом економічного життя Речі Посполитої. Серед них вирізнялися подільські володіння родини Чарторийських – один із найбільших приватних комплексів того часу. Їхня ефективна адміністративна система поєднувала централізований фінансовий контроль і місцеве управління, що сприяло формуванню ранньої "маєткової бюрократії" та стабільності господарства.

Методи. Дослідження ґрунтується на принципах історизму й об'єктивності. Застосовано джерелознавчий, порівняльний і структурно-функціональний методи, а також елементи просопографічного підходу.

Результати. Встановлено, що управління подільськими володіннями Чарторийських спиралося на ієрархічну структуру вищих урядників – від генерального комісара й генерального економа до економів ключів, адміністраторів фільварків і спеціалізованих офіціалістів, які управляли фільварковою челяддю, ремісниками та селянами. Система забезпечувала ефективний контроль за господарством, регулярну звітність і постійний обмін інформацією між місцевими урядниками та власником. Виявлено, що рівень оплати праці визначається обсягом обов'язків і значенням ключа, у якому служив урядник. Матеріальна винагорода передбачала грошові виплати, натуральне забезпечення, одноразові графікації й пожиттєві пенсії.

Висновки. Досвід Чарторийських у керуванні подільськими маєтками демонструє, що ефективність великого господарства визначалася не лише масштабами володіння, а насамперед якістю управління. Децентралізована структура, побудована на особистій довірі та лояльності урядників, поєднувала контроль і гнучкість у прийнятті рішень. Завдяки матеріальному заохоченню і турботі про службовців Чарторийським вдалося створити стійкий адміністративний апарат, що забезпечував економічне зростання та підтримував політичну вагу родини в другій половині XVIII ст.

Ключові слова: магнатський маєток, Чарторийські, урядники, офіціалісти, Подільське воєводство, шляхта, Річ Посполита.

Вступ

У другій половині XVIII ст. великі магнатські володіння були важливим елементом господарського життя Речі Посполитої. Вони забезпечували власникам значні прибутки, необхідні для підтримання їхнього соціального статусу та участі в політичному й культурному житті. Управління такими розгалуженими маєтковими комплексами вимагало чіткої адміністративної структури, злагодженої роботи урядників і постійного контролю з боку власника. У цьому контексті особливий інтерес становить досвід родини Чарторийських, чия система управління давала змогу ефективно організовувати господарство та збільшувати прибуток.

Огляд літератури. Аналіз історіографії засвідчує зростання інтересу до проблеми функціонування магнатських господарств у ранньомодерний період. Структуру управління маєтками та взаємини між власниками й урядниками розглянуто у працях істориків Ю. Овсінського (2001; 2004), М. Стафійчук (2025), Т. Зелінської (2003), В. Серчика (1965; 2000), У. Кічинської (2024), М. Мілюньського (2009) та ін. Незважаючи на наявні напрацювання, питання адміністративної організації маєтків Чарторийських у Подільському воєводстві залишається недостатньо вивченим.

Джерельну основу дослідження становлять архівні матеріали, що відображають господарську й адміністративну діяльність у володіннях Чарторийських на Поділлі у другій половині XVIII ст. Серед них найбільш інформативними є описи маєтків (Massy fortun..., 1778; Podział Książąt Czartoryskich i Lubomirskich, 1643–1843), книги прибутків і витрат Августа Александра й Адама Казимира Чарторийських (Księgi percepty i ekspensy..., 1764–1782), рахункові книги Генерального комісаріату (Komisariat międzyboski dóbr..., 1768; 1786–1787) та окремих ключів (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800), інвентарі Кам'янецького й Летицького староств (Inwentarz Starostwa

Kamienieckiego..., 1789), а також приватне листування Чарторийських із їхніми урядниками (Czartoryski, 1783; 1788). Сукупність цих матеріалів допомагає відтворити структуру управління, визначити компетенції офіціалістів і простежити механізми контролю та звітності у великих магнатських володіннях.

Мета дослідження: висвітлити організаційну структуру та систему управління маєтками Чарторийських у Подільському воєводстві в другій половині XVIII ст.

Методи

Дослідження ґрунтується на принципах історизму й об'єктивності. Використано джерелознавчий метод для критичної оцінки й інтерпретації архівних документів, порівняльний – для зіставлення адміністративної системи Чарторийських із моделями управління інших магнатських господарств, а також структурно-функціональний – для визначення ролі окремих урядників у загальній системі управління. Додатково застосовано елементи просопографічного підходу з метою реконструкції службових кар'єр і соціального складу адміністрації маєтків.

Результати

Маєтки Чарторийських у Подільському воєводстві. Князівська родина Чарторийських володіла значними маєтками в Подільському воєводстві, отриманими внаслідок шлюбу руського воєводи Августа Александра Чарторийського з Марією Зоф'єю Денгофф, спадкоємицею роду Сенявських (Majewska-Maszkowska, 1976, s. 97). Завдяки спадковим володінням дружини й ефективному управлінню, зокрема погашенню боргів й упровадженню впорядкованої адміністративної системи, князь Август Александр перетворив родові маєтки на велике магнатське латифундійне господарство, що стало не лише джерелом родинного багатства, а й важливим чинником формування суспільної ролі Чарторийських і їхнього впливу на політичне життя Речі Посполитої (Kuras, 2010, s. 43–48).

У 1778 р. маєтки родини Чарторийських охоплювали близько 20 % усіх приватних володінь, розташованих у межах Подільського воєводства. До їхнього складу входили 121 село та 6 міст (Serczyk, 1965, s. 19). Згідно з описом родинного майна, їхня загальна вартість досягала 19 820 694 злотих, 93 гроші та 66 динарів, що становило майже третину всієї фортуни однієї з найзаможніших родин Речі Посполитої (Massy fortun..., 1778, s. 141–142). Серед подільських володінь найбільшу економічну цінність мав Меджибізький ключ, вартість якого оцінювали в понад п'ять мільйонів злотих – до нього належали 1 місто та 47 сіл (Podział Książąt Czartoryskich i Lubomirskich, 1643–1843, s. 21–22). Межибіж водночас виконував функцію адміністративного центру Генерального комісаріату подільських й українських маєтків, до складу якого входили також ключі Зінківський, Миколаївський, Старосенявський, Сатанівський, Тарнорудський і Гранівський (Опис меджибізького двору, 1754, арк. 1–7; Serczyk, 1965, s. 20, 36). Останній, попри своє розташування в межах Брацлавського воєводства, був підпорядкований Меджибізькому комісаріату з огляду на безпосередню територіальну близькість та господарську доцільність (Podział Książąt Czartoryskich i Lubomirskich, 1643–1843, s. 24–25). Маєтки, розташовані на території Подільського воєводства, переважно належали до дідових володінь руської воєводини Марії Зофії Чарторийської. Натомість незначні поселення – село Черепова, приєднане до Миколаївського ключа, а також Завадинці, Скіпче та Слобідка Скіпецька¹, що утворювали невеликий Завадинецький ключ, – входили до складу маєтностей князя Августа Чарторийського (Massy fortun..., 1778, s. 53–54). У межах цієї адміністративної структури виокремлювалися також Летичівське та Кам'янецьке генеральне староства, що перебували у підпорядкуванні генерального подільського старости (Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 15). Окрім того у посіданні Августа Чарторийського перебував Вишнівчик (Summariusz królewskich..., 1770, s. 43).

На межі Руського та Подільського воєводств розташовувалися Гримайлівський і Товстецький ключі (Kuras, 2010, s. 46). На відміну від інших подільських володінь, вони функціонували поза структурою генерального комісаріату й управлялися окремо, особливо після 1772 р., коли західна частина Подільського воєводства разом із Червоногородським повітом опинилася під юрисдикцією Габсбурзької монархії внаслідок Першого поділу Речі Посполитої (Крикун, 2011, с. 79). Маєтки, розташовані в цих ключах, залишилися власністю Чарторийських, які, подібно до інших магнатських родів, що володіли землями в Галичині та на Поділлі (зокрема Потоцьких і Жевуських), набули статусу "sujets mixtes" – тобто "змішаних підданих" (Butterwick, 2022, s. 151).

Подальші зміни в структурі Генерального комісаріату відбулися у 1782 р., коли внаслідок поділу спадщини руського воєводи між його дітьми Сатанівський і Тарнорудський ключі були передані Ізабеллі Любомирській (Majewska-Maszkowska, 1976, s. 97). Відтоді управління цими маєтками здійснювалося незалежно від Меджибізького комісаріату. Інвентарі та рахункові книги Сатанівського та Тарнорудського ключів нині зберігаються в архіві родини Потоцьких із Ланьцута (Inwentarze dóbr satanowskich..., 1796; Sumariusze rachunków klucza..., 1770–1782; Sumariusze rachunków generalnych klucza..., 1782–1796).

Організаційна структура магнатських маєтків Чарторийських на Поділлі, а також характер діяльності їхнього адміністративного апарату загалом не відрізнялися від

моделей управління, поширених в інших регіонах Речі Посполитої (Serczyk, 1965, s. 30). Август Александр Чарторийський успадкував систему управління від Сенявських, головною рисою якої був повний контроль і суворі звітність за всіма напрямками господарської діяльності (Kicińska, 2024, s. 117). Однак значна територіальна віддаленість подільських володінь від основних родових резиденцій – Сеняви, Пулав і Варшави та зростання кількості маєтків вимагали певної децентралізації управління. На практиці це означало наділення урядників широкими виконавчими, обліковими та наглядовими повноваженнями, що забезпечували безперервне функціонування господарства за відсутності власників (Овсінський, 2004, с. 62).

Управителі маєтків Чарторийських, Потоцьких, Вишневецьких, Сангушків й інших магнатських родин зазвичай лише раз на рік приїжджали до своїх панів у столицю, щоб відзвітувати про результати господарювання (Serczyk, 1965, s. 31). Проте такого контролю часто виявлялося недостатньо. Адам Фрончик у своїй біографії Адама Казимира Чарторийського зауважував, що наприкінці 1770-х рр. у маєтках родини "почастішали зловживання та випадки жорстокого поводження з підданими...", а господарство, особливо фінанси, почали зазнавати серйозних втрат" (Frączyk, 2012, s. 386). На думку автора, причини цього полягали насамперед у низькому рівні залученості генерального подільського старости до справ політичного й економічного управління, а також у тому, що адміністрація маєтків спиралася лише на давніх приятелів і повірених. Сучасник Адама Казимира, Фрідріх Шульц, писав про нього: "... князь сам стану своїх маєтків не контролює (...) Він лише знає, що може щороку сплатити належні відсотки й утримувати дім, не роблячи нових боргів. Решту бачать тільки його управителі маєтків у селі, а банкіри у місті" (Schultz, 1956, s. 140). Однак уже в 1780-х рр. відбулися певні зміни: помітним стало зростання уваги Адама Казимира Чарторийського до господарських справ і контролю за управлінням маєтностями. За свідченням Єжи Сороки, князь регулярно – приблизно раз на два роки – відвідував свої володіння на Поділлі та в Галичині, здійснюючи візитації приватних володінь і королівщин (Soroaka, 1881, s. 191). Підтвердження його особистої залученості до управління подільськими маєтками зустрічаємо й у кореспонденції. Наприклад, у листі до племінюгента Клембовського від 27 грудня 1786 р. А. Чарторийський доручав передати кошти губернатору кам'янецького староства Гжегожу Чайковському на виготовлення нових таблиць для збору податків і мит, оскільки старі були пошкоджені від часу та дощів, а також підготувати "інструкцію для забезпечення справедливості" щодо стягнення чопового з міщан Миколаєва (Czartoryski, 1786, арк. 21). Водночас значний обсяг справ і територіальна розгалуженість володінь вимагали делегування повноважень. Тому, з метою забезпечення належного функціонування системи управління маєтками, Чарторийські спиралися на мережу довірених офіціалістів – урядників скарбу, які мали широкі адміністративні, господарські та судові повноваження.

Маєткова адміністрація. Вищим органом управління володіннями Чарторийських на Поділлі був Генеральний комісаріат подільських і українських маєтків. Згідно з даними, наведеними у табл. 1, його структура мала чітку ієрархію: генеральному комісару підпорядковувалися губернатори, підстарости та спеціалізовані урядники – стайничі, лісничі, а також скарбові службовці (писарі, рахмістри, касири, ревізори) (Kicińska, 2024, s. 117).

¹ Сучасна назва: с. Слобідка-Скипчанська у Чемеровецькій селищній громаді Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Така система поєднувала елементи централізованого управління із чітким розподілом компетенцій між різними рівнями адміністрації (Serczyk, 1965, s. 32).

У таблиці подано склад і чисельність урядників, що виконували адміністративні, господарські, обрахункові та наглядові функції в межах Генерального комісаріату подільських і українських маєтків станом на 1778 р.

До основних обов'язків генерального комісара належали загальний нагляд за господарством, контроль за діяльністю нижчих урядників й управління фінансами: видача розпоряджень щодо різних виплат офіціалам, нагляд за збором податків, виписування квітів, підписанням контрактів, а також контроль за надходженням коштів до каси Генерального комісаріату та звітування перед власником (Предписания графа Потоцкого Станислава..., 1778–1790, арк. 2; ВКС w Krakowie, rkps 7905, k. 1–8; Kwity i asygnacje..., 1786–1793, s. 14; Księgi percepty i ekspensy..., 1764–1782, s. 5) За підписом

комісара виділяли кошти на публічні потреби. Наприклад, Т. Бернатович затверджував видатки на проведення подільських сеймиків (зі скарбу Кам'янецького староства) й отримував додаткову винагороду за їхню організацію (Ekspensa pieniężne..., 1790, s. 28–30). Крім того, комісар розглядав апеляції від губернаторських судів, які вирішували справи селян і дрібної челяді у приватних володіннях магната та мав право видавати розпорядження, що регулювали повсякденне життя місцевого населення (Kuras, 2010, s. 51). Він контролював і систематизував звітність, отримувану від управителів ключів, тим самим оцінював ефективність їхньої діяльності та міг впливати на кадрові рішення (Овсінський, 2024, с. 62). Водночас генеральний комісар перебував у постійному контакті з магнатом, підтримуючи регулярне листування, у якому звітував про стан господарства, фінансові справи та поточні потреби маєтків (Kicińska, 2024, s. 117).

Таблиця 1

Склад і чисельність вищих урядників Генерального комісаріату подільських і українських маєтків у 1778 р.

Управління маєтками		Рахунковість та архівні справи		Нагляд за маєтками	
Уряд	К-сть	Уряд	К-сть	Уряд	К-сть
Генеральний Комісар	1	Рахмістр	1	Ревізор	1
Генеральний Економ	1	Архіваріус	1	Люстратор	?
Губернатор (Економ)	7	Провентовий Писар	6		
Підстароста (Адміністратор)	41	Касир	1		
Стайничий	7				
Лісничий	11				
Конюший Стад Подільських і Українських	1				
Підконюший	2				
Стаєнні	?				

Джерело: Massy fortun..., 1778, s. 116–128.

Уряд генерального комісара подільських маєтків Чарторийських посідали смоленський стольник Віслоцький, пан Івановський та його наступник – вітебський стольник Томаш Бернатович (Komisariat międzyboski dóbr..., 1768, s. 1; Czartoryski, 1904, s. 25). Генерального комісара призначав особисто власник маєтків, тож цей уряд зазвичай обіймала людина, яка користувалася довірою князя, мала добру репутацію та належну освіту. Зі спогадів Адама Єжи Чарторийського відомо, що Томаш Бернатович отримав нагляд за подільськими маєтками у 1782 р. Попередньо він був відправлений князем Адамом Казимиром Чарторийським за кордон для здобуття господарської освіти (Czartoryski, 1904, s. 25). Це свідчить про прагнення Чарторийських до професійного управління маєтками та підготовки освічених урядників.

Символічним жестом пошанування осіб, які обіймали високі посади в системі управління маєтками, було надання їм земських урядів. У випадку з генеральними комісарами подільських маєтків ці уряди мали переважно номінальний характер, оскільки у другій половині XVIII ст. території, що згадувалися в їхній титулатурі, вже не належали Речі Посполитій (Czerpe, 1999, s. 78). Водночас сам факт збереження таких титулів підкреслював соціальний престиж і символічне значення служби в магнатській адміністрації.

Однією з провідних постатей в управлінні комісаріату був генеральний економ, який, залежно від потреб, здійснював об'їзди маєтків і звітував як перед комісаром

подільських володінь, так і безпосередньо перед власником. До його обов'язків належав контроль за діяльністю підлеглих економів й адміністраторів, а також нагляд за роботою провентових і пропінаційних писарів. Він проводив ревізії господарств, регулярно відвідував маєтки, перевіряв стан фільварків, пасік, млинів, ставків, комор, лісів, отар, стаєнь і хлівів, ретельно оцінюючи ефективність їхнього функціонування (Serczyk, 1965, s. 32). Окрім господарських завдань, він виконував також поліційні та судові функції, зокрема відповідав за розшук, повернення та покарання збіглих селян (Овсінський, 2004, с. 64–68). У деяких випадках генеральний економ міг одночасно бути головним рахмістром, як це спостерігаємо в діяльності пана Піянецького (Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 1–17). Показовим є також приклад генерального економа Дашкевича, який у 1778 р., під час люстрації маєтків Чарторийських, визначав вартість майна в межах підготовки до попереднього поділу спадщини між Ізабелою Любомирською, уродженою Чарторийською, й Адамом Казимиром Чарторийським (Massy fortun..., 1778, s. 116).

Губернатори (економи) управляли великими комплексами маєтків – ключами або староствами, до складу яких зазвичай входило й місто. До їхніх компетенцій належав нагляд за найприбутковішими галузями магнатського господарства, зокрема виробництвом, зберіганням і переробкою зерна, ремеслами, млинарством і шинкарством (Kuras, 2010, s. 50). У подільському комісаріаті загалом

функціонувало сім ключів, управління якими на межі XVIII–XIX ст. здійснювали економи – Корозевський, Пьотровський, Марчинкевич та ін. (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 36, 79, 103). Уряд губернатора Кам'янецького староства за часів управління Адама Чарторійського обіймав Гжегож Чайковський (Kwity i asygnacje..., 1786–1816, s. 2). Ключ, яким керував економ, становив одночасно територіальну й облікову одиницю, на підставі якої здійснювалися, зокрема, оплата праці (Klucz międzyboski, 1749–1750, s. 35; Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 1–17).

Підстарости (адміністратори) відповідали за управління фільварками. Вони підпорядковувалися економам і становили найнижчу ланку в ієрархії домініальної адміністрації. Основним їхнім завданням була організація та контроль виробництва у фільварках (Serczyk, 1965, s. 33). До обов'язків адміністраторів належали нагляд за польовими роботами – оранкою, сівбою, жнивами та звозенням урожаю, контроль за раціональним використанням ґрунтів, утриманням худоби, а також за технічним станом мостів, гребель, ставків і млинів (Kicińska, 2024, s. 118). Адміністраторам суворо заборонялося самостійно укладати контракти, видавати орендарям квити чи вимагати від них гроші; вони також не мали права розпоряджатися збіжжям без дозволу губернаторів чи писарів (Овсінський, 2001, с. 201–202). У 1778 р. в подільських маєтках Чарторійських працював 41 адміністратор (див. табл. 1). Зазвичай один адміністратор керував одним фільварком, однак траплялися випадки, коли в менших господарствах його обов'язки виконував доглядач (dozorca) (Гелей, & Левицька-Ревуцька, 2019, с. 22). У Меджибізькому ключі 11 адміністраторів опікувалися 13 фільварками, що свідчить про гнучкість системи управління та різний масштаб господарських одиниць (Massy fortune..., 1778, s. 116–128; Serczyk, 1965, s. 37).

Попри зовні просту організацію, система управління була значно складнішою, ніж може здаватися. Окремі напрями господарства доручалися офіціалістам – комірникам, лісничим (11 осіб), ставничим (7), пасічникам, млинарям і підпорядкованій їм службі (Kuras, 2010, s. 50). Вони здійснювали нагляд за різними ділянками латифундіального господарства, хоча точний обсяг їхніх повноважень не завжди можна визначити. Імовірно, ці службовці керували підданими селянами, зайнятими у відповідних галузях фільваркового виробництва. Їхнім основним завданням було підтримання пасік, ставків і лісів у належному стані, запобігання збиткам і розвиток спеціалізованих видів господарської діяльності з метою підвищення прибутковості (Serczyk, 1965, s. 37).

Офіціалісти, які служили в магнатських маєтках, здебільшого походили зі шляхетського середовища. Для представників середньозаможної шляхти така служба ставала можливістю увійти до близького оточення магната і, користуючись його протекцією, розпочати земську чи гродську кар'єру – як це спостерігаємо у випадку гродського писаря Міхала Дружбацького (Buczek, 1958, s. 403). Натомість дрібна шляхта розглядала службу в маєтках як спосіб забезпечити стабільне матеріальне становище та соціальний престиж. Дослідження Терези Зелінської показують, що у володіннях Радзивілів у Великому князівстві Литовському більшість офіціалістів не мала реальних шансів на отримання земських урядів – зокрема через велику кількість дрібної шляхти, залученої до адміністративної служби (Zielińska, 2003, s. 279–280). Подібна ситуація, імовірно, траплялася й у подільських маєтках Чарторійських, хоча через неповноту та фрагмен-

тарність джерельної бази це припущення поки не можна підтвердити однозначно.

Окрім центральних урядників, окреме місце в структурі господарства посідали слуги та фільваркова челядь, яких умовно можна поділити на постійних і тимчасових працівників. До постійних належали парубки, наглядчі, що керували роботою підданих під час виконання панщини (roganiasze), пастухи, вівчарі, кухарі, броварі, горілчані майстри та інші, які отримували щорічну винагороду зі скарбу (Miłtuński, 2009, s. 230). Ця категорія службовців, як і тимчасові ремісники, походила переважно з місцевого плебсу, тобто із середовища селянства та міщанства, що забезпечувало маєтки необхідною робочою силою.

У рахункових книгах комісаріату регулярно згадуються численні ремісники, залучені до виконання тимчасових робіт. Найчастіше ці фахівці залучалися до різного роду будівельних або ремонтних робіт у маєтках. Серед них – ковалі, малярі, столяри, вапнярі, гірники, копачі тощо (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 18).

Змішану систему підпорядкування та звітності в Подільському воеводстві мали доглядачі князівських стайнь. Керівництво подільськими стадами у 1780-х рр. здійснював генеральний конюший Александр Пашковський, якому допомагали підконюші Масловський та Анджей Чатовський (Czartoryski, 1788, s. 17.; Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 1–17). На відміну від більшості офіціалістів, А. Пашковський підпорядковувався також головному конюшому князя Єжи Сороці (Soroaka, 1881, s. 189). Витрати на утримання стайнь і виплати конюшим та стаєнним обліковувалися з комісарського скарбу окремо від інших службовців (Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 1–17). Потреби двору в цій сфері ретельно заносили до спеціальних "Книг стад" (Kuras, 2010, s. 58). До обов'язків доглядачів стайнь належали догляд за тваринами, транспортування коней для потреб двору або на продаж, закупівля нових порід коней і волів, а також контроль за їхнім утриманням і годівлею (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 33; Komisariat międzyboski dóbr..., 1768, s. 26, 29). Облік діяльності стайнь, виданого вівса та сіна, а також кількості лоша́т, кобил і жеребців у табунах комісаріату вів стаєнний писар Зелінський (Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 11).

Важливою ланкою в організації господарства була князівська пошта, котра не належала до управлінського апарату, але забезпечувала сталий обмін інформацією між урядниками. Наприкінці XVIII ст. до складу меджибізької пошти входили офіціалісти – писарі Ожеховський і Погурський, які вели облік листування, витрат і руху кореспонденції, а також челядь: поштарі, візники, конюші та ковалі. Пошта мала власних коней і транспорт, що утримувалися коштом комісарського скарбу. У 1800 р. витрати на її утримання стягали 18016 злотих у сріблі і 500 у міді, з них 1240 злотих у сріблі та 200 у міді становили виплати для офіціалістів і челяді (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 4–5). Ця служба відігравала важливу роль у забезпеченні ефективного управління розгалуженими маєтками Чарторійських.

Окрему категорію становили офіціалісти, відповідальні за облік і ведення архівної документації. До них належали провентові писарі, до обов'язків яких входило ведення рахункових книг, реєстрація прибутків від фільварків, оренд, торгівлі та промислового виробництва, а також контроль за надходженням коштів до скарбу (Serczyk, 1965, s. 33). У подільських маєтках Меджибізького комісаріату діяло щонайменше шість провентових писарів, хоча у видатках Миколаївського та Сатановського ключів

згадок про їхню діяльність немає (Massy fortune..., 1778, s. 116–128). З інвентаря Кам'янецького староства 1789 р. відомо, що посаду провентового писаря в Кам'янецькому старостві обіймав Каєтан Юзеф Бжозовський (Inwentarz Starostwa Kamienieckiego..., 1789, s. 78).

Пропінаційні писарі опікувалися сферою виробництва та продажу алкогольних напоїв у гуральнях і броварнях. Вони контролювали роботу гуральняної челяді, стежили за витратою зерна та якістю виготовлених "трунків", а також вели облік прибутків від пропінації (Овсінський, 2004, с. 64–68). У документах їх часто називали "горілчаними писарями" або "писарями броварень" (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 103, 130). Крім того, до скарбової служби входили писарі складів й окремих фабрик, що відповідали за облік запасів і рух товарів (Zielińska, 2003, s. 268).

Однією з основних передумов ефективного управління такими розлогими земельними володіннями, безперечно, було копіювання та збереження документації, необхідної як для підтвердження правового стану рухомого й нерухомого майна, так і для обліку фінансово-господарських справ (Syta, 2002, s. 23). Упорядкування архівів у маєтках Чарторийських покладали на "штатних" архівістів із довірених осіб князівської клієнтели, які водночас виконували функції плєніпотентів – представників власника в судових та адміністративних справах (Черкаська, 2012, с. 22). Серед них особливо вирізнявся Ян Юзеф Вітошинський, котрий у 30-х рр. XVIII ст. розпочав велику працю над упорядкуванням архівів Августа Чарторийського, за що 1754 р. отримав титул "архівіста" (Syta, 2002, s. 35). Вагомий внесок у впорядкування архіву зробив також писар й архіваріус Міхал Дружбацький, котрий у 1752 та 1766 рр. уклав детальні описи актових документів Меджибізького архіву (Buczek, 1958, s. 403).

Фінансове управління у володіннях Чарторийських у 1780-х рр. здійснювали генеральний рахмістр подільських маєтностей Дашкевич, рахмістр Комар і касир Гадзевич (Massy fortune..., 1778, s. 116; Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 1–17). Ці урядники відповідали за ведення фінансової документації, облік прибутків і витрат, а також контроль руху коштів у господарстві (Kargol, 2021, s. 169). Рахмістр Комар, окрім ведення звітності, брав участь в укладанні орендних контрактів, про що свідчить виплата йому 60 злотих на службову поїздки до Клевана (Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 14). Касир Гадзевич відповідав за транспортування коштів між маєтками та доставлення доходів із ключів до головної скарбниці при дворі Августа Чарторийського (Księgi percepty i ekspensy..., 1764–1782, s. 5).

Окрему групу становили урядники, що здійснювали контроль за станом господарства – люстратори та ревізори. До їхнього складу входив генеральний ревізор подільських маєтків Блумський (Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 1–17). Точна кількість таких урядників невідома, однак їхня діяльність, імовірно, мала тимчасовий характер. До основних обов'язків люстраторів і ревізорів належали проведення інспекцій, перевірка рахункової документації, а також оцінка ефективності управління та стану господарства в окремих ключах. Відомо, що під час люстрації королівщин Подільського воєводства 1789 р. ці функції виконували кам'янецький чашник Адам Тиравський і червоногородський чашник Северин Качковський (Inwentarz Starostwa Kamienieckiego..., 1789, s. 80).

Важливу роль у контролі за судовими та правовими справами відігравала розгалужена мережа плєніпотентів (від лат. *plenipotens* – "наділений повною владою"), які мали постійні або тимчасові повноваження власника

представляти його інтереси. Не всі повірені магната входили до складу офіціалістів – лише ті, хто діяв на підставі офіційних контрактів, виконував доручення згідно з письмовими інструкціями власника й отримував за це винагороду (Zielińska, 2003, s. 269). До їхніх обов'язків належали нагляд за судовими процесами, врегулювання майнових і земельних спорів, ведення юридичної документації та представництво інтересів у земських і градських судах (Serczyk, 1965, s. 32). У Подільському воєводстві нагляд за правовими справами князівських маєтків здійснювали, зокрема, писар летицького гроду Міхал Дружбацький і Ян Павел Луцевський (Plenipotencje, dyspozycje, instrukcje..., 1782, s. 435–437; Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 11).

Система винагород і забезпечення урядників.

Винагорода офіціалістів у магнатських маєтках поєднувала грошову платню (*solaria*) з ординарією – натуральним забезпеченням продуктами. Відомості про такі виплати містяться переважно у піврічних фінансових звітах, що заносили до книг господарських прибутків і витрат. Річні винагороди урядників маєтків Чарторийських у Генеральному комісаріаті подільських й українських воєводств зафіксовано також в описах майна, укладених під час поділу спадщини між Ізабелю Любомирською та Адамом Казимиром Чарторийським (табл. 2).

Рівень оплати праці урядників, які здійснювали управління маєтками Чарторийських, відрізнявся залежно від обсягу службових обов'язків і місця в адміністративній ієрархії маєткового управління. Найвищу винагороду отримував генеральний комісар Томаш Бернатович – його річна платня становила 8000 злотих (Komisariat międzyboski dóbr..., 1786–1787, s. 13). Цю суму виплачували зі скарбу окремих ключів, розподіляючи її на сім частин: із Меджибізького ключа видавали 2000 злотих, а з решти – по 1000 (див. табл. 2). За аналогічним принципом здійснювали виплати генеральному рахмістрові й економів, річна винагорода якого становила 5250 злотих (Massy fortune..., 1778, s. 117). Якщо порівняти ці виплати з оплатою праці урядників в інших магнатських володіннях, зокрема у маєтках волинського воєводи Юзефа Оссолінського, то побачимо, що рівень соляріїв у Чарторийських був помітно вищим. За даними видатків двору Оссолінського у 1769 р., маршалок двору отримував 1800 злотих польських, а генеральний економ – 1600 злотих (Zielińska, 2003, s. 279). Водночас у володіннях Потоцьких генеральний управитель українських маєтків Адам Мощеньський отримував 12 000 злотих річної винагороди – суттєво більше, ніж платня, зафіксована у Чарторийських (Serczyk, 2000, s. 120). Важливо, однак, уточнити: на відміну від Меджибізького комісаріату, що функціонував відносно автономно від княжого двору, головна резиденція Щесного Потоцького містилася в Тульчині, тож А. Мощеньський належав до двірської адміністрації й виконував значно ширше коло функцій, поєднуючи господарські та політичні обов'язки (Rostworowski, 1977, s. 87).

У подільських маєтках, розташованих у Червоногородському повіті, діяв інший тип управління – посаду головного розпорядника обіймав економ або губернатор, якому допомагав писар. Перший із них, що керував Гримайлівським і Товстенським ключами, отримував річну платню в розмірі 2600 злотих, а другий – 2000 злотих (див. табл. 2).

Солярія економів у ключах Комісаріату подільських й українських маєтків різнилася. Економ Меджибізького ключа отримував 800 злотих на рік, у Миколаївському, Сатанівському та Гранівському ключах – по 600 злотих.

Економ Старосинявського ключа отримував із каси скарбу 400 злотих, тоді як у решті ключів – по 300 злотих (Massy fortune..., 1778, s. 117, 122, 124, 126). У рахунковій книзі Генерального комісаріату за 1799–1800 рр. виплати зросли: на солярія економів Зіньківського та Старосенявського ключів виділяли по 600 злотих річних, що майже вдвічі більше від виплат 1778 р. (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 36, 103). Подібні відмінності

простежуються й у винагородах губернаторів у маєтках Потоцьких, зокрема губернатор Могилева Рогушевський отримував 2000 злотих на рік, слободищинський губернатор Ободинський – 800 злотих, тоді як пан Крижановський – лише 285 злотих (Книга прихода и расхода..., 1777–1793, арк. 135, 27 зв.).

Таблиця 2

Річна винагорода офіціалістів у приватних ключах Чарторійських у Подільському воєводстві (1778), у злотих

Назва	Генеральний комісар	Головний рахмістр і генеральний економ	Економ	Підстарости	Провентові писарі	Ставничі	Лісничі	Міський суддя	Разом
Меджибізький ключ	2000	750	800	2584	300	240	600	800	8074
Зіньківський ключ	1000	750	300	900	–	80	300	–	3330
Миколаївський ключ	1000	750	600	1200	–	–	150	–	3700
Старосинявський ключ	1000	750	400	900	300	150	360	–	3860
Сатанівський ключ	1000	750	600	600	300	–	250	–	3500
Таморудський ключ	1000	750	300	450	200	80	–	–	2780
Гжималівський і Товстецький ключі	–	–	2600	1800	2000	–	620	–	7020
с. Завадинці	–	–	–	–	300	–	–	–	300
с. Черопова	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Грановський ключ	1000	750	600	450	300	80	350	–	3530
Разом	8000	5250	6200	8884	3700	630	2630	800	36094

Джерело: Massy fortune..., 1778, s. 116–142.

Отже, офіціалісти, які виконували однакові обов'язки, отримували різну платню в різних магнатських маєтках. Ба більше, навіть той самий магнат установлював різні розміри винагороди для урядників у межах власних володінь. Отже, рівень виплат залежав від значення конкретного ключа, у якому служив урядник, та від його адміністративної чи господарської ролі. Найвищі солярії традиційно отримували ті, хто працював у ключах, де розташовувалася головна резиденція або адміністративний центр маєтку (Zielińska, 2003, s. 280–281).

Підстарости або адміністратори, відповідальні за управління фільварками, зазвичай отримували річну платню в розмірі 150 злотих. Лише у Меджибізькому ключі їхні винагороди були вищими – середній річний солярій підстарости становив приблизно 235 злотих (Massy fortune..., 1778, s. 117). З дослідження Катажини Курась відомо, що у 1730-х рр. адміністраторам надавали платню в межах від 100 до 200 злотих на рік, а також натуральне забезпечення продуктами (Kuras, 2010, s. 75.). Це свідчить про відносну стабільність рівня винагород упродовж кількох десятиліть. Однак наприкінці XVIII ст. спостерігаємо тенденцію до поступового зростання цих виплат, зокрема у великих фільварках річна платня зросла до 200 злотих (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 103, 130).

Винагороди офіціалістів, які опікувалися окремими галузями господарства в межах комісаріату, різнилися чи не найбільше. З огляду на спеціалізацію регіону на заготівлі та продаж деревини, працю лісничих оцінювали досить високо – у середньому близько 150 злотих на особу,

що залишалося типовим і для кінця XVIII ст. (Massy fortune..., 1778, s. 124; Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 36). В окремих випадках суми були значно більшими: трьом лісничим Гранівського ключа у 1800 р. виплатили по 250 злотих річної платні кожному, а лісничий Гжималівського ключа у 1778 р. отримував 500 злотих на рік (Книга рахунків Меджибізького..., 1799–1800, арк. 130; Massy fortune..., 1778, s. 131). Ставничі зазвичай отримували близько 80 злотих, тоді як у Старосенявському ключі річна платня ставничого становила 150 злотих (Massy fortune..., 1778, s. 124). Для порівняння, у володіннях Щесного Потоцького ставничий пан Гурський отримував солярія 54 злотих (Книга прихода и расхода..., 1777–1793, арк. 27 зв.).

Річна платня міського судді, який утримувався зі скарбу Меджибізького ключа, становила 800 злотих (див. табл. 2). Винагороди гродських урядників – суддів, підсудків і писарів – виплачували зі скарбниць Кам'янецького та Летицівського староств. З інструкції Адама Казимира Чарторійського, надісланої Міхалу Дружбацькому, дізнаємося, що ці виплати могли бути як регулярними (річними), так й одноразовими. Генеральний подільський староста особисто розпоряджався щодо їхнього скорочення, зазначаючи: "Оскільки справ у летицівських судах небагато, і, ймовірно, надалі їх може взагалі не бути, сама доцільність підказує, що урядник, який виконує обов'язки судді, не повинен отримувати щорічної платні, а має винагороджуватися пропорційно до виконаних справ" (Czartoryski, 1783, s. 99).

Річна винагорода пленіпотента Чарторійських у правових справах Міхала Дружбацького разом із додатковими виплатами у 1787 р. становила 3526 злотих і 4 гроші та, як й іншим подільським урядникам, виплачувалася зі скарбу комісаріату (*Komisariat międzyboski dóbr...*, 1786–1787, s. 13). Така висока сума була типовою для осіб із найближчого кола довірених клієнтів патрона (Kuras, 2010, s. 75). Водночас робота при гродському суді в Летичеві мала важливе політичне значення, адже виступала інструментом у боротьбі магнатських угруповань за прихильність і лояльність подільської шляхти. Для порівняння, пленіпотент Потоцьких у Летичеві, Нецевич, у 1786 р. отримував 2000 злотих (*Книга прихода и расхода...*, 1777–1793, арк. 102 зв.). Хоча ми маємо лише уривчасті дані про платню урядникам маєтків Потоцьких, можна зауважити, що винагороди в Генеральному комісаріаті Чарторійських були дещо вищими – це робило службу в Межибізькому комісаріаті привабливішою.

Окрему категорію становили одноразові виплати, що часто мали характер винагород за організацію сеймиків, судів чи виконання окремих доручень. З асигнації Адама Казимира Чарторійського, надісланої комісару Томашу Бернатовичу, відомо, що губернатору Кам'янецького староства Чайковському було виплачено 1800 злотих гратифікації (*Kwity i asygnacje...*, 1786–1793, s. 2).

Варто зауважити, що після завершення служби урядники отримували пожиттєві грошові виплати. У 1778 р. на утримання граціалістів – "старих слуг, які перебували на ласкавому хлібі у свого пана" – зі скарбу Генерального комісаріату було виділено 5737 злотих (*Komisariat międzyboski dóbr...*, 1786–1787, s. 15). Розмір таких виплат залежав від характеру та тривалості служби й зазвичай становив від 100 до 160 злотих на рік. Водночас траплялися винятки: так, граціаліст Буяльський із Зіньківського ключа у 1800 р. отримав 360 злотих, а пан Борковський зі Старосенявського ключа – 500 злотих (*Книга рахунків Меджибізького...*, 1799–1800, арк. 36, 103). Досить поширеною була також практика надання пожиттєвих виплат удовам урядників: зокрема, у 1768 р. пані Вітвицькій із Меджибізького маєтку виплачено 150 злотих (*Komisariat międzyboski dóbr...*, 1768, s. 21).

Окрім грошової платні, важливим елементом матеріального забезпечення урядників і фільваркової челяді була ординарія. До неї належали зерно, борошно, м'ясо, риба, молочні продукти, вино, пиво, мед, шкіри, дрова чи сіно для стайнь. Окремі категорії урядників – писарі, економи, архівісти та комісари – додатково отримували свічки або віск, папір і чорнило. Такі видачі здійснювалися регулярно – щомісячно або поквартально – й мали суворобліковий характер із зазначенням імені одержувача та кількості отриманого. Ординарія забезпечувала офіціалістів необхідними ресурсами, підтримувала їхню лояльність і водночас зменшувала навантаження на грошовий скарб маєтків (Serczyk, 1965, s. 31).

Дискусія і висновки

Досвід управління подільськими маєтками Чарторійських показує, що ефективно господарювання у другій половині XVIII ст. було неможливим без розгалуженої адміністрації. Чітка ієрархія урядів – від генерального комісара та генерального економа до економів ключів й адміністраторів фільварків – поєднувалася з мережами спеціалізованих офіціалістів, контролерів і пленіпотентів. Така структура забезпечувала щоденний нагляд, облік і судово-поліційні функції, а водночас давала змогу децентралізувати виконання завдань на великій території. У підсумку сформувалася рання форма "маєткової бюрократії", що спиралася на стандартизовані проце-

дури звітності та регулярні ревізії. Проте власник не був цілковито вилучений із контролю над господарством: регулярні особисті інспекції фільварків, упровадження систем звітності й архівування господарської інформації, постійна кореспонденція з місцевими урядниками, у якій спостерігається зацікавленість як у належному управлінні, так і в раціональному використанні ресурсів – представляє ефективну управлінську модель, що допомагла Чарторійським не лише погасити борги окремих ключів, а й збільшити прибутки.

Стійкість цієї системи ґрунтувалася на лояльності урядників, яку Чарторійські послідовно формували через матеріальну підтримку й турботу про їхній добробут. Високі грошові виплати, щедрі ординарії, одноразові гратифікації та пожиттєве утримання для колишніх урядників і їхніх родин створювали відчуття стабільності та безпеки. Водночас служба в маєтках Чарторійських відкривала можливості кар'єрного зростання – від фінансування освіти коштами князя до здобуття почесних урядів. Така політика сприяла формуванню відданого, кваліфікованого управлінського корпусу, що забезпечував ефективну експлуатацію фільваркової системи, стабільні прибутки та збереження політичного впливу родини в мінливих умовах пізньої Речі Посполитої.

Джерела фінансування. Це дослідження стало можливим завдяки участі автора у грантовій програмі "Research Grants in Ukrainian and Ukrainian-Canadian Studies in the Humanities and Social Sciences, Law, Education, and Library Sciences 2023–2024" від Canadian Institute of Ukrainian Studies.

Список використаних джерел

- Гелей, С. Д. & Левицька-Ревуцька, О. Є. (2019). Фільваркове господарство у Східній Галичині наприкінці XVIII – на початку XIX століття. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки*, 16, 6–26.
- Книга прихода и расхода денежных сумм генеральной кассы именной Потоцких*. (1777–1793). Ф. 49 "Потоцькі" (Оп. 3, Спр. 17, Арк. 1–255), Центральний державний історичний архів України у Києві, Київ, Україна.
- Книга рахунків Меджибізького, Зіньківського, Новокосятинського, Клеванського, Миколаївського, Старосинявського і Гранівського ключів*. (1799–1800). Ф. 5 "Оссолінські" (Оп. 1, Спр. 4357, Арк. 1–154), Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Львів, Україна.
- Крикун, М. (2011). *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів.
- Овсінький, Ю. (2001). Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40–70-х роках XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 37(1), 198–213.
- Овсінький, Ю. В. (2004). Фільваркове господарство в Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст. [Неопубл. дис. канд. іст. наук]. Львівський національний університет імені Івана Франка.
- Опис меджибізького двору*. (1754). Ф. 141 "Збір Олександра Чоловського" (Оп. 1, Спр. 1508, Арк. 7), Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Львів, Україна.
- Предписания графа Потоцкого Станислава генеральной кассе главного управления его именами о выплатах денег шляхте, участвовавшей в сессиях посольских и депутатских сеймиков; ведомости на израсходованные деньги во время сессий сеймиков*. (1778–1790). Ф. 49 "Потоцькі" (Оп. 1, Спр. 9, Арк. 33), Центральний державний історичний архів України у Києві, Київ, Україна.
- Стафійчук, М. В. (2025). Олицька ординація у 1586–1629 роках: функція, структура, механізм функціонування [Дис. доктор філос. з істор. наук, Національний університет "Києво-Могилянська академія"]. Інституційний репозитарій Національного університету "Києво-Могилянська академія". <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/12cee461-319b-4a3d-b72a-7e8b346ebff7>
- Черкаська, Н. О. (2012). Джерела з історії приватної архівістики у XVIII столітті: (На прикладі архівів магнаторії Правобережної України). *Український археографічний щорічник*, 16, 7–23.
- Buczek, K. (1958). *Drużbacki Michał. V Polski słownik biograficzny*. Vol. 5 (s. 403). Warszawa–Kraków.
- Butterwick, R. (2022). *Światło i płomień. Odrodzenie i zniszczenie Rzeczypospolitej (1733–1795)*. Wydawnictwo Literackie.
- Chartoryski A. K. (1786, 27 grudnia). [Liat do Jakuba Klembowskiego]. Ф. 4 "Зібрання рукописів Бібліотеки Баворовських" (Оп. 1, Спр. 530, Арк. 21), Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Львів, Україна.

Czartoryski, A. J. (1904). Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I. T. 1. Spółka Wydawnicza Polska.

Czartoryski, A. K. (1783, 2 stycznia). [List do Machała Drużbackiego]. (Rkp. 5783, S. 99), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Czartoryski, A. K. (1788, 2 maja). [List do Aleksandra Paszkowskiego]. (Rkp. 6042, S. 17), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Czeppe, M. (1999). "Tytułarne" urzędy ziemskie w czasach Augusta III. *Kwartalnik Historyczny*, R. CVI, 77–88.

Ekspensa pieniężna z procentu starostwa kamienieckiego na różne potrzeby w czasie sejmików poselskich. (1790, 16 listopada). (Rkp. 2185, S. 28–30), Polska Akademia Nauk Biblioteka Kórnicka, Kórnik, Polska.

Frączyk, T. (2012). *Adam Kazimierz Czartoryski: Biografia historyczno-literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia*. Kraków.

Inwentarz Starostwa Kamienieckiego Wszystkich Powinności z Intratą y Przyłączoną Arędą. Anno 1789. Wyprowadzony. (1789). F. 7 "Archiwum Skarbu Koronnego" (Dział LVI, Sygn. 103, S. 59–83), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Inwentarze dóbr satanowskich i tarnorudzkich. (1796). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 63/1, S. 1–135), Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Warszawa, Polska.

Kargol, T. (2021). Między Sławutą a Tarnowem. Podróże współpracowników i administratorów dóbr wołyńskich i ukraińskich ks. Hieronima Sanguski na przełomie XVIII i XIX wieku. *Galicja. Studia i materiały*, 7, 163–191. <https://doi.org/10.15584/galisim.2021.7.8>

Kicińska, U. (2024). Powinności zarządcy majątku szlacheckiego w czasach saskich na przykładzie dworu Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej. *Saeculum Christianum*, 31(2), 113–125. <https://doi.org/10.21697/sc.2024.31.2.8>

Klucz międzyboski. (1749–1750). (Rkp. 8228, S. 35), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. (1768). (Rkp. 7663, S. 39), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. (1786–1787). (Rkp. 7677, S. 17), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Księgi percepty i ekspensy Augusta Aleksandra a następnie Adama ks. Czartoryskich. (1764–1782). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 139/6, S. 27), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Kuras, K. (2010). *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*. Kraków.

Kwity i asygnacje, w tym podpisane przez J. Witte'go, T. Bernatowicza, Adama Kaz. Czartoryskiego. (1786–1793). (Rkp. 7905, S. 8), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Majewska-Maszkowska, B. (1976). *Mecenat artystyczny Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736–1816)*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Massy fortun. Oczystey laśnie Oświeconego Augusta Alexandra na Kłewaniu y Żukowie Xiążęcia Jegomości Czartoryskiego wojewody generała Ziem Ruskich, generała leutnanta wojsk lego Królewskiej Mości y Rzeczypospolitej Naiwyższego pułkownika regimentu pieszego gwardii koronnej, kawalera orderów Orła Białego y świętego Andrzeja. Macierzystey. (1778). F. 335 "Archiwum Publiczne Potockich" (Sygn. 358, S. 1–142), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Miłuński, M. (2009). "Zarząd dóbr Bogusława Radziwiłła w latach 1636–1669". V U. Augustyniak (Red.), *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów (XVI–XVII w.)* (s. 195–283). Warszawa: Wydawnictwo DiG, Instytut Historyczny UW.

Plenipotencja, dyspozycje, instrukcje, kontrakty służbowe, informacje oficjalistom dawane do szczególnych obowiązków, gracje. (1782, 29 maja). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 174, S. 435–437), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Podział Książąt Czartoryskich i Lubomirskich. (1643–1843). F. 335 "Archiwum Publiczne Potockich" (Sygn. 361, S. 1–45), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Rostworowski, E. (1977). Moszczeński Adam. V *Polski słownik biograficzny*. Vol. 22 (pp. 87–91). Warszawa.

Schultz, F. (1956). *Podróże Inflantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793*. Warszawa.

Serczyk, W. (1965). *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*. Warszawa.

Serczyk, W. (2000). Korespondencja oficjalistów w dobrach Potockich na Ukrainie w drugiej połowie XVIII wieku. V *Poprzez Stulecia księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80. rocznicę Jego urodzin* (ss. 119–125). Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica".

Soroka, J. (1881). Pamiętnik Jerzego Soroki paza i koniuszego księcia generała ziem podolskich 1772–1822. *Tygodnik Ilustrowany*, 1881, 2, 188–190.

Sumariusze rachunków generalnych klucza satanowskiego, tarnorudzkiego i dóbr wiszniowieckich. (1782–1796). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 100/1, S. 1–118), Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Warszawa, Polska.

Sumariusze rachunków klucza satanowskiego, tarnorudzkiego, dóbr wiszniowieckich i starostwa kamienieckiego. (1770–1782). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 99/1, S. 1–115), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Summaryusz królewsczyzn w całej Koronie Polskiej, z wyrażeniem possessorów y siła, która płaci roczney kwarty. Spisany 1770 roku. (1770). (Rkp. 915, S. 97), Polska Akademia Nauk Biblioteka Kórnicka, Kórnik, Polska.

Syta, K. (2002). Jan Józef Witoszyński – archiwista Sieniawskich i Czartoryskich z XVIII wieku: Przyczynek do dziejów archiwistyki prywatnej okresu staropolskiego. *Archiwista Polski*, 2, 23–35.

Zielińska, T. (2003). Oficjalisci w dobrach magnackich w XVIII wieku jako urzędnicy ziemscy. V M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński (Red.), *Świat pogranicza* (ss. 267–281). Warszawa.

References

Account Book of the Medzhybizh, Zinkiv, Novokostiantyniv, Klevan, Mykolaiv, Starosyniava and Hraniv Keys. (1799–1800). F. 5 "Ossoliński" (Op. 1, Apr. 4357, Ark. 1–154), Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine, Lviv, Ukraine [in Ukrainian].

Book of Income and Expenditure of the General Treasury of the Potocki Estates. (1777–1793). F. 49 "Potocki" (Op. 3, Spr. 17, Ark. 1–255), Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Buczek, K. (1958). *Drużbacki Michał*. In *Polski słownik biograficzny*: Vol. 5 (p. 403). Warszawa–Kraków

Butterwick, R. (2022). *Światło i płomień. Odrodzenie i zniszczenie Rzeczypospolitej (1733–1795)*. Wydawnictwo Literackie.

Cherkaska, N. O. (2012). Sources on the History of Private Archival Studies in the 18th Century: (On the Example of the Archives of the Magnates of Right-Bank Ukraine). *Ukrainian Archival Yearbook*, 16, 7–23 [in Ukrainian].

Czartoryski A. K. (1786, 27 grudnia). [Letter to Jakub Klembowski]. F. 4 "Manuscript Collection of the Bavorovskiy Library" (Op. 1, Spr. 530, Ark. 21), Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine, Lviv, Ukraine [in Ukrainian].

Czartoryski, A. J. (1904). Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I. T. 1. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska.

Czartoryski, A. K. (1783, 2 stycznia). [List do Machała Drużbackiego]. (Rkp. 5783, S. 99), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Czartoryski, A. K. (1788, 2 maja). [List do Aleksandra Paszkowskiego]. (Rkp. 6042, S. 17), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Czeppe, M. (1999). "Tytułarne" urzędy ziemskie w czasach Augusta III. *Kwartalnik Historyczny*, R. CVI, 77–88.

Description of the Medzhybizh Court. (1754). F. 141 "Oleksandr Cholovskiy Collection" (Op. 1, Spr. 1508, Ark. 7), Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine, Lviv, Ukraine [in Ukrainian].

Ekspensa pieniężna z procentu starostwa kamienieckiego na różne potrzeby w czasie sejmików poselskich. (1790, 16 listopada). (Rkp. 2185, S. 28–30), Polska Akademia Nauk Biblioteka Kórnicka, Kórnik, Polska.

Frączyk, T. (2012). *Adam Kazimierz Czartoryski: Biografia historyczno-literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia*. Kraków

Helej, S. D., & Levytska-Revutska, O. E., (2019). Manor economy in Eastern Galicia at the end of the 18th– the early 19th century. *Herald of Lviv University of Trade and Economics. Humanitarian Sciences*, 16, 6–26 [in Ukrainian].

Inwentarz Starostwa Kamienieckiego Wszystkich Powinności z Intratą y Przyłączoną Arędą. Anno 1789. Wyprowadzony. (1789). F. 7 "Archiwum Skarbu Koronnego" (Dział LVI, Sygn. 103, S. 59–83), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Inwentarze dóbr satanowskich i tarnorudzkich. (1796). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 63/1, S. 1–135), Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Warszawa, Polska.

Kargol, T. (2021). Między Sławutą a Tarnowem. Podróże współpracowników i administratorów dóbr wołyńskich i ukraińskich ks. Hieronima Sanguski na przełomie XVIII i XIX wieku. *Galicja. Studia i materiały*, 7, 163–191. <https://doi.org/10.15584/galisim.2021.7.8>

Kicińska, U. (2024). Powinności zarządcy majątku szlacheckiego w czasach saskich na przykładzie dworu Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej. *Saeculum Christianum*, 31(2), 113–125. <https://doi.org/10.21697/sc.2024.31.2.8>

Klucz międzyboski. (1749–1750). (Rkp. 8228, S. 35), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. (1768). (Rkp. 7663, S. 39), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. (1786–1787). (Rkp. 7677, S. 17), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Krykun M. (2011). *Podolian Voivodeship in the 15th–18th Centuries: Articles and Materials*. Lviv [in Ukrainian].

Księgi percepty i ekspensy Augusta Aleksandra a następnie Adama ks. Czartoryskich. (1764–1782). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 139/6, S. 27), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Kuras, K. (2010). *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*. Kraków.

Kwity i asygnacje, w tym podpisane przez J. Witte'go, T. Bernatowicza, Adama Kaz. Czartoryskiego. (1786–1793). (Rkp. 7905, S. 8), Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, Polska.

Majewska-Maszkowska, B. (1976). *Mecenat artystyczny Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736–1816)*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Massy fortun. Oczystey laśnie Oświeconego Augusta Alexandra na Kłewaniu y Żukowie Xiążęcia Jegomości Czartoryskiego wojewody generała Ziem Ruskich, generała leutnanta wojsk lego Królewskiej Mości y

Rzeczpospolitej Naiwyższego pułkownika regimentu pieszego gwardii koronney, kawalera orderów Orła Białego y świętego Andrzeja. Macierzystey. (1778). F. 335 "Archiwum Publiczne Potockich" (Sygn. 358, S. 1–142), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Miłuński, M. (2009). "Zarząd dóbr Bogusława Radziwiłła w latach 1636–1669." In U. Augustyniak (Red.), *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów (XVI–XVIIIw.)* (pp. 195–283). Wydawnictwo DiG, Instytut Historyczny UW.

Orders of Count Stanisław Potocki to the General Treasury of the Main Administration of His Estates on the Payment of Money to the Nobility Participating in Envoys' and Deputies' Sejmik Sessions; Statements of Expenditures during Sejmik Sessions. (1778–1790). F. 49 "Potocki" (Op. 1, Spr. 9, Ark. 33), Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Ovsinskyi, Y. (2001). The Folwark Administration of Michał Rzewuski's Podolian and Volhynian Estates in the 1740s–1770s. *Visnyk of the Lviv University. Historical Series*, 37(1), 198–213 [in Ukrainian].

Ovsinskyi, Y. (2004). Folwark Economy in the Podolian Voivodeship of the Polish–Lithuanian Commonwealth in the 18th Century [Candidate dissertation]. Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].

Plenipotencje, dyspozycje, instrukcje, kontrakty służbowe, informacje oficjalistom dawane do szczególnych obowiązków, gracie. (1782, 29 травня). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 174, S. 435–437), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Podział Książąt Czartoryskich i Lubomirskich. (1643–1843?). F. 335 "Archiwum Publiczne Potockich" (Sygn. 361, S. 1–45), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Rostworowski, E. (1977). Moszczeński Adam. In *Polski słownik biograficzny*. Vol. 22 (pp. 87–91). Warszawa.

Schultz, F. (1956). *Podróże Inflantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793*. Warszawa.

Serczyk, W. (1965). *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*. Warszawa.

Serczyk, W. (2000). Korespondencja oficjalistów w dobrach Potockich na Ukrainie w drugiej połowie XVIII wieku. In *Poprzez Stulecia księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80. rocznicę Jego urodzin* (pp. 119–125). Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica".

Soroka, J. (1881). Pamiętnik Jerzego Soroki paza i koniuszego księcia generała ziem podolskich 1772–1822. *Tygodnik Ilustrowany*, 2, 188–190.

Stafiichuk, M. (2025). The Olyka majorat (ordynacja) in 1586–1629: Foundation, Structure, Mechanism of Functioning. [PhD dissertation. National University of Kyiv-Mohyla Academy]. PQDT Open. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/12cee461-319b-4a3d-b72a-7e8b346ebff7> [in Ukrainian].

Sumariusze rachunków generalnych klucza satanowskiego, tarnorudzkiego i dóbr wiszniowieckich. (1782–1796). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 100/1, S. 1–118), Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Warszawa, Polska.

Sumariusze rachunków klucza satanowskiego, tarnorudzkiego, dóbr wiszniowieckich i starostwa kamienieckiego. (1770–1782). F. 350 "Archiwum Potockich z Łańcuta" (Sygn. 99/1, S. 1–115), Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Polska.

Summaryusz królewszczyn w całej Koronie Polskiej, z wyrażeniem possessorów y siła, która płaci roczney kwarty. Spisany 1770 roku. (1770). (Rkp. 915, S. 97), Polska Akademia Nauk Biblioteka Kórnicka, Kórnik, Polska.

Syta, K. (2002). Jan Józef Witoszyński – archiwista Sieniawskich i Czartoryskich z XVIII wieku: Przyczynek do dziejów archiwistyki prywatnej okresu staropolskiego. *Archiwista Polski*, 2, 23–35.

Zielińska, T. (2003). Oficjaliści w dobrach magnackich w XVIII wieku jako urzędnicy ziemscy. In M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński (Red.), *Świat pogranicza* (pp. 267–281). Warszawa.

Отримано редакцією журналу / Received: 11.11.25

Прорецензовано / Revised: 10.12.25

Схвалено до друку / Accepted: 14.12.25

Mariia HAISENIUK, PhD Student

ORCID ID: 0009-0008-8110-1589

e-mail: m.haiseniuk.asp@kubg.edu.ua

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, Ukraine

ADMINISTRATION OF THE CZARTORYSKI ESTATES IN THE PODOLIAN VOIVODESHIP DURING THE LATE 18TH CENTURY

Background. In the second half of the eighteenth century, magnate estates were a significant part of the economic life of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Among them, the Podolian estates of the Czartoryski family were among the largest and best organised private properties of the period. Their system of administration combined central financial control with local management, helping to create an early form of estate bureaucracy and to maintain economic stability.

Methods. The study is based on the principles of historicism and objectivity. It applies source analysis, comparative and structural-functional methods, together with elements of a prosopographical approach.

Results. The management of the Czartoryski estates in Podolia followed a clear hierarchy of officials – from the general commissioner and general economist to local estate managers (key economists), administrators of manorial farms (folwarks), and specialised officers who supervised servants, craftsmen, and peasants. This system allowed for effective supervision, regular reporting, and constant communication between local officials and the owners. Pay levels depended on duties and on the importance of the administrative unit in which the official served. Remuneration included cash payments, provisions in kind, one-off bonuses, and lifelong pensions.

Conclusions. The Czartoryski family's experience in managing their Podolian estates shows that the efficiency of a large estate depended not only on its size but also on the quality of its administration. Their decentralised system, based on personal trust and loyalty, combined control with flexibility. Through fair rewards and care for their employees, the Czartoryskis created a stable administrative structure that supported economic growth and strengthened the family's political position in the second half of the eighteenth century.

Keywords: magnate estate, Czartoryski family, officials, estate administration, Podolian Voivodeship, nobility, Polish–Lithuanian Commonwealth.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 94(477):140.8-053.6+314.743(061.1-055.2)"1994/2004"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161.3>

Лілія ІВАНИЦЬКА, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-7325-1949
e-mail: ivanytska2007@ukr.net
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Наталія КУЗІНА, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-5407-7236
e-mail: kuzinanv2017@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ТА ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЧОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ (ЖІНОЧОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ОУН) У ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ (1994–2000)

Вступ. Сучасний український жіночий рух, серед іншого, активно взаємодіє з молоддю та повсякчас вдається до формування світогляду українського молодого покоління. Процес становлення світогляду вітчизняної молоді містить у собі чимало викликів – війна, глобалізаційні трансформації, масова цифровізація, часткова втрата цінностей традиційних інститутів, таких як сім'я і школа, переорієнтація на матеріальні цінності. Та водночас нинішні реалії відкривають можливості до формування національної ідентичності крізь призму історичної правди та націєтворчих цінностей, усвідомлення національної гідності й патріотизму, вірності соціокультурним традиціям і звичаям. Крім цього, саме молодь нині є важливою рушійною силою у процесі відродження фемінізму та зростанні гендерної свідомості. Усі ці виклики чудово усвідомлюють як вітчизняні інституції та організації, так і представники української діаспори. У пропонованій статті проаналізовано роль Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги у формуванні світогляду української молоді в період з 1994 по 2000 рр., яка нині є важливою рушійною силою у процесі відродження фемінізму та зростанні гендерної свідомості.

Методи. Окрім загальнонаукових методів дослідження, таких як систематизація, узагальнення, аналіз епістеміологічних підходів дослідника, контент-аналізу, застосовувались ті, що притаманні історичній науці, зокрема метод історіографічного аналізу, історіографічного синтезу, компаративно-історичний.

Результати. Дослідження засвідчило, що учасники Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги за фінансової допомоги української діаспори у складний період змін суспільних відносин доклали всіх можливих зусиль, використовуючи різноманітні форми виховного впливу на молодь, ґрунтуючись на ідеології ОУН, для утвердження незалежності України та формування громадянського суспільства.

Висновки. Формат впливу на українську молодь, обраний жіночим товариством, засвідчив важливість формування цінностей, заснованих на почутті патріотизму та національної свідомості, дотриманні національних традицій, вихованні харизматичних лідерів і права кожної особистості на індивідуальний та громадський вибір. Саме формування почуття патріотизму на засадах духовності і моральності, популяризації духовно-культурної спадщини українського народу є тим шляхом, який і нині не втратив своєї актуальності.

Ключові слова: жіноче товариство, діаспора, українська молодь, світогляд, українські традиції, шкільне виховання.

Вступ

Історія жіночого руху в Україні свідчить, що попри недоліки і прорахунки в період його становлення в незалежній державі, нині вітчизняний жіночий рух реально існує, у різних формах і виявах, має свої успіхи та досягнення, зокрема й у сфері формування світогляду української молоді. Варто погодитись із думкою Ольги Кобець, що у розвинених суспільствах, зокрема західноєвропейських державах, на відміну від України, не існує загрози зникнення національно оформлених спільнот. На сторожі їхньої національної ідентичності стоїть насамперед держава. В Україні, в початковий період незалежності, держава не виконувала функції становлення національної держави, як це було в Італії, Франції чи Німеччині на етапі національного державотворення. Тому громадські організації змушені були брати на себе функції осередків національного державотворення і захисту національної ідентичності. Це, звісно, стосується й жіночих громадських організацій. Першими на цей шлях стали членкині відновленого у 1989 р. Союзу українок, потім – Жіночої громади, Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги та ін. (Кобець, 2000, с. 94).

Метою статті є дослідження діяльності Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги у період із 1994 по 2000 рр. та його впливу на формування світоглядних орієнтирів української молоді. Заявлений період став часом становлення й активної діяльності в окресленому

контексті учасниць організації, серед яких мала честь бути й одна з авторок пропонованої публікації. Варто погодитись із думкою професорки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, однієї з активних співзасновниць Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги Надії Миронець, що саме Олена Теліга надавала великого значення національному самоусвідомленню, завжди підкреслювала свою "українськість", її ставлення до людей навіть у особистому спілкуванні значною мірою визначалося тим, як людина ставиться до України, наскільки вона є національно свідомою (Миронець, 2000, с. 35).

Методи

В основу історичного дослідження покладено принципи історизму й об'єктивності, саме крізь призму зазначених принципів авторки досліджують вплив заходів, що проводились протягом 1994–2000 рр. Всеукраїнським жіночим товариством імені Олени Теліги на формування світоглядних орієнтирів української молоді. Окрім загальнонаукових методів дослідження, таких як систематизація, узагальнення, аналіз епістеміологічних підходів дослідника, контент-аналізу, застосовувались ті, що притаманні історичній науці, зокрема метод історіографічного аналізу, історіографічного синтезу, компаративно-історичний.

Результати

Ініціатором створення Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги стало Жіноче товариство ім. Олени Теліги при Фундації ім. О. Ольжича. Улітку 1993

© Іваницька Лілія, Кузіна Наталія, 2025

р. у приміщенні редакції всеукраїнського громадсько-політичного тижневика "Українське слово" з ініціативи Ольги Кобець, редакторки відділу міжнародного життя цього видання, відбулося перше засідання Київського осередку жіночого товариства імені Олени Теліги.

За рік роботи товариства його ідеї здобули досить значне поширення, що засвідчив 9 червня 1994 року установчий з'їзд Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги, на який прибули представниці 13 осередків з різних областей України, проведений у приміщенні Центру просвіти, культури та дозвілля Збройних сил України. Головою товариства стала завідувача відділом тижневика "Українське слово" п. Ольга Кобець (Кобець, 1994f, с. 1). У січні 1995 р. організація була офіційно зареєстрована Міністерством юстиції України.

На переконання Ольги Кобець, традиційність жіночих організацій в Україні полягала в тому, щоб не віддаляти свої інтереси від інтересів решти суспільства, якщо йдеться про соціально-політичний розвиток. Як відомо, ще в ті часи, коли релігійні рухи заміняли існування політичних партій, українські жінки підтримували саме ті з них, що боронили інтереси нації загалом. Яскраве свідчення тому – діяльність Галшки Гулевичівни, Магдалени Мазепи й інших яскравих постатей з історичного минулого. Особливо помітна роль зачинательки організованого жіночого руху в Україні новітнього часу – Наталії Кобринської. (Іваницька, 2024, с. 46–51). Вона, до речі, говорила про те, що передові ідеї виникають у невеликої частини суспільства, потім поширюються. Отже, обов'язок жінок – виробляти і підполювати ці передові ідеї, які будуть на користь усьому суспільству, не тільки жінкам. Жінки періоду УНР так само діяли на користь усьому суспільству, зокрема й уславлена Софія Русова, голова першої Національної жіночої ради. Олена Теліга була яскравою провідницею соціального партнерства чоловіків і жінок (Кобець, 2000, с. 95).

Є вагомі підстави вважати, що членкині жіночого товариства в досліджуваній період гідно продовжували просвітницьку та політичну діяльність своїх яскравих попередниць. Наприклад, важливою складовою роботи Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги були зібрання теліжанок, де вони обговорювали важливі питання соціально-економічного та політичного розвитку незалежної України, вивчали досвід жіночого руху в українській діаспорі. Вдалося з'ясувати, що Ярослава Плав'юк багато чого розповіла про діяльність організації українок Канади, яка носить ім'я Ольги Басараб. Організація була створена ще в тридцятих роках минулого століття і відтоді зберігає для молодих українських поколінь, народжених у Канаді, дух традиційності, відчуття взаємодопомоги. На закінчення свого виступу Ярослава Плав'юк подарувала київському Жіночому товариству імені О. Теліги два томи книги "На службі рідному народу", що розповідає про той шлях, який пройшло організоване життя українських жінок у Канаді в Товаристві імені Ольги Басараб більш як за п'ятдесят років (Кобець, 1994a, с. 6). Також необхідно підкреслити, що у виступі Голови ОУН Миколи Плав'юка у листопаді 2000 р. була відзначена роль плідної праці київських теліжанок у зміцненні державницьких позицій (Кочевська, 2000, с. 1).

Важливим аспектом перспектив розвитку державності були питання шкільного виховання, що формує стрижневі риси духовного життя, а кожне наступне покоління по-своєму регулює механізм для кращого виявлення духовної сутності людини. Голова ПУН і ОУН Микола Плав'юк, вважаючи, що роль шкільництва є визначальною для долі

держави, здійснив ознайомлення із загальним станом справ у навчально-виховних закладах Києва (Дічек, 1994, с. 7).

На вшанування трагічних подій 21 лютого 1942 р., коли в Бабиному Яру були розстріляні борці за волю України, та збереження їхнього подвигу 20 лютого 1998 р. у СШ № 97 м. Києва відбувся мітинг з нагоди присвоєння цій школі імені Олени Теліги. Відзначити цю подію прийшли голова Проводу українських націоналістів, останній президент УНР в екзилі Микола Плав'юк з дружиною Ярославою, голова Всеукраїнського жіночого товариства ім. О.Теліги Ольга Кобець та інші членкині. Право покласти квіти, що символізують незгасиму пам'ять про героїчну доньку українського народу, серед інших було надано учительці Ліні Єрмолаєвій і директору музею Олени Теліги Катерині Криворучко. Зі словами вітання звернувся до молоді голова ОУН Микола Плав'юк: "Я глибоко переконаний у тому, що раз і назавжди український нарід буде господарем своєї власної незалежної держави. Але ці тверді основи мусять спертись на свідомій спільноті, на свідомій українській нації. І саме на вас, виховників-учителів молодого покоління, полягає важкий обов'язок: справити всі кривди, всі неправди, які закорінилися у менталітеті нашого народу, у його свідомості. І, зокрема, охоронити від того молодше покоління, яке вперше від довгих століть має змогу поглянути в наше історичне минуле і вчитись, а також не робити помилок минулого та прямувати до успіхів у майбутнє. Олена Теліга – один з найкращих зразків, на якому ви можете будувати виховний процес молоді, бо вона, як й український нарід в останніх десятиліттях, проходила той процес шукання шляхів до правди, до істини" (Шугай, 1998, с. 1).

Того ж дня біля пам'ятного хреста у Бабиному Яру було проведено громадянський мітинг, організований Всеукраїнським жіночим товариством ім. О. Теліги, на якому прозвучали волелюбні вірші поетеси, які читали учні київських шкіл. Необхідно зауважити, що було оголошено про конкурс серед учнів усіх шкіл Києва на кращу роботу про життя і творчість Олени Теліги (Шугай, 1998, с. 6).

Безперечно, що важливим аспектом формування ідентичності є залучення молоді до традицій святкування українців. Одним з найулюбленіших свят в історії України багато віків було свято Миколая, яке одне з перших повертається до дітей за сприяння теліжанок. Сценарій свята розробили членкині товариства – п. Леся Гуцало та Галина Плачинда. Однією з умов свята була змагальність, за кожен успішний виступ, прочитаний вірш, виконану пісню, добре виконане інше завдання, діти одержували плату: "шаг" і благодійну допомогу у вигляді солодощів, які надійшли з Англії, від Товариства українських жінок імені Олени Теліги, яке очолювала п. Віра Смерека. Саме завдяки цим жінкам подарунки також отримали обездолені діти зі школи-інтернату № 2. Можна впевнено стверджувати, що радісний настрій був зумовлений можливістю спілкування з іншими україномовними дітьми, оскільки ця проблема залишається актуальною для Києва навіть у сучасних умовах (Кобець, 1994c, с. 1).

У зазначеному аспекті необхідно відзначити самовіддану працю вчительки СШ № 97 Ліни Єрмолаєвої. Зокрема, за її ініціативи та керівництва діти підготували гарний "Вертеп", який змогли показати в кількох аудиторіях. Найперше, а це було на Святвечір, вони прийшли до Фондації імені О. Ольжича, де якраз відбувалося засідання Проводу ОУН. Отож діти першими заколядували голові Проводу ОУН Миколі Плав'юку та його дружині Ярославі й усім членам організації. Необхідно додати, що сценарій "Вертепу" підготувала теж теліжанка, але з

Волині, – Надія Корнійчук, голова осередку в Луцьку (Кобець, 1998, с. 5).

Товариство активно співпрацювало зі спорідненими зарубіжними організаціями – Українським золотим хрестом (США), Товариством українських жінок імені Ольги Басараб (Канада), Товариством українських жінок імені Олени Теліги у Великій Британії (Звіт про роботу..., 1927–2000), суспільною службою українців у Канаді. Завдяки міжнародному співробітництву було проведено акції – "Дитячі оселі", фінансову допомогу яким надавала сестринська жіноча організація у США – Український Золотий Хрест (Шугай, 2000, с.12).

Характерним прикладом є Дитяча оселя в с. Данилове Хустського р-ну на Закарпатті, організована за спонсорської допомоги Українського Золотого Хреста в США. Важливо підкреслити, що діти, окрім відпочинку та лікування, відчули себе представниками єдиного українського народу, відчули красу і природність спілкування рідною мовою, високість ідеалів любові до Батьківщини. Зокрема, п. Ірина Шестеренко, викладачка Київської консерваторії, розучувала з дітьми пісні: від "Ще не вмерла України", повного тексту якої, на жаль, не знала жодна дитина, і до "Червоної калини" й "Боже великий, єдиний, нам Україну храни" (Шугай, 2000, с.7). Дитяча оселя у Яремчі зосередилася на ідеї християнсько-національного виховання, тому вихователі приділяли значну увагу вивченню історії нашої держави, її національних традицій. Співробітниця Інституту історії НАН України Євгенія Степанович розповідала, зокрема, про видатну поетку Олену Телігу, про гетьманів, про козацьку державу (Кобець, 1994е, с. 6). Також незбутні враження залишились у дітей від відвідин древнього монастиря – Скита Манявського (Кобець, 1994d, с. 6; 1994b).

На наш погляд, за роки існування осель було накопичено певний досвід в організації змістовного дозвілля дітей і підлітків. Перебування в оселі зміцнювало їх не тільки фізично, а й морально. Вони потрапляли у природне українське оточення, де кожного дня дітей і підлітків чекало знайомство з народними традиціями, творами літератури та мистецтва, оволодіння навичками звичаєвої традиційної української культури, а головне – кожен захід був спрямований на виховання у них почуття національної гідності як майбутніх свідомих громадян незалежної України (Кобець, 1998, с. 12).

Товариством здійснювався щорічний підсумок проведення осель, що засвідчував "їхню надзвичайну користь і популярність серед дітей та їхніх батьків" (Кобець, 1998, с. 12). Важливою рисою тележанок був критичний підхід до аналізу результатів діяльності оселі, тому для більшої ефективності роботи з учнями було запропоновано провести конкурс на кращі програми для проведення Дитячої оселі для дітей віком 12-15 років.

Програма мала базуватися на загальноприйнятих християнських цінностях, на знаннях, які діти та підлітки отримали у школі, але розширювати їх завдяки проведенню заходів з українознавства, української мови, історії, літератури, природознавства тощо; висвітлювати насамперед маловідомі сторінки історії України, життя і творчість видатних українців: політичних діячів, митців, науковців, поетів; популяризувати серед дітей і підлітків кращі зразки народного мистецтва та народних традицій; залучати дітей і підлітків до вивчення та виконання творів пісенного, фольклорного та музичного спадку України; бути синтетичною і поєднувати в собі не тільки відомості з різних галузей знань, а й елементи гри, змагання, підтримувати й розвивати науково-пізнавальні інтереси, творчі здібності дітей та підлітків (Кобець, 1998).

Передбачалось, що структурно програма повинна була містити перелік заходів на два тижні із зазначенням тематики, форм роботи, списку використаної літератури, необхідних фінансових витрат, очікуваних результатів і не перевищувати п'яти сторінок. До конкурсу запрошували всіх охочих, зокрема й членкинь осередків. Зацікавленість товариства у виконанні програми та високих вимогах до її проведення засвідчує склад журі конкурсу: Ольга Кобець – голова Всеукраїнського жіночого товариства ім. О. Теліги, Зоя Хижняк – кандидатка історичних наук, Наталя Свириденко – народна артистка України, Ніна Тищенко-Ковбасюк – художниця, член Спілки художників України, Катерина Бальоха – викладачка Українського ліцею при Національному університеті імені Тараса Шевченка, Наталя Казакова – працівниця наукової бібліотеки НаУКМА. Необхідно підкреслити, що переможці конкурсу мали змогу реалізувати свої програми на практиці під час проведення Дитячих осель у 2000 р.

До роковин від дня загибелі видатної української поетки і громадської діячки, 19–20 лютого 2000 р. відбувся II Всеукраїнський літературно-музичний конкурс на краще виконання творів Олени Теліги "Щоб далі йти дорогою одною". Варто погодитись із думкою редакції газети "Українське слово", що цей конкурс зробив для популяризації творчої спадщини Олени Теліги набагато більше, ніж заклики, лекції та формальні зустрічі, оскільки тільки у фіналі конкурсу у Києві виборювали звання найкращих 47 учнів, студентів з Києва і області, Дніпропетровська, Чернівців, Сум, Рівного, Луцька, Кіровограда, Криму, Донецької області та інших регіонів України (Сингаївська, 2000, с. 13).

Конкурсанти змагались між собою у трьох номінаціях: учні загальноосвітніх шкіл, студенти вищих навчальних закладів, професійні читці.

"У літературно-музичних композиціях глядач бачив зовсім різну Телігу – таку, якою її відчув, зрозумів й уявив для себе кожен з артистів, незважаючи на вік конкурсанти, представлені номери були професійно відпрацьовані" (Сингаївська, 2000, с. 13).

Проте свято не могло б відбутися на такому високому рівні, якби не допомога від Управи Клубу Сеньйорів при філії Українського національного об'єднання у м. Гамільтон та Управи філії Суспільної служби українців Канади в м. Гамільтон – саме завдяки їм лауреати конкурсу отримали вагомий грошовий приз (Сингаївська, 2000, с. 13).

Також з метою вшанування пам'яті видатної поетеси-патріотки Олени Теліги та відзначення творчості відомих українських письменників, діячів мистецтва за високоталановиті твори, у яких відтворено духовний світ українця, Україну, її історію і сучасність, Всеукраїнським жіночим товариством імені Олени Теліги та Комітетом фондаторів міжнародної літературно-мистецької премії ім. О. Теліги було засновано Міжнародну літературно-мистецьку премію ім. Олени Теліги (Сингаївська, 2000, с. 15). На нашу думку, символічно, що першим лауреатом Міжнародної літературно-мистецької премії імені Олени Теліги стала Ліна Костенко. Вручаючи диплом лауреата, Микола Плав'юк зазначив: "У складних періодах життя народу бракує авторитетів: не формальних та урядових, а народних. В особі пані Ліни Костенко український народ має людину, котру шанує і вважає своїм авторитетом" (Тисячна, 2000, с. 15). Важливо, що в умовах повномасштабної війни, голос Ліни Костенко залишається моральним авторитетом для української нації.

Дискусія і висновки

Проведене дослідження дало можливість сформулювати такі висновки: учасники Всеукраїнського жіночого

товариства імені Олени Теліги за фінансової допомоги української діаспори у складний період зміни суспільних відносин доклали всіх можливих зусиль, використовуючи різноманітні форми виховного впливу на молодь і ґрунтуючись на ідеології ОУН, для утвердження незалежності України та формування громадянського суспільства. Нині, в умовах війни, залишається актуальною співпраця жіночих організацій в Україні та діаспори для захисту незалежності і суверенітету України.

Внесок авторів: Наталія Кузіна – вивчення джерел і контексту; концептуалізація, розробка чорнового варіанту; оформлення тексту; Лілія Іваницька – розроблення методології дослідження; наукове редагування тексту; оформлення, уточнення висновків.

Джерела фінансування. Це дослідження не отримало жодного гранту від фінансової установи в державному, комерційному або некомерційному секторах.

Список використаних джерел

- Дічек, Н. (1994). Труднощі і радощі шкільництва. *Українське слово*. 29 вересня.
- Звіт про роботу Товариства українських жінок імені О.Теліги в Англії. Машинопис. Ф. 420. Колекція документів з історії Організації українських націоналістів (ОУН), зібрана Фондацією імені Олега Ольжича (1927–2000). (Спр. 7). Центральний державний архів громадських об'єднань та України, Київ, Україна.
- Іваницька, Л. (2024). Постать Наталії Кобринської крізь призму робіт української діаспори в Канаді Ірени Книш. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 1(158). с. 46–51. <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.7>
- Кобець, О. (1994а). Від Наталії Кобринської - до Ольги Басараб, Олени Теліги, до наймолодших юнок. *Українське слово*. 17 лютого.
- Кобець, О. (2000). Жіночий рух в Україні: питання теорії і сучасна практика. *Етнічна історія народів Європи*, 7, 94–95. <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2000/7/articles/20.pdf>
- Кобець, О. (1994б). І відпочинок, і оздоровлення, і духовний гарт. *Українське слово*. 22 вересня.
- Кобець, О. (1994с). Миколая люблять всі. *Українське слово*. 22 грудня.
- Кобець, О. (1994д). Про один день літнього відпочинку. *Українське слово*. 22 вересня.
- Кобець, О. (1994е). Спомини про літо. *Українське слово*. 22 вересня.
- Кобець, О. (1994ф). Стороно Жіноче товариство. *Українське слово*. 16 червня.
- Кобець, О. (1998). Такі чудові свята. *Українське слово*. 29 січня.
- Кочевська, Л. (2000). Плідна праця київських теліжанок. *Українське слово*. 30 листопада – 6 грудня.
- Миронець, Н. (2000). Проблеми боротьби за Українську державу в творчій спадщині Олени Теліги. *Етнічна історія народів Європи*, 7, 35–39. <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2000/7/articles/7.pdf>

Liliia IVANYTSKA PhD (History), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-7325-1949
e-mail: ivanytska2007@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Nataliia KUZINA PhD (History), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-5407-7236
e-mail: kuzinanv2017@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ROLE OF THE UKRAINIAN DIASPORA AND THE ALL-UKRAINIAN WOMEN'S SOCIETY NAMED AFTER OLENA TELIGA (WOMEN'S ORGANIZATION OF THE OUN) IN FORMING THE WORLD OUTLOOK OF UKRAINIAN YOUTH (1994–2000)

Background. The Ukrainian women's movement that exists at the present stage, among other things, actively interacts with youth and constantly resorts to forming the worldview of the Ukrainian young generation. It is the youth that is currently an important driving force in the process of the revival of feminism and the growth of gender consciousness. The proposed article analyzes the role of the All-Ukrainian Women's Society named after Olena Teliga in forming the worldview of Ukrainian youth in the period from 1994 to 2000.

Methods. In addition to general scientific research methods, such as systematization, generalization, analysis of the researcher's epistemological approaches, content analysis, those inherent in historical science were used, in particular the method of historiographic analysis, historiographic synthesis, and comparative-historical.

Results. The study showed that the participants of the All-Ukrainian Women's Society named after Olena Teliga, with the financial assistance of the Ukrainian diaspora, made every possible effort during the difficult period of changing social relations, using various forms of educational influence on youth, based on the ideology of the OUN, to establish the independence of Ukraine and the formation of civil society.

Conclusions. The format of influence on Ukrainian youth chosen by the women's society has demonstrated the importance of forming values based on a sense of patriotism and national consciousness, adherence to national traditions, upbringing of charismatic leaders and the right of each individual to individual and public choice. It is the formation of a sense of patriotism on the principles of spirituality and morality, popularization of the spiritual and cultural heritage of the Ukrainian people that is the path that has not lost its relevance even today.

Keywords: women's society, diaspora, Ukrainian youth, worldview, Ukrainian traditions, school education.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

- Сингаївська, Л. (2000). Пам'яті Олени Теліги. *Українське слово*. 24 лютого – 1 березня.
- Тисячна, Н. (2000). Сонячні енергії духу. *Українське слово*. 20–26 квітня.
- Шугай, О. (2000). Оселя 2000. *Українське слово*. 3 лютого.
- Шугай, О. (1998). Шана тим, хто вмер за Україну. *Українське слово*. 26 лютого.

References

- Dichek, N. (1994). The Difficulties and Joys of Schooling. *Ukrainian Word*. September 29 [in Ukrainian].
- Report on the Work of the O. Teliga Ukrainian Women's Society in England. Typescript. F. 420. Collection of Documents on the History of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Collected by the Oleh Olzhych Foundation (1927–2000). (Ref. 7). Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
- Ivanytska, L. (2024). The figure of Natalia Kobrynska through the prism of the works of the Ukrainian diaspora in Canada Irena Knysh. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 1(158). p. 46–51. <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.7> [in Ukrainian].
- Kobets, O. (1994a). From Natalia Kobrynska to Olga Basarab, Olena Teliga, to the youngest young women. *Ukrainian Word*. February 17 [in Ukrainian].
- Kobets, O. (2000). Women's movement in Ukraine: issues of theory and modern practice. *Ethnic history of the peoples of Europe*, 7, 94–95. <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2000/7/articles/20.pdf> [in Ukrainian].
- Kobets, O. (1994b). Both rest, and recovery, and spiritual training. *Ukrainian Word*. September 22 [in Ukrainian].
- Kobets, O. (1994c). Everyone loves Nicholas. *Ukrainian Word*. December 22 [in Ukrainian].
- Kobets, O. (1994d). About one day of summer vacation. *Ukrainian Word*. September 22 [in Ukrainian].
- Kobets, O. (1994e). Memories of summer. *Ukrainian Word*. September 22 [in Ukrainian].
- Kobets, O. (1994f). The Women's Society was created. *Ukrainian Word*. June 16 [in Ukrainian].
- Kobets, O. (1998). Such wonderful holidays. *Ukrainian Word*. January 29 [in Ukrainian].
- Kochevska, L. (2000). The fruitful work of Kyiv's women's carts. *Ukrainian Word*. November 30 - December 6 [in Ukrainian].
- Myronets, N. (2000). Problems of the struggle for the Ukrainian state in the creative heritage of Olena Teliga. *Ethnic History of the Peoples of Europe*, 7, 35–39. <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2000/7/articles/7.pdf> [in Ukrainian].
- Synhaivska, L. (2000). In memory of Olena Teliga. *Ukrainian Word*. February 24 – March 1 [in Ukrainian].
- Tysachna, N. (2000). Solar energies of the spirit. *Ukrainian Word*. April 20–26 [in Ukrainian].
- Shugai, O. (2000). Oselya 2000. *Ukrainian Word*. February 3 [in Ukrainian].
- Shugai, O. (1998). Honor to those who died for Ukraine. *Ukrainian Word*. February 26 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 21.11.25
Прорецензовано / Revised: 20.12.25
Схвалено до друку / Accepted: 17.12.25

УДК 94(477+477.75)"15/16":930.1(477)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161.4>

Сергій КОЗЛОВСЬКИЙ, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-4590-2433
e-mail: serg.kozlovskyy@gmail.com

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

ВТРАТИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА У ВІЙСЬКОВИХ КАМПАНІЯХ XV–XVI СТОЛІТЬ: ХИБНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Вступ. Останнім часом зростає інтерес як до військового мистецтва кримських татар, так й історії народу загалом, оскільки багато тем не висвітлено, існує безліч міфів і стереотипів (почасти базованих на хибних інтерпретаціях тогочасних хронік і літописів). Маючи обмежені людські ресурси, Кримське ханство завдавало великої матеріальної шкоди своїм сусідам протягом XV–XVI ст., що є свідченням ефективної тактики та військового мистецтва кримців.

Мета дослідження – проаналізувати втрати війська Кримського ханства у бойових діях XV–XVI ст. Завдання роботи: з'ясувати чисельність війська кримських татар, визначити вплив тактики кирилми на рівень втрат, розглянути найбільші битви та походи за участі кримців і рівень втрат їхнього війська крізь призму комплексного аналізу тогочасних наративів.

Методи. Застосовано загальнонаукові методи, історико-порівняльний та історико-системний.

Результати. Значна частина науковців завищує втрати кримців у війнах, не вдаючись до системного аналізу чисельності їхніх військ в окремих військових кампаніях, беручи до уваги спотворені дані тогочасних хроністів і літописів щодо окремих битв. Дослідники не беруть до уваги такий факт: навіть якщо вороги Кримського ханства зберігали за собою поле бою, це не означало розгрому військ кирилми та їхню поразку. Військова міць кримців була не в ефектних перемогах, а в збереженні сил під час тривалого протистояння, завданні відчутних втрат ворогам. Варто пам'ятати також, що майже вся інформація щодо результатів битв за участі кримських татар відома з джерел протилежної сторони, яка часто необ'єктивно оцінювала кримців. Людські ресурси ханства були обмежені і правителі держави це чудово усвідомлювали. Кримське ханство поступалося сусіднім державам, з якими вело протистояння, насамперед Московії, Великому князівству Литовському (ВКЛ) та Польщі (Речі Посполитої), як за мобілізаційним потенціалом так і за технологічним рівнем. Саме через це кримські хани вимушені були дотримуватись таких стратегій і тактики, за якими можна було уникати великих втрат, зберегти кістяк військ і здійснювати блискавичні напади. Доведено, що військо кирилми мало високу боєздатність й особливі тактичні прийоми (оманливий відступ тощо), із чим пов'язано багато необґрунтованих стереотипів.

Висновки. Зважаючи на те, що майже відсутня задокументована статистика втрат кримських татар у бойових діях, питання щодо обрахунку людських втрат кирилми залишається відкритим. Водночас активні дії кирилми протягом не лише XV–XVI, а й XVII ст. свідчать про те, що втрати кримських татар були не дуже чутливими й не загрожували існуванню держави. Також це свідчить про те, що кримці могли відновлювати свої війська завдяки мобілізації, залученню союзників, іншим діям. Відтак подальшого дослідження потребують дані щодо втрат війська Кримського ханства, приведені тогочасними авторами хронік та літописів, оскільки вони в більшості випадків є недостовірними, перебільшеними або ж неправильно інтерпретованими.

Ключові слова: Кримське ханство, кримські татари, джерела, військова історія, пізнє середньовіччя, кіннота, тактика, втрати, битви, відступ, набіги, військо.

Вступ

Протягом XVI ст. війська Кримського ханства здійснили понад 20 великих походів лише на українські землі, здобувши величезну здобич, сотні тисяч полонених та ін. Ханство становило велику загрозу для сусідніх держав – Польського королівства, ВКЛ та Московії, які тривалий час не могли знайти ефективних засобів боротьби з кочівниками, адже для контролю великої степової зони на півдні українського фронтиру у зазначених державах банально не вистачало ресурсів. Кримські татари виробили ефективну тактику, що давала змогу уникати битв з ворогом на його умовах, зменшувати втрати у власному війську, вести бойові дії на виснаження протягом тривалого часу. У 1482 р., наприклад, кримці штурмом здобули Київ, а у поході 1571 р. майже повністю спалили Москву, здобули десятки тисяч полонених. За даними джерел суперників ханства, у битві під Ольшаницею (1527) кирилми втратили понад 20 тис. воїнів, у битві під Молодами (1572) – 15 тис. осіб. І незважаючи на це, кримці продовжували здійснювати походи, у 1575 р. дійшли до м. Рязів, захопивши до 100 тис. полонених бранців. Участь військ кирилми в постійних збройних конфліктах свідчила або про великі людські ресурси ханства, що сприяло швидкому відновленню втрат, або ж про те, що кримські татари несли незначні втрати, а інформація, подана тогочасними хроністами, є недостовірною, або ж перебільшеною, а відтак потребує детального аналізу.

Огляд літератури. На превеликий жаль, у вітчизняній історіографії відсутні праці, присвячені комплексному розгляду війська та військового мистецтва Кримського ханства. Військо кирилми згадують у контексті походів, битв, різноманітних військових кампаній. Дослідники загалом подають стислу інформацію щодо організації війська кримців, його чисельності чи тактики (Черкас, 2001). Однак навіть попри це дослідники сумніваються у статистиці втрат кримців, зважаючи на завищені цифри чисельності їхніх військ у тогочасних джерелах (Тимів, 2017). Д. Вирський, розглядаючи наймасштабніші походи кримських татар на українські землі XVI ст., зокрема у 1575 та 1588 рр., вказує на розгром окремих загонів кирилми, але не всього війська загалом (Вирський, 2016).

У польській історіографії простежуються ті самі проблеми, що й в українській – війська кирилми згадані, зазвичай опосередковано, історики використовують джерела, переважно супротивників ханства. М. Плевчинський, аналізуючи різноманітні військові конфлікти за участі кирилми у XV–XVI ст., стверджує, що в більшості битв війська кримців зазнали поразки, хоча не наводить конкретну статистику щодо втрат (Plewczynski, 2012). Представник львівської історичної школи міжвоєнного періоду, дослідник О. Гурка ставив під сумнів велику чисельність кримськотатарських військ, яку згадують у різних джерелах, і зауважував, що власне добре озброєних та досвідчених воїнів було значно менше (Górka, 1935). Є. Охманський,

© Козловський Сергій, 2025

розглядаючи участь кирилли у протистоянні з Великим Князівством Литовським, згадував про втрати татар опосередковано, у контексті окремих сутичок (Ochmański, 1960).

Джерельну основу пропонованого дослідження формують різноманітні хроніки, літописи, матеріали дипломатів і мандрівників, у яких є не лише опис битв і різних збройних конфліктів за участю кирилли, а й опис військ кримських татар, їхньої тактики й особливостей озброєння (Contarini, 1923; Kronika Polska..., 1856; ПСРЛ, 1904). У цьому контексті варто згадати про мемуари французького інженера Г. де Боплана й історика О. Гваньїні (Боплан, 1990; Гваньїні, 2007).

Мета дослідження – проаналізувати втрати війська Кримського ханства у бойових діях XV–XVI ст. Для досягнення поставленої мети, необхідно виконати такі *дослідницькі завдання* – з'ясувати чисельність війська кримських татар, визначити вплив тактики кирилли на рівень втрат, розглянути найбільші битви та походи за участі кримців і рівень втрат їхнього війська.

Методи

У дослідженні застосовано комплексний підхід, що поєднує загальнонаукові та спеціальні історичні методи. За допомогою історико-порівняльного методу зіставлено втрати кирилли та їхніх супротивників у різних битвах. Історико-системний метод застосовується для цілісного охоплення реальності, що вивчається. Використано також елементи демографічної статистики.

Результати

Упродовж XV–XVIII ст. Кримське ханство відігравало вагомую роль у політичному житті Східної Європи, вело активну зовнішню політику й ефективно протистояло потужнішим сусіднім державам, таким як Річ Посполита чи Московія. Це було можливим завдяки тому, що кирилли створили боездатні війська, застосовували дієву тактику, що допомагало нівелювати перевагу ворога в чисельності, вести бойові дії на виснаження, уникати великих втрат. Кримські хани змогли адаптувати степове військове мистецтво до реалій "порохової доби", перейняти найкраще з військового мистецтва монголів та інших кочових народів.

За підрахунками дослідника М. Плевчинського, у період із 1457 по 1494 рр. відбулось шість великих битв між військами Польщі та Кримського ханства, з яких кримські татари програли у чотирьох. Автор також зазначає, що у період із 1500 по 1575 рр. відбулось вже 94 битви між татарськими та польсько-литовськими військами, 82 з яких завершилися поразкою кримців (Plewczynski, 2012, s. 114, 278). Дослідник І. Тимів повідомляє, що у 30–40-х рр. XVI ст. татари вчинили 16 розбійницьких та грабівницьких нападів, 11 з яких зазнали невдачі (Тимів, 2017, с. 18). Поряд із цією статистикою, варто навести й іншу. Історик А. Байцар наголошує, що із земель сучасної України до Криму протягом XV–XVI ст., унаслідок грабівницьких набігів і військових походів кирилли забрали понад 550 тис. осіб (Байцар, 2014). На думку А. Фредро, тільки під час масштабного походу 1575 р. на Поділлі кримські татари здобули 19 тис. бранців і 40 тис. голів худоби (Fredro, 1855, s. 140). За даними І. Ворончук, 1567 р. татари пограбували та зруйнували 351 українське поселення, забрали 250 тис. голів худоби, вивезли до Криму понад 9 тис. бранців (Ворончук, 2012, с. 395). У монографії Д. Вирського можна знайти інформацію, згідно з якою під час масштабного набігу 1575 р. татари захопили 35 340 бранців, 40 тис. коней, 500 тис. великої рогатої худоби та незліченну кількість овець (Вирський, 2016, с. 88).

Аналізуючи наведену інформацію можна прийти до висновків, що Кримське ханство протягом XV–XVI ст.

проводило постійні військові кампанії та набіги, його війська, судячи з поразок, несли вагомі втрати, однак водночас не втрачали спроможності до ведення бойових дій, а отже, мали чималі людські ресурси. Аби з'ясувати, якими людськими ресурсами оперували кримські хани, варто комплексно розглянути питання чисельності населення держави, її мобілізаційний ресурс і людський потенціал.

Одразу зауважимо, що оскільки у XV–XVI ст. переписи населення у Кримському ханстві не проводили та відбувався інтенсивний рух місцевого населення (переселення кочових народів з інших територій, велика кількість бранців тощо), точну чисельність населення півострова та контрольованих територій чітко встановити неможливо. Польський дослідник Л. Підгородецький обраховує приблизну чисельність населення Кримського ханства у XVI–XVII ст. у 250–300 тис. осіб (Podhorodecki, 1987, s. 40–41). О. Гурка називав приблизно такі ж цифри – 250 тис. осіб (Górka, 1935, s. 196). Л. Колянковський узагалі зазначав, що населення Криму становило до 500 тис. осіб (Kolankowski, 1935, s. 282). На думку турецьких дослідників Я. Йоштюрка та Ц. Ікіеля, станом на 1520 р. у населених пунктах ханства мешкало понад 179 тис. осіб (Öztürk, İkiel, 2001, s. 72). З огляду на це, ураховуючи наведені кількісні показники чисельності, можна стверджувати, що населення Кримського ханства у XVI ст. становило 200–300 тис. осіб. Маємо додати, що, окрім власне татар, на території ханства також проживали греки, вірмени, черкеси, ногайці й інші етноси. Тож кримські хани мали вкрай обмежені людські ресурси, тому вдавалися до політики переселення до Криму інших народів і часто використовувало турецькі військові контингенти. Для порівняння: станом на 1580 р. все населення головного суперника ханства – Речі Посполитої становило близько 7,5 млн осіб (Kuklo, 2009, s. 211).

Маючи обмежені людські ресурси, хани не могли збирати величезне військо. У матеріалах різних дипломатів, хроністів (переважно іноземців) чисельність військ ханства значно завищена. На думку англійського посла у Московії, Д. Флетчера, чисельність військ кримців становила 100–200 тис. осіб (Fletcher, 1966). Османський мандрівник Е. Челебі стверджував, що кримськотатарське військо налічувало понад 120 тис. бійців (Челебі, 1997, с. 47). Очевидно, наведені цифри не мають нічого спільного із реальною статистикою. Тогочасні очевидці – Г. Боплан, М. Бельський, О. Гваньїні зазначають, що хан мав військо у 50 тис. бійців, а у масштабних військових кампаніях міг зібрати 80 тис. (Боплан, 1990, с. 284; Kronika Polska..., 1856, s. 1007–1008; Гваньїні, 2007, с. 370). На нашу думку – це теж завищені і нічим не підтверджені цифри. Хроністи могли привести такі великі цифри з кількох причин. По-перше, кирилли брали у походи величезну кількість коней (по декілька на одну людину), тому, можливо, хроністи вели підрахунок за формулою один кінь – одна людина. По-друге, в ханському війську була велика кількість допоміжного персоналу, людей, які виконували різноманітні роботи – догляд за хворими та кіньми, нагляд за бранцями, будівництво переправ, вирубка лісу тощо. Про присутність у війську ханства великої кількості погано озброєних людей або взагалі осіб без зброї згадував венеційський посол Амброджо Контаріні: *"Кажуть також, що в усій Орді не знайдеться і двох тисяч чоловіків, озброєних шаблями і луками; решта – то голота без жодної зброї"* (Contarini, 1923). В історичній літературі можна знайти інформацію, що значна частина людей у війську ханства була озброєна кінськими кістками або палицями (Леп'яко, 2009, с. 151). По-третє, багато хроністів (особливо представники Речі Посполитої)

вказували на велику чисельність військ кримли, аби таким чином пояснити, чому тривалий час не могли організувати належної оборони прикордонних фронтірних територій, південноукраїнських земель, адже польська шляхта дуже неохоче збирала війська для відсічі (Леп'явко, 2009, с. 151).

Інша частина дослідників, навпаки, дає реалістичнішу статистику чисельності військ кримли. На думку вже згаданого дослідника О. Гурки, навіть під час тотальної мобілізації, залучивши ногайців та інших союзників, хан міг зібрати 20–40 тис. бійців (Górka, 1935, s. 223, 286). Венеційський дипломат Йосафат Барбаро та швейцарський мандрівник Л. Коллі (Колли, 1913), повідомляли, що ханське військо у 30–50-х рр. XV ст. налічувало від 3 до 6 тис. осіб (Barbaro, 1873). Дослідник Л. Підгородецький зауважував, що кримли могли зібрати 20–30 тис. бійців (Podhorodecki, 1987, s. 42). Можна стверджувати, що хан теоретично міг зібрати військо у кілька десятків тисяч бійців, у більшості ж військових кампаніях кримців брали участь по декілька тисяч воїнів.

Щоб зробити приблизну оцінку втрат кримців у бойових діях XV–XVI ст., маємо розглянути основні битви й походи за участі кримли, їхні результати. Наприклад, 5 серпня 1506 р. поблизу Клецька зійшлись 7-тисячне литовське військо та загони кримли чисельністю до 20 тис. осіб. Після того, як до влади у ханстві прийшов ставленик Османської імперії Менглі I Герай, стосунки кримли з Великим Князівством Литовським (ВКЛ) дуже зіпсувались – кримські татари уклали союз з Московським царством, а литовці – з Ордою, ворогом Криму. У червні 1506 р. татари здійснили масштабну грабіжницьку кампанію проти ВКЛ, однак литовське військо завдяки стрімкому маршу (подолало за дві доби понад 150 км) змогло перехопити кочівників поблизу Клецька (Вагонас, 2013, р. 78). Незважаючи на те, що ворог мав чисельну перевагу, литовці змогли здійснити флангові удари, узяли частину кримськотатарського війська у клешні і завдали противнику поразки. Втрати кримли були оцінені як дуже високі, було здобуто 30 тис. коней, звільнило 40 тис. бранців. У "Хроніці Литовській та жемайтській" вказано таке: *"Того ж року знову 30 000 татар вторглись в землю Литовську, бурили, палили, а прийшовши до Клецька, стали там кошем і розпустили загони. А Литва збрала 10 000 та вдарила на кіш, котрий Божою поміччю взяли і стали в їх коші, а приходящих поривцем татарів з полонями, людьми християнськими і бидлом, били і мордували, всіх наголову вразили, а гетьманом над Литвою на той час був князь Михайло Глинський"* (Хроніка Литовська й Жмойтська, б. д.). Тобто литовці захопили татарський кіш, заховавшись у ньому та розбивали невеликі загони кримців, що повертались зі здобиччю. Найбільше кримців загинуло під час їх відступу, між річками Цепрою та Ланню. Саме на цьому проміжку було захоплено 3 тис. кримських татар (Borawski, 1986, s. 80–83). В описі битви під Клецьком є дві дуже цікаві деталі. Перша – подано чисельність полонених татар, захоплених коней і немає статистики щодо загиблих кримців. Друга – вказано, що литовський гетьман, М. Глинський відправив наздогін кримли кілька корогв війська. Це свідчить про те, що частина кримськотатарського війська врятувалася втечею. Аналізуючи битву під Клецьком, можна стверджувати, що, можливо, основні сили кримців уникнули битви, урятувались втечею, були розгромлені окремі загони, а в полон потрапила переважно обслуга.

У 1507 р. кримський хан, виступаючи вже як союзник ВКЛ у протистоянні з Московією, здійснив похід на територію останньої. Захопивши чималу здобич, загони крим-

ли повертались до Криму, однак були перехоплені поблизу р. Ока московським військом. У битві, що відбулася приблизно 9 серпня, кримці, згідно з даними літописів, були розбиті, багато з них потрапило в полон. У Ніконовському літописі ці події описано так: *"Воеводи, поклавши надію на Бога, пішли за ними (татарами) на поле, в погоню, та догнавши на р. Ока, Божою милістю та государським здоров'ям та щастям великого князя Василя Івановича всія Русі, багатьох татарів побивши, а інших живих схопивши, полон весь назад повернувши"* (ПСРЛ, 1904, с. 5–6).

Під час третьої війни ВКЛ з Московською державою (1512–1522) кримськотатарське військо чисельністю 20–30 тис. осіб зайшло вглиб Руського воєводства, розбило табір поблизу Буська. Оскільки кримли спустошували землі, брали полонених, польський король Сигізмунд I Старий звелів дати відсіч кочівникам. Було зібране 10-тисячне військо під командування коронного гетьмана Миколая Каменецького та великого гетьмана литовського Костянтина Острозького, до складу якого увійшли польські, литовські та руські загони, кілька гармат. 26 квітня 1512 р. об'єднане військо атакувало ворожий табір поблизу Вишнівця. У тогочасних джерелах вказано, що було знищено 5000 кримли, відібрано усі трофеї (Gurski, 1891, s. 458). Анонімний автор так описав результат битви:

Рідко хто вцілів, без ран до орди подався.

Царик сам заледве втік, старші мурзове

Всі побиті, й царський зять, й цариків аж троє.

Двадцять п'ять тисяч прийшло, мало повтікало,

З наших в битві близько ста нагла смерть спіткала.

Через добрих гетьманів так Бог дивно справив,

Що не міць, а праведних захистив, уславив.

Вибавили весь полон з дітками, з жінками,

Десять шістнадцять тисяч всіх із чоловіками.

Десять тисяч здобули коней після бою

Та шапрів, верблюдів, шат, незліченно зброї (Українська поезія XVI століття, 1987, с. 70).

І хоча процитовано художній твір, де немає статистики втрат кримців, цікавою є деталь про захоплення 10 тис. коней. Якщо брати це до уваги, а також те, що кожен кочівник брав у похід по 2–3 коня, то автор публікації припускає, що втрати кримли становили 3–5 тис. осіб і невідомо скільки з них були воїнами.

У січні 1527 р. кримці здійснили масштабний грабіжницький похід на Полісся, і коли повертались до Криму, поблизу с. Ольшаниця (Київщина), були атаковані русько-литовськими військами під керівництвом князя К. Острозького. За різними даними, військо кримли налічувало 20–40 тис. бійців, а литовсько-руське військо – до 7 тис. (Вирський, 2008, с. 215). Битва відбулась 27 січня, воїни пересувались по глибокому снігу. Русько-литовське військо завдало кримським татарам поразки. Польський дипломат, історик Матвій Стрийковський так описував цю битву: *"(Татар) було з багатьма царевичами 34 тисячі, яких з Божою допомогою литвини і русичі у відважному і хороброму бою щасливо розгромили дощенту та відбили 80 тисяч зв'язаних полонених-християн чоловіків і жінок з Русі, Поділля і Підгір'я та забрали на полі бою, серед яких було 24 тисячі турків (на чолі) з перекопським воеводою Ібрагімом. А старші царевичі Обуска-солтан, Дзюсуб-солтан і Когучукбей утекли з малими дружинами. Багато інших мурз й уланів убили або захопили в полон"* (Стрийковський, 2011, с. 915). Інший хроніст, Й. Децій, стверджував, що загинуло 20 тис. татар (Вирський, 2008, с. 213). На думку Б. Ваповського, було вбито 26 тис. татар (Wapowski, 1874, s. 218). Знову ж таки, невідомо, скільки загинуло власне воїнів, а не допоміжного

персоналу. На думку Д. Вирського, у битві під Ольшаницею татарське військо налічувало понад 10 тис. бійців, тому кирилми не могли зазнати таких великих втрат (Вирський, 2016, с. 19).

У 1532 р. кримські татари здійснили черговий масштабний набіг на українські землі, однак не змогли здобути Черкаси. Ось як описував штурм міста хроніст О. Гваньїні: *"Потужно штурмуючи місто протягом тринадцяти днів, він нічого не міг йому вчинити ні гарматами, ні вогнем, і взагалі даремно втратив багато війська, бо черкаський староста Остафій мужньо боронився"* (Гваньїні, 2007, с. 378).

Багато запитань викликають втрати кримських татар у бойових діях проти Московії, у битвах при Судьбищах (1555) та Молодях (1572). У битві під Судьбищами, що відбулась 24–25 червня 1555 р. (за іншими даними на початку липня) поблизу с. Судьбища, зійшлись 60 тис. кримців та 15–17 тис. московитів під командуванням князя І. Шереметьєва. На думку історика С. Громенка, військо кирилми налічувало 30–40 тис. бійців (Громенко, 2022). У першій фазі битви московська кіннота нанесла потужні удари по загонам кирилми, завдавши їм чимало втрат. Останні відступили до свого укріпленого табору (можливо, це було заманювання ворога), де була артилерія, і відкрили вогонь по московитам – був поранений і ледь не потрапив у полон князь Шереметьєв. Далі вже кримські татари перейшли у контрнаступ, однак не змогли здобути укріплений табір противника. У Ніконовському літописі битва описана так: *"У царя у кримського на бою царя і великого князя воеводи боярин Іван Васильович Шереметьєв з товаришами побив багатьох кращих людей, князів і мурз і ближніх людей, і безчестя цареві і збитки, каже, в тому, що кіш у нього взяли, а коні на них небагато людей билися і побили в нього багатьох людей"* (ПСРЛ, 1904, с. 257). Знову ж таки, не вказано жодної конкретної статистики втрат кримських татар. Водночас у літописах зазначено, що, дізнавшись про наближення підкріплення московитів, кримський хан наказав відступати в південному напрямку – кримці подолали за добу понад 90 км, перетнули р. Сосну. У багатьох історичних працях вказано, що кирилми втратили під час битви бл. 15 тис. осіб, однак невідомо, з якого джерела постали ці цифри.

На початку 1572 р. кримський хан Девлет І Герай, скориставшись тим, що Московія брала участь у Лівонській війні, здійснив похід на її землі. Військо кримців, за різними підрахунками, налічувало до 40 тис. осіб, не рахуючи союзників (до 20 тис. осіб). Військо московитів нараховувало 25–35 тис. бійців. Обидва війська зустрілись поблизу с. Молоді (південніше Москви). Спочатку між обома сторонами відбулась артилерійська дуель через р. Ока, далі кримці форсували ріку, спробували захопити вагенбург московитів, однак понесли великі втрати та відступили. Кримський хан наказав відступати до Криму. У багатьох історичних працях вказано, що у боях загинули 15 тис. кирилми та ще 12 тис. потонули в р. Ока. Водночас у Новгородському літописі, де чисельність кримсько-татарського війська вказано у 120 тис. осіб, зазначаються пригломашливі цифри втрат кирилми, що не відповідає дійсності: *"Кримський цар побіг від них невірною, не путями не дорогами, у малій дружині; а наші воеводи сили у Кримського царя вбили 100 тисяч на Рожай на річку, під Неділею в Молодях, на Лопаті, у Хотинському повіті, була справа князю Михайлу Івановичу Воротинському, з Кримським царем та його воеводами... а була справа від Москви за п'ятдесят верст"* (Новгородские летописи, 1879, с. 120). Про великі втрати серед воєначальників

ханського війська повідомляли й Розрядні книги: *"І бою жю милістю та государевим щастям кримського царя побили і нагайського великого мурзу Тербердея вбили; та у тому ж бою взяв суздалець син боярський Темір Алапакін кримського великого мурзу Дівея. І багатьох мурз зловили та ширинських князів трьох братів убили та царевича астраханського взяли живим"* (Документи о сражении при Молодях, 1959, с. 170). У жодному із джерел Московії не йдеться про розгром військ кримського хана, а лише зазначені великі втрати татар, без статистики. Відомо також, що з представників еліти кирилми у битві при Молодях у полон потрапив карачі-бек Дівей.

Значних втрат зазнали кримці у битві під Моллахасаном, 30 листопада 1578 р., у ході військової кампанії Османської імперії проти держави Сефевідів (сучасний Іран). Війська османів зіштовхнулись із маневреною сефевідською кіннотою, тому потребували допомоги кінноти кримців. Восени 1578 р. османи здобули Ширван, 9 липня розпочали бойові дії проти Арас-хана (лідера племені румлу) поблизу Шемахи. У розпал боїв на допомогу османському великому візирю Оздеміроглу Осман-паші прибуло 15-тисячне кримське військо під командуванням калги Аділь Герая. Османи та кирилми завдали поразки ворогу, а Арас-хан був схоплений і страчений. Далі кримські татари перетнули ріку, атакували табір Арас-хана та розграбували його. Кримці не підозрювали, що Сефевіди зібрали велике військо, чисельністю 50–100 тис. осіб, яке очолили шехзаде Хамза-Мірза та візир Мірза Салман. Сефевіди підійшли до Шемахи та три дні штурмували місто (Kütükoğlu, 1962, s. 84). Поки одна частина війська Сефевідів штурмувала Шемаху, Мірза Салман, на чолі із загонами чисельністю 20 тис. бійців, вирушив назустріч кримцям. Обидва війська зустрілись 28 листопада 1578 р. поблизу містечка Моллахасан (біля р. Агсу). Сефевіди атакували кирилми, коли ті перебували в таборі. Помилкою калги було те, що він не виставив сторожу, переважна більшість татар займалась транспортуванням награбованого і вступити у бій могли лише 2 тис. бійців (Hüseyn, 2019, s. 974). Аділь Герай не очікував атаки ворога (Бидлиси, 1976, с. 235). Незважаючи на опір кирилми, сефевіди змогли розбити їх військо, а калга потрапив у полон (Печеви, 1988, с. 45). У полон потрапило також 30 представників еліти кирилми (мірзи та беї), понад 2 тис. воїнів. Полоненого калгу спочатку хотіли використати як інструмент для зближення держави Сефевідів та Кримського ханства, одруживши на одній із доньок шаха Мухаммада Худабенде, однак у липні 1579 р. стратили (Бидлиси, 1976, с. 238).

Зауважимо, що у переважній більшості випадків в описі втрат кримських татар у бойових діях у джерелах немає жодної конкретики, а вживаються словосполучення "багато побили", "великі втрати". Один з прикладів – опис облоги Черкас у 1532 р., який зробив хроніст О. Гваньїні: *"Року 1532 Іслам-солтан, підбуривши заволзьких татар, почав битву з братом Сам-Гіреєм, але був ним розбитий і втік до Польщі, де король дозволив йому жити біля Черкас. Але Сам-Гірей, довідавшись про нього, став переправлятися з військом через Дніпро. Потужно штурмуючи місто протягом тринадцяти днів, він нічого не міг йому вчинити ні вогнепальною зброєю, ні вогнем, і взагалі даремно втратив багато війська, бо черкаський староста Остафій мужньо боронився"* (Гваньїні, 2007, с. 378). Невідомо, що мали на увазі хроністи під словом "багато", можливо, це були десятки вбитих, а можливо, сотні, тисячі. Польський шляхтич, мемуарист Ян Пасек зазначав із цього приводу: *"Я теж воював із татарами, але ніде стільки*

трупів татарських, як німецьких, московських та інших народів після бою не бачив. Триста, чотириста татар, що лежать на полі бою, це вже велика перемога, а інші лежать, як дерева в купі" (Pasek, 1979, s. 554–555). Османський історик Мустафа Наїма стверджує, що навіть у XVII ст., коли на полі бою з'являлось дедалі більше стрільців та артилерії, кримли несли незначні втрати. Як приклад, він наводить битву між кримськотатарським військом і військами трансильванського князя Ерделя, що відбулась орієнтовно у 1656 чи 1657 р.: "Поки ж Ерделю не виходило покласти край у битві, то посеред поля бою вони (трансильванці) вкрили себе безчестям. Якщо з боку війська Ісламу до дому вічного спочину від ударів стріл полинули лише дев'яносто татар, то з боку невірних щонайменше двадцять тисяч перейшло через меч, а ще понад сімсот вельмож разом із двадцятьма тисячами стали бранцями" (Наїма, 2016, с. 173).

Варто пам'ятати і те, що польські та московські хроністи, дипломати, описували боротьбу з кримли та іншими ворогами своїх держав в рамках глорифікації – перемога над численним військом ворога, великі втрати ворога підвищували престиж власного війська, героїзували його. У джерелах та історичній літературі можна знайти чимало інформації, де згадано про перемогу військ Польщі, ВКЛ, Московії, козаків над невеликими загонами кримли. Зазвичай війська досягали успіху, коли перехоплювали кримських татар на зворотному шляху до Криму, коли ті повертались із великою здобиччю, не мали змоги швидко пересуватись. У 1533 р. воїни князя Іллі Острозького на Поділлі розгромили татарський загін чисельністю 800 осіб (Ochmański, 1960, s. 363). Польський дипломат й історик Матвій Стрийковський теж згадував про розгром окремих загонів кримли: "Року 1534 р. татари Волинь спустошували. Із ними ротмістри польські, зокрема Язловецькі билися. В'юний (спритний) козак Хмельницький теж розбив їх загін під Заславом" (Стрийковський, 2011, с. 412). Восени 1540 р. війська української та польської шляхти розбили великий загін кримців поблизу Кременчука, коли татари переходили вброд річку (Сергійчук, 1990, с. 127). Дослідник Д. Яворницький стверджує, що у 1541 р. на р. Каїрі (ліва притока Дніпра) козаки здійснили напад на кримців, які йшли походом на Московію. Кримли втратили 20 воїнів (Яворницький, 1991, с. 10). Під час масштабного набігу кримських татар на українські землі у 1589 р. князь Збараський під Збаражем знищив тисячу татар, водночас у "Нюрнберзькій реляції" записано, що загинуло 100 татар (Вирський, 2016, с. 131). Під час цього ж набігу, гарнізон Баворова знищив 2 тис. татар (Вирський, 2016, с. 132).

Кримські хани чудово усвідомлювали, що людські ресурси їхньої держави обмежені, тому воїнів треба берегти. У повідомленні князю московському Івану III щодо битви кримли з литовцями під Брацлавом у 1498 р., хан стверджував, що його військо зазнало великих втрат, було вбито 500 бійців (Сборник..., 1884, с. 256). Тобто для хана втрата 500 бійців була відчутним ударом. Османський хроніст М. Наїма цитує у своїй праці лист хана Газі Герая II до верховного візира: "Наука здобування фортець – не справа татар. А от поруйнувати набігом країну та заготувати припаси шляхом захоплення-плюндрування недовірських маєтностей та бранців – це обов'язок татар" (Наїма, 2016, с. 33). Із цього уривку випливає, що кримли уникали штурмів фортець, що могло привести до великих втрат у їх війську. Улітку 1582 р. османський султан укотре вимагав від хана відправити війська до Сефевідського Ірану, однак Мехмед II Герай скикав

нараду беїв і мурз, більшість із яких виступили проти чергового походу. Вочевидь хан узяв до уваги втрати кримли у боях під Моллахасаном (1578), розгром загону кримли під Шемахою (1581) (Münşî, 1978, p. 334).

Знаючи про переваги ворожих військ у стрілецькій зброї й артилерії, чисельності особового складу, кримські татари виробили тактику, основою якої був дистанційний лучний бій і різноманітні хитрощі (Herberstein, 1851–1852). Лук, на відміну від стрілецької зброї, було значно легше виготовити, він мав більшу дальність стрільби, швидкострільність. Тож кримли могли вести обстріл ворога, лишаючись невразливими для вогню у відповідь. Окрім того, кримськотатарські воїни вели вогонь під час руху, перебуваючи на конях. Щодо тактичних хитрощів, кримли могли застосовувати на полі бою "оманливий відступ" (втеча та раптові контратаки), заманювати ворога у засідки, проникати у ворожий тил тощо (Черкас, 2001, с. 24). Варто також додати, що стрілецька вогнепальна зброя XVI ст. загалом мала велику кількість недоліків – проблеми з порохом та прицілюванням, віддача, низька швидкострільність, тому на полі бою стрільці вражали насамперед коней, чинили на тварин психологічний тиск гучними звуками від пострілів (Gawęda, 2009, p. 128–129). Нерідко, аби вбити кількох воїнів ворога, потрібно було витратити по кілька десятків, а то й сотень куль.

Аби не зазнати великих втрат, не бути атакованими ворогом раптово, татари велику увагу приділяли розвідці та прихованому пересуванню. Кримські татари вдавалися до тактики дроблення своїх загонів, які розходились у різні напрямках, через що ворогу було важко виявити їхні сліди та переслідувати. Польський історик і хроніст Станіслав Сарницький писав у 1577 р., що кримці, роблячи рейд углиб України на 150–200 км, закладали укріплений табір на підвищенні, а далі розпускали загоны для пограбунку у радіусі 150–200 км (Sarnicki, 2015, s. 431). У разі появи ворожого війська, кримськотатарські воєначальники мали достатньо часу, аби покинути табір і відступити. Ось як описував, з якою обережністю просувались кримці під час військових набігів, французький інженер Г. де Боплан, який неодноразово побував в Україні, ознайомився зі звичаями та повсякденним життям кримли: "Вони ніколи не повертаються тією дорогою, якою увійшли, а роблять щось на зразок кола, щоб певніше уникнути польського війська, оскільки ведуть виключно оборонні бої, та й то лише тоді, коли на них добре натиснуть" (Боплан, 1990, с. 159). Щоб не бути передчасно виявленими ворогом, кримські татари просувались балками, лісами, рідко вночі запалювали вогнище.

Кримським ханам вдавалось уникати великих втрат у своєму війську і завдяки банальним відступу чи втечі. Саме задля швидкого пересування кримли брали із собою в походи велику кількість коней, у розрахунок по кілька на одну людину. Тут варто процитувати вже заданого Г. де Боплана: "Нарешті, коли поляки проникають у ряди татар, а ті не почуваються достатньо сильними, аби боронитися з шаблею в руці, то розлітаються, неначе мухи, хто куди" (Боплан, 1990, с. 163). Про втечу кримців можна знайти інформацію й у О. Гваніні: "Але, побачивши військо, татари почали тікати до свого коша, а потім із коша аж до свого великого війська в дикі поля. За ними гетьмани послали своїх козаків, але вони думали, що поганих вже не залишилось, що всі вони в орді, бо видно було, як вони втікали. Тому козаки повернулися назад" (Гваніні, 2007, с. 220). Під час походу кримли 1575 р., загоны шляхтичів Кам'янецьких змогли перехопити один із татарських загонів на греблі Рацішевській, однак кримські татари почали втікати, вда-

лось наздогнати та вбити лише 15 кочівників (Вирський, 2016, с. 68). У джерелах майже відсутня інформація про те, що вдалося повністю оточити та знищити війська кримли, що черговий раз засвідчує, що розбити вдавалося лише окремі загони кримли. Навіть у другій половині XVII ст., коли польський монарх і талановитий полководець Ян Собеський вів успішні військові кампанії проти османів та кримли, польські війська не змогли повністю оточити та розгромити військо кримли (Polskie tradycje wojskowe, 1990, s. 371). Для кримських ханів не було ганебним ухилитись від бою, відступити, адже очільники держави прагнули насамперед зберегти військовий потенціал, уникнути величезних втрат і повного розгрому війська, без якого було неможливо вести грабіжницькі походи, боронити власну державу (насамперед від інших кочових народів і козаків).

Дискусія і висновки

Знаючи про обмежені людські ресурси своєї держави, кримські хани вимушені були дбати про мінімізацію втрат своїх військ у численних військових кампаніях. Це здійснювалося завдяки ретельній розвідці, масуванню, різним маневрам на полі бою, швидкому відступу (навіть втечі) або уникненню зіткнень. У різноманітних європейських і московських джерелах втрати кримли перебільшено (через героїзацію власних військ і банальні помилки під час написання), або немає конкретної статистики, а втрати окреслено словами "багато", "великі" тощо. Сотні-тисячі убитих кримськотатарських воїнів значаться у джерелах лише в описі кількох битв, включно з битвами під Ольшаницею 1527 р. та при Молодях 1572 р. Однак і ці цифри – завищені, і найочевидніше, не відповідають дійсності. Зауважимо, що битва під Вишнівцем (Лопушним) 1512 р. за повідомленнями тогочасного хроніста вважалася значною, оскільки з боку ханства, знову ж такими за наведеними хроністом даними взяло участь близько 30 тис. кримців і їх союзників. Битва завершилася перемогою литовсько-польсько-руського війська та втратою з боку ханства близько 5 тис. воїнів – 1/6 всього війська. Значно більше можна знайти інформації щодо втрат окремих загонів кримських татар, що обраховуються десятками-сотнями. На основі приведенного аналізу інформації з тогочасних джерел і праць дослідників можемо погодитися з тезою, що сумарна кількість втрат Кримського ханства у різних військових кампаніях становила близько 8–10 % від загальної кількості війська. Значно рідшими були битви та військові кампанії, у яких втрати ханства сягали понад 15 % (1/6), оскільки за таких постійних суттєвих втрат кримські правителі не могли б здійснювати ефективні напади й обороняти власну державу. Окрім цього, обраховуючи втрати кримськотатарського війська, хроністи враховували втрати союзників хана (ногайців, черкесів, інших кочівників), допоміжного персоналу, які не були професійними воїнами та були погано озброєні або взагалі без зброї. У джерелах майже відсутня інформація про те, що в одній із битв військо кримли було повністю оточене та знищене. Підтвердженням того, що кримці несли значно менші втрати, ніж прийнято рахувати, є те, що кримські татари протягом усього XVI ст. активно брали участь у різних військових кампаніях (найчастіше грабіжницьких походах), завдавали великої шкоди сусіднім державам. Варто також зауважити, що часто тогочасними хроністами деякі тактичні хитрощі, що кримці могли застосовувати на полі бою – зокрема відхід, могли інтерпретуватися з позицій шляхетської (лицарської) доблесті як залишення поля бою та поразка.

Джерела фінансування. Це дослідження не отримало жодного гранту від фінансової установи в державному, комерційному або некомерційному секторах.

Список використаних джерел

- Байцар, А. (2014). *Український Крим: Кримське ханство і Козацька Україна*. <https://web.archive.org/web/20180425031948/http://plus.lviv.ua/publ/13-1-0-743>
- Бидлиси, Ш. (1976). *Шараф-наме: Т. 1* (Е. И. Васильева, Пер., предисл., примеч. и прилож.) Наука.
- Боплан, Г. (1990). *Опис України* (Я. І. Кравець, Пер. з фр., приміт. та передм.). Каменяр.
- Вирський, Д. (2008). Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. *І. Л. Деція. Український історичний журнал*, 5(482), 210–216.
- Вирський, Д. (2016). *Війни українці: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)*. Інститут історії України НАН України.
- Ворончук, І. (2012). *Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники*. Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії.
- Гваньїні, О. (2007). *Хроніка європейської Сарматії* (Ю. Мицик, Упоряд. та пер.). Видавничий дім "Києво-Могилянська академія".
- Громенко, С. (2022). *Крим у війні за Казань та Астрахань. Закінчення*. <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-moskovske-tsarstvo-kazan-astrakhan-voiny-zakinchennia/32138945.html>
- Документи о сражении при Молодях. (1959). *Исторический архив*, 4, 166–178.
- Колли, Л. (1913). Хаджи-Герай хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*: Т. 50, 99–139.
- Леп'яво, С. (2009). Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXVI, 147–153.
- Наїма, М. (2016). *Гюсейнові городи у витязі історії із заходу та сходу (Повідомлення про Україну)* (О. Галенко, О. Кульчинський, Пер.). Вид-во Жупанського.
- Новгородские летописи*. (1879). (Так названня Новгородская вторая и Новгородская третья летописи). XXIV. Археографическая комиссия.
- Печеві, І. (1988). *Історія* (З. М. Бунятов, Пер.). Елм.
- ПСРЛ. (1904). Т. 13. 1-я половина. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью (С. Ф. Платонов, С. А. Адрианов, Ред.). Типография И. Н. Скороходова.
- Сборник Императорского Русского исторического общества*. (1884). Т. 41. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Нагайскою ордами и с Турцией: Ч. 1. (годы с 1474 по 1505). Тип. Ф. Елеонского и Ко.
- Сергієнчук, В. (1990). Барський староста Б. Претвич. *Український історичний журнал*, 3(349), 124–131.
- Стрийковський, М. (2011). Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси (О. Купчинський, Ред.). Наукове товариство ім. Шевченка.
- Тимів, І. (2017). Татарські набіги на українські землі в 30–40 рр. XVI ст. *Сіверянський літопис*, 3, 3–19.
- Українська поезія XVI століття*. (1987). (І. Ф. Драч, В. Р. Коломієць, Л. В. Костенко, Р. М. Лубківський, Л. М. Новиченко [та ін.], Ред.). Радянський письменник.
- Хроніка Литовська й Жмойтська. (б. д.) <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov06.htm>
- Челебі, Е. (1997). *Книга подорожі: Північне Причорномор'я*. Гермес.
- Черкас, Б. (2001). Оборона українських земель від турецько-татарської агресії у 1515–1519 рр.: досвід польсько-литовсько-українського співробітництва. *Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбуття перспектива*, 1, 18–27.
- Яворницький, Д. (1991). Історія запорізьких козаків: Т. 2. Світ.
- Barbaro, G. (1873) *Travels to Tana and Persia*. London, Printed for the Hakluyt society 1873. [ISSN 1728-3817](https://archive.org/details/travelstotanaaper00barbrich/Baronas, D. (2013). Klecko mûšis. Žymiausi Lietuvos mûšiai ir karinės operacijos. UAB ALIO, 75–79. Borawski, P. (1986). Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. Contarini, A. (1923). Travels To Tana And Persia. https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.69512 Fletcher, G. (1966). <i>Of the Russe Commonwealth</i>. Harvard University Press. https://archive.org/details/ofrussecommonwea0000flet/page/n5/mode/2up Fredro, A. (1855). <i>Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezyszem, królem polskim a potem francuzkim: Przełożył z łacińskiego, życiorysem i objaśnieniami uzupełnił W. Syrokomla. B. M. Wolff. Gawęda, M. (2009). Wojskowość tatarska w XVII wieku – wymiar taktyczny. Rocznik Przemyski: T. 45. Zeszyt 1. Historia wojskowości</i>, 121–144. Górka, O. (1935). Liczebność татарów krymskich i ich wojsk. <i>Przegląd historyczno-wojskowy</i>. T. 8. Zeszyt 2, 185–295. Gurski, K. (1891). Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów. <i>Biblioteka Warszawska</i>. T. 2. Zeszyt 6, 448–458. Herberstein, S. (1851–1852). Notes upon Russia: being a translation of the earliest account of that country, entitled Rerum moscovitarum commentarii. (R. H. Major, Translated and edited). Hakluyt Society. https://archive.org/details/notesuponrussiabi02herbuoft</p>
</div>
<div data-bbox=)

- Hüseyin, F. (2019). Osmanlı-Safevi Savaşı ve Kırım Hanlığı 1578–1590. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(2), 964–983.
- Kolankowski, L. (1935). Problem Krymu w dziejach jagiellonskich. *Kwartalnik Historyczny*. R. XLIX. Z. 3, 279–300.
- Kronika Polska Marcina Bielskiego. (1856). Wyd. K. J. Turowskiego. T. 2. Ks. IV, V. Pollak Karol.
- Kuklo, C. (2009). *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. DiG.
- Kütükoğlu, B. (1962). *Osmanlı-Iran Siyâsi münâsebetleri: Vol. 1 (1578–1590)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Münşi, I. (1978). *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*. (R. Savory, Trans.). Westview press.
- Ochmański, J. (1960). Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich XV–XVI wieku. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. T. V, 161–398.
- Pasek, J. (1979). *Pamiętniki*. Zakład narodowy im. Ossolińskich.
- Plewczynski, M. (2012). *Wojny i wojsko wość polska XVI w.: T. II. Lata 1548–1575*. Podhorodecki, L. (1987). *Chanat Krymski*. Książka i Wiedza.
- Polskie tradycje wojskowe: Tradycje walk obronnych z najazdami Niemców, Krzyżaków, Szwedów, Turków i Tatarów*. (1990). T. 1. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Sarnicki, S. (2015). *Księgi hetmańskie*. Iagellonica.
- Wapowski, B. (1874). *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochonic: część ostatnia czasy podługoszowskie obejmujące (1480–1535)*. Nakładem Akad. Umiej.
- Hromenko, S. (2022). *Crimea in war for Kazan and Astrakhan. Ending* [in Ukrainian]. <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-moskovskoe-tsarsstvo-kazan-astrakhan-voyny-zakinchennia/32138945.html>.
- Hüseyin, F. (2019). Osmanlı-Safevi Savaşı ve Kırım Hanlığı 1578–1590. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(2), 964–983.
- Hvanini, O. (2007). *Chronicle of European Sarmatia* (Y. Mytsyk, Arranged and transl). Publishing House "Kyiv-Mohyla Academy" [in Ukrainian].
- Kolankowski, L. (1935). Problem Krymu w dziejach jagiellonskich. *Kwartalnik Historyczny*. R. XLIX. Z. 3, 279–300.
- Kronika Polska Marcina Bielskiego. (1856). Wyd. K. J. Turowskiego. T. 2. Ks. IV, V. Pollak Karol.
- Kuklo, C. (2009). *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. DiG.
- Kütükoğlu, B. (1962). *Osmanlı-Iran Siyâsi münâsebetleri: Vol. 1 (1578–1590)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Lepiavko, S. (2009). The problem of securing Ukrainian lands from Tatar attacks and the establishment of the Cossacks. *Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhia National University*, XXVI, 147–153 [in Ukrainian].
- Münşi, I. (1978). *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*. (R. Savory, trans.). Westview press.
- Naima, M. (2016). *Hüseyin's Gardens in Extracts from Stories from the West and the East (Report on Ukraine)* (O. Halenko, & O. Kulchynsky, Trans.). Zhupansky Publishing House.
- Novgorod Chronicles*. (1879). (The so-called Novgorod Second and Novgorod Third Chronicles). XXIV. Archaeographic Commission [in Russian].
- Ochmański, J. (1960). Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich XV–XVI wieku. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, V, 161–398.
- Pasek, J. (1979). *Pamiętniki*. Zakład narodowy im. Ossolińskich.
- Pechevi, I. (1988). *History* (Z. M. Buniatov, Transl.) Elm [in Russian].
- Plewczynski, M. (2012). *Wojny i wojsko wość polska XVI w. Tom II. Lata 1548–1575*. Podhorodecki, L. (1987). *Chanat Krymski*. Książka i Wiedza.
- Polskie tradycje wojskowe: Tradycje walk obronnych z najazdami Niemców, Krzyżaków, Szwedów, Turków i Tatarów*. 1990. T. 1. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- PSRL. (1904). T. 13. 1st half. VIII. Chronicle collection, called the Patriarchal or Nikon Chronicle (S. F. Platonov, & S. A. Adrianov, Ed.). Printing house of I. N. Skorokhodov [in Russian].
- Sarnicki, S. (2015). *Księgi hetmańskie*. Iagellonica.
- Collection of the Imperial Russian Historical Society*. (1884). Vol. 41. Monuments of diplomatic relations of the Moscow state with the Crimean and Nogai hordes and with Turkey: Part 1. (years from 1474 to 1505). Type. F. Eleonsky and Co. [in Russian].
- Serhiychuk, V. (1990). Barskyi mayor B. Pretvykh. *Ukrainian Historical Journal*, 3(349), 124–131 [in Ukrainian].
- Strykovsky, M. (2011). *Chronicle of Poland, Lithuania, Zhmud and all of Russia* (O. Kupchynsky, Ed.). Shevchenko Scientific Society [in Ukrainian].
- Tymiv, I. (2017). Tatar raids on Ukrainian lands in the 30s–40s of the 16th century. *Siveryanskyi chronicle*, 3, 3–19 [in Ukrainian].
- Ukrainian Poetry of the 16th Century*. (1987). (I. F. Drach, V. R. Kolomyets, L. V. Kostenko, R. M. Lubkivskyi, L. M. Novichenko [and others], Eds.). Soviet writer [in Ukrainian].
- Voronchuk, I. (2012). *The population of Volyn in the 16th – first half of the 17th century: family, household, demographic factors*. National Research Institute of Ukrainian Studies and World History [in Ukrainian].
- Vyrsky, D. (2008). The Tatar War in Winter: A Description of the Battle of Olshanytsia in 1527. J. L. Deciya. *Ukrainian Historical Journal*, 5(482), 210–216 [in Ukrainian].
- Vyrsky, D. (2016). *Ukrainian Wars: Chronicles of the Tatar Borderland of Ukraine (16th – mid-17th centuries)*. Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine [in Ukrainian].
- Wapowski, B. (1874). *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochonic: część ostatnia czasy podługoszowskie obejmujące (1480–1535)*. Nakładem Akad. Umiej.
- Yavornytsky, D. (1991). *History of the Zaporizhian Cossacks: Vol. 2*. World [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 16.09.25
 Прорецензовано / Revised: 06.12.25
 Схвалено до друку / Accepted: 16.12.25

Serhii KOZLOVSKYI, PhD (History), Assoc. Prof.
 ORCID ID: 0000-0002-4590-2433
 e-mail: serg.kozlovskyy@gmail.com
 Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

LOSSES OF THE CRIMEAN KHANATE IN MILITARY CAMPAIGNS OF THE 15TH–16TH CENTURIES: MISINTERPRETATIONS OF SOURCES

Background. In recent years, there has been interest in both the military art of the Crimean Tatars and the history of the people as a whole, since many topics have not been covered, there are many myths and stereotypes (partly based on misinterpretations of contemporary chronicles and annals). Having limited human resources, the Crimean Khanate inflicted great material damage on its neighbors during the 15th–16th centuries, which is evidence of the effective tactics and military art of the Crimeans.

The purpose of the study is to analyze the losses of the Crimean Khanate army in the fighting of the 15th–16th centuries. The objectives of the study: to determine the size of the Crimean Tatar army, to determine the influence of the tactics of the Kırımly on the level of losses, to consider the largest battles and campaigns involving the Crimeans and the level of losses of their army, through the prism of a comprehensive analysis of contemporary narratives.

Methods. *General scientific methods, historical-comparative and historical-systemic methods were applied.*

Results. *A significant part of scientists overestimates the losses of the Crimeans, without resorting to a systematic analysis of the size of their troops in individual military campaigns, taking into account the distorted data of contemporary chroniclers and annals regarding individual battles. Researchers do not take into account the fact that even if the enemies of the Crimean Khanate retained the battlefield, this did not mean the defeat of the Kırımly troops and their defeat. The military power of the Crimeans was not in spectacular victories, but in preserving forces during a long confrontation, inflicting significant losses on the enemies. It should also be remembered that almost all information about the results of battles involving the Crimean Tatars is known from sources on the opposing side, which often assessed the Crimeans biasedly. The human resources of the Khanate were limited and the rulers of the state were well aware of this. The Crimean Khanate was inferior to the neighboring states with which it was in conflict, primarily Muscovy, the Grand Duchy of Lithuania and Poland (the Polish-Lithuanian Commonwealth), both in terms of mobilization potential and technological level. It is because of this that the Crimean Khans were forced to adhere to such strategies and tactics that made it possible to avoid large losses, preserve the backbone of the troops and carry out lightning attacks. It has been proven that the Crimean army had high combat capability and special tactical techniques (deceptive retreat, etc.), which is associated with many unfounded stereotypes.*

Conclusions. *Given that there is almost no documented statistics on the losses of the Crimean Tatars in hostilities, the question of calculating the human losses of the Kırımly remains open. At the same time, the active actions of the Kırımly during not only the 15th–16th, but also the 17th centuries, indicate that the losses of the Crimean Tatars were not very significant and did not threaten the existence of the state. This also indicates that the Crimeans could restore their troops through mobilization, attracting allies, and other actions. Therefore, the data on the losses of the Crimean Khanate army given by the contemporary authors of chronicles and annals require further research, since they are in most cases unreliable, exaggerated, or misinterpreted.*

Keywords: *Crimean Khanate, Crimean Tatars, sources, military history, Late Middle Ages, cavalry, tactics, losses, battles, retreat, raids, army.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 7.01(430)(092)Wölfflin
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161.5>

Петро КОТЛЯРОВ, д-р іст. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-8917-8926
e-mail: pkotl.univ@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ВИТОКИ ФОРМАЛЬНОЇ ШКОЛИ: РАННЯ МЕТОДОЛОГІЯ ГЕНРІХА ВЕЛЬФЛІНА

Вступ. Присвячено інтелектуальним витокам формальної школи в історії мистецтва на прикладі ранньої методології Генріха Вельфліна (1864–1945). Проаналізовано процес становлення його наукових поглядів у контексті університетських середовищ Базеля, Берліна та Мюнхена. Особливу увагу приділено впливу таких учителів, як Якоб Буркхардт, Вільгельм Дільтей і Генріх Брунн, а також значенню ранніх текстів і листів ученого. Доведено, що саме у студентські роки Вельфлін заклав підвалини своєї методології, що поєднала філософію культури, психологію сприйняття і формальний аналіз зорової форми.

Методи. У дослідженні застосовано історико-генетичний, феноменологічний і герменевтичний підходи, а також елементи нової біографії та просопографії для реконструкції інтелектуального середовища Вельфліна. Порівняльно-стильовий аналіз дав змогу простежити еволюцію його методології від "Пролегоменів до психології архітектури" (1886) до "Основ понять історії мистецтва" (1915). Аналіз листів і щоденників Вельфліна допоміг виявити процес формування власного методу як пошуку об'єктивних законів у розвитку художньої форми.

Результати. З'ясовано, що методологічна система Вельфліна формувалася під впливом ідей Буркхардта про самоцінність епох, філософії культури Дільтея та аналітичного бачення Брунна. Зазначено, що малювання відігравало у Вельфліна роль інтелектуального інструмента – засобу формування "ока історика мистецтва". Простежено, що його прагнення надати історії мистецтва наукового статусу базувалося на пошуку закономірностей зорового сприйняття, які діють незалежно від суб'єктивних чинників.

Висновки. Реконструкція ранньої методології Вельфліна засвідчує, що формальна школа виросла не з відкидання змісту, а з прагнення об'єктивізувати аналіз художньої форми. Поєднання філософії, психології та практики малювання стало основою його системи, яка визначила розвиток історії мистецтва у XX ст. Звернення до цих витоків актуалізує питання про сучасне осмислення зорового досвіду та можливість застосування вельфлінівських принципів у візуальних студіях сьогодення.

Ключові слова: Генріх Вельфлін, формальна школа, методологія історії мистецтва, філософія культури, сприйняття, Буркхардт, Дільтей, Брунн, "Пролегомени до психології архітектури".

Вступ

19 липня 2025 р. виповнилося вісімдесят років з дня смерті відомого швейцарського історика і теоретика мистецтв Генріха Вельфліна (1864–1945), мислителя, який стояв біля витоків формальної школи. Учений займає особливе місце в історії мистецтв, адже його наукова діяльність була присвячена не просто розробленню типології стилів, а філософії бачення як культурно-історичного явища. Але якщо його пізніші роботи, насамперед "Основні положення історії мистецтв" (Wölfflin, 1915), уже давно стали загальнознаними, то перша робота – "Пролегомени до психології архітектури" (Wölfflin, 1886), написана зовсім молодим, двадцятидворічним науковцем, є менш відомою.

Саме цей текст відкриває нову сторінку в історії теорії мистецтва, адже Вельфлін уперше спробував розглядати архітектуру як форму тілесно-психологічного переживання. У "Пролегоменах" молодий учений сформулював тезу: архітектура є не лише технічно і математично вивірною конструкцією, а й формою тілесного переживання. "Ми відчуваємо вагу колони, напруження арки, спокій стіни, – писав він, – так, наче самі переносимо ці стани тілом" (Wölfflin, 1886, s. 12). Отже, Вельфлін, фактично, запропонував програму феноменології архітектурного досвіду – спробу описати, як форма, незалежно від функції чи стилю, діє на свідомість суб'єкта. Його пізніші студії – зокрема аналіз переходу від ренесансного до барокового бачення через опозиції "лінійне / живописне", "площинне / глибинне" тощо – лише розгортають цей ранній досвід. Як зазначав сам дослідник, "історія стилів – це історія зміни способів бачення" (Wölfflin, 1915, s. 78).

Внесок Генріха Вельфліна в історію мистецтв є беззаперечним і загальноновизнаним. Його праці стали наріж-

ним каменем формальної школи та започаткували новий тип наукового мислення про художній твір.

Проте зазнав його підхід і суттєвої критики. Як зауважив один з опонентів, попри всю "пошану до великого й по-своєму майстерного досягнення", варто визнати, що "його метод є занадто однобічним і веде до обмежених результатів" (Weisbach, 1957, pp. 52–53). Критика продовжується докором у тому, що він "звужив багатство історичної еволюції до кількох фундаментальних категорій, кількох типізованих схем" (Antal, 1949, p. 49), а намагання надати історії мистецтва вигляду логічно послідовної системи часто призводять до нав'язування історичному процесу певної схеми дихотомій і протилежностей (Steadman, 2008, p. 5) і що "розвиток не можна фіксувати за допомогою таких жорстких дихотомій" (Weisbach, 1957, p. 52–53).

Загалом його сучасники і пізніші дослідники найбільше критикували науковця за формальний підхід під час аналізу твору мистецтва. Дійсно, Вельфлін у 1915 р. своєю роботою "Основні поняття історії мистецтв" (Wölfflin, 1915) здійснив переворот в історії мистецтва, запропонувавши відійти від вивчення біографій художників, особливостей епохи, релігійних і культурних рухів тощо, а зосередитися на аналізі візуальних, композиційних і структурних характеристик мистецького об'єкта, тобто – формі, незалежно від його іконографічного змісту, історичного чи соціального контексту. Чи не найбільшій критиці піддавали роботу "Основні поняття" (Wölfflin, 1915), де автор запропонував розглядати перехід від Відродження до бароко з позиції контрастних візуальних схем або пар опозиційних візуальних категорій (лінійне / живописне, площинне / глибинне тощо). Тому у фокус формального аналізу потрапляли лінія, колір, форма, пропорція, композиція, ритм, симетрія тощо.

© Котляров Петро, 2025

Центральною рисою методології Вельфліна був акцент на стилістичному аналізі творів мистецтва, що, за його переконанням, є ключем до розуміння історичного розвитку художньої форми. Учений наполягав, що стиль не є інтелектуальною конструкцією чи вираженням особистості митця, його релігійних, політичних або емоційних переконань. Така об'єктивізація стилю як феномена з власною внутрішньою логікою розвитку відіграла важливу роль у професіоналізації історії мистецтва як академічної дисципліни. Проте, з іншого боку, свідоме ігнорування іконографічного й контекстуального аналізу викликали критику з боку представників деяких наукових шкіл. Тому цілком влучно про Вельфліна було сказано, що: "Ворогів у нього, на жаль, не бракувало, і вони називали його «формалістом»" (Grisebach, 1934, s. 216).

Однак, незважаючи на велику кількість критики, саме його положення тривалий час панували в університетах і стали поштовхом для формування альтернативних методологічних моделей у мистецтвознавстві ХХ ст. Тому спробуємо розглянути етапи формування ідей Вельфліна, починаючи із його студентських років, оскільки саме там під впливом кількох видатних учених викристалізовувалися і його власні ідеї.

Основною джерельною базою дослідження є робота Генріха Вельфліна "Пролегомени до психології архітектури" (Wölfflin, 1886) та корпус документів, що містять особисті листи, нотатки та щоденники вченого, які зібрав і у 1982 р. опублікував Йозеф Гантнер, учень і послідовник Генріха Вельфліна (Gantner, 1982).

Мета статті полягає в реконструкції інтелектуальних витоків формальної методології Генріха Вельфліна шляхом аналізу його ранньої праці "Пролегомени до психології архітектури" (1886) й особистих листів, щоденників і нотаток 1882–1887 рр., що дає змогу показати, що становлення формального методу було не раптовим результатом узагальнень 1915 р., а формувалося поступово – під впливом ідей Якоба Буркхарда, Вільгельма Дільтея та Генріха Брунна, а також через досвід тілесно-зорового "вправляння ока" в малюванні. Такий підхід дає можливість довести, що формалізм Вельфліна був спробою надати історії мистецтва наукову об'єктивність на основі психології архітектурного і зорового переживання.

Огляд літератури. Дослідження спадщини Генріха Вельфліна в сучасній історіографії набуло нового осмислення в контексті ревізії формального підходу та його впливу на гуманітарні науки ХХ–ХХІ ст. Упродовж останніх років з'явилася низка праць, які не лише переосмислюють методологічні підходи Вельфліна, але й показують його значення для сучасної теорії бачення, когнітивної естетики та цифрової історії мистецтва.

Серед найвпливовіших праць варто згадати колективний том за редакцією Еріка Леві та Трістана Веддігена "Глобальна рецепція "Основ історії мистецтва" Генріха Вельфліна" (Levy, & Weddigen, 2020), який репрезентує, як концепти – "лінійне / живописне" чи "площинне/глибинне" – стали універсальною аналітичною мовою історії мистецтва. Німецький дослідник Гайнц Хьонес у статті "Післяпублікаційні рецензії, колегіальні коментарі та формування дисципліни історії мистецтва" (Hönes, 2025), аналізує роль академічної полеміки навколо Вельфліна як чинника інституціоналізації історії мистецтва.

Сучасне переосмислення категорій Вельфліна у світлі технологічних інновацій пропонують Александра Дельєж, Марія Дондеро та Енріко Д'Арменіо у праці "Переосмислення Вельфліна в епоху штучного інтелекту: дослідження класичних і барокових композицій у генеративних моделях" (Deliege, Dondero, & D'Armenio, 2025). Спробу осмис-

лити "північну" ідентичність Вельфліна як фактор його методологічного світогляду здійснив Джошуа Баумгартен (Baumgarten, 2023), який звернувся до культурно-географічного виміру творчості Вельфліна. Особливе значення для осмислення сучасного прочитання понять "форма" та "стиль" у контексті вельфлінівської традиції має видання статей за результатами конференції, опубліковане Бібліотекою Герціани в Римі. Видання присвячене осмисленню сучасного прочитання понять "форма" та "стиль" у контексті вельфлінівської традиції форми (Bibliotheca Hertziana..., 2024).

Серед індивідуальних праць варто відзначити есе Трістана Веддігена (Weddigen, 2022), у якому аналізується спадкоємність ранніх структурних схем стилю у ренесансних композиційних практиках. Також важливо згадати Лева Імпетта та Фредеріка Офферта (Impett, & Offert, 2023), які показують, як великі моделі комп'ютерного бачення несвідомо відтворюють принципи формальної школи Вельфліна, переносючи їх у нову цифрову епістему.

Отже, сучасна історіографія демонструє не так "ретроспективне" прочитання Вельфліна, як інтеграцію його ідей у найновіші інтелектуальні дискурси – від когнітивної естетики до штучного інтелекту, від культурної географії до методології цифрового аналізу зображення. Водночас витoki цих ідей, інтелектуальні впливи, а також шляхи формування його методології залишаються досі недостатньо осмисленими й не стали об'єктом системного розгляду в сучасній науці. Це, зі свого боку, ще раз підтверджує актуальність звернення до раннього етапу творчості Вельфліна та необхідність глибшого аналізу процесу становлення його методологічних засад.

Актуальність теми. На сучасному етапі, що характеризується візуальним поворотом ("visual turn"), інтердисциплінарними дослідженнями візуального досвіду і психології сприйняття, коли гуманітарні студії дедалі більше концентруються на естетиці сприйняття, афектах, просторових практиках тощо, роботи Вельфліна, особливо "Пролегомени", набувають особливої актуальності. Окрім того, ХХІ ст. сформувало нову візуальну екосистему – складне і динамічне середовище, у якому суспільство щоденно сприймає, створює та взаємодіє з візуальним контентом в умовах цифрової культури та високих швидкостей інформаційного обміну. Це потребує нової абетки для опису сучасного просторового досвіду. Тому мова форми, жесту, тілесної емпатії до архітектури, яку запропонував Вельфлін, виявляється як ніколи актуальною.

Важливою підставою для звернення до спадщини Генріха Вельфліна є стан її рецепції у вітчизняному академічному просторі. Попри те, що його ім'я та ідеї формальної школи, співзасновником якої його вважають, були почасти відомими в українській гуманітаристиці, дотепер бракує повноцінного концептуального осмислення його методології. Наразі не існує жодного україномовного перекладу праць Вельфліна, а також жодного комплексного дослідження, присвяченого як раннім, так і його зрілим працям. Така ситуація значною мірою ускладнює доступ до теоретичних ідей вченого для широкого кола дослідників в Україні.

У контексті осмислення актуальності ідей Генріха Вельфліна неможливо оминати питання формування його як науковця, процесу, що, безперечно, має значення і для сучасних дослідників, які прагнуть пов'язати свою професійну траєкторію з історією мистецтв. Саме тому, ставлячи перед собою завдання осмислення Вельфлінової методології та її витоків, ми вважаємо за необхідне хоча б стисло звернутися до кола його учителів та тих

інтелектуальних позицій, що відіграли ключову роль у становленні наукового світогляду майбутнього вченого. Цим обумовлена і структура статті, яка передбачає аналіз ідей Вельфліна у "Пролегоменах до психології архітектури" (1886), а також виявлення інтелектуальних впливів, що визначили її концептуальні засади. Такий аналіз неминуче веде нас до періоду студентських років Вельфліна, до кола його спілкування, до якого входили такі авторитетні вчені, як Якоб Буркхардт, Вільгельм Дільтей, Генріх Брунн та інші діячі академічного середовища Базеля, Берліна та Мюнхена кінця XIX ст.

Методи

Методологічна основа роботи є міждисциплінарною та поєднує низку комплементарних підходів. Насамперед, це історико-генетичний підхід, що дає змогу відтворити етапи формування світогляду Вельфліна в університетських середовищах Базеля, Берліна та Мюнхена. Особливу увагу приділено впливові його наставників – Якоба Буркхардта, Вільгельма Дільтея та Генріха Брунна – і трансформації їхніх ідей у Вельфліновій системі. Також було застосовано феноменологічний і герменевтичний підхід для аналізу "Пролегоменів" як філософського трактату про "бачення через тілесність". Через поняття *Erfahrung* (досвід) і *Einfühlung* (емпатія) стало можливим прослідкувати естетику взаємодії між суб'єктом й архітектурним об'єктом, що передує сучасним теоріям рецепції. Для простеження еволюції методології від "Пролегоменів" (1886) до "Основ історії мистецтва" (1915), тобто переходу від тілесно-психологічного опису архітектури до системи формальних опозицій, що структурують художній простір, було використано порівняльно-стильовий (формальний) аналіз. Звернення до підходів нової біографіки пов'язується з тим, що дослідження орієнтується не на лінійну реконструкцію "життєпису", а на аналіз інтелектуальної траєкторії Вельфліна через його особисті тексти, щоденники, листи та соціокультурні контексти. Біографічний матеріал розглянуто як джерело для розуміння становлення наукового суб'єкта і формування його мислення. Також не можна було обійтися без методів просопографії, що дало змогу простежити мережу наукових контактів і колективних біографій (Буркхардт, Дільтей, Брунн, Ганс Гойслер, Конрад Фідлер, Гільдебранд), які визначили типологію мислення Вельфліна. Такий підхід демонструє, як особисті інтелектуальні взаємодії вплинули на виникнення нової дисциплінарної ідентичності – історії мистецтва як автономної науки.

Результати

Генріх Вельфлін народився 21 червня 1864 у Швейцарії у сім'ї професора класичної філології Едуарда Вельфліна. Після закінчення Мюнхенської гімназії, він розпочав освіту в Базельському університеті, де вивчав філософію під керівництвом Йоганнеса Фолькельта (1848–1930). Однак формування Вельфліна як вченого відбулося під безпосереднім впливом Якоба Буркхардта (Jacob Burckhardt, 1818–1897), одного із засновників історико-культурного підходу до мистецтва. Вибір першого університету для Вельфліна був продиктований тим, що, цікавлячись філософією, він вважав історію культури всього лише доповненням до філософії (Hart, 1982, p. 293).

Однак лекції історика культури Якоба Буркхардта, до якого Вельфлін прийшов із рекомендаційним листом від свого батька (Gantner, 1982, s. 8), захопили його масштабністю концептуального мислення і вселили ідею, що "класичне мистецтво" є вищою стадією стилістичної еволюції. Лекції Буркхардта заклали основи того, що стане одним із важливих елементів методу аналізу мистецького твору Вельфліна. Йдеться про споглядання та

порівняння. Це сталося на першій лекції на початку курсу. Потім Вельфлін у листі до батьків від 19 жовтня 1882 р. напише, що: "...мені наймиліші саме перші лекції. Я вважаю, що кожен (викладач. – П. К.) має бодай трохи розхвалити своє ремесло. Аби зацікавити учнів він має говорити про його ідеальне покликання, показати вершину, досягнення якої приносить щастя тощо. Я був би дуже радий колись почути щось по-справжньому захопливе про покликання вченого..." (Gantner, 1982, s. 8). Перша лекція Буркхардта, дійсно, виявилася важливою. У тому ж листі до батьків він повідомляв: "...від Якоба Буркхардта я щойно почув дещо цікаве. "Кожна історична епоха, казав він, має право на існування заради самої себе. Немає потреби шукати в ній нитки, що ведуть до сучасності. Уже саме споглядання боротьби й творчості людей у певних минулих часах має свою цінність. Саме в цьому історичному спогляданні та порівнянні (курсив наш. – П. К.) полягає відмінність між мислячою людиною і буденною масою або варваром" (Gantner, 1982, s. 8).

Тобто, Вельфлін звернув увагу, що Якоб Буркхардт у своїх лекціях обґрунтовував ідею самоцінності історії кожної епохи "заради самої себе" і що кожен період необхідно споглядати і порівнювати. У листі вчений використав вираз "bloßes Betrachten" ("само споглядання"). Слово "bloß" має значення "лише", "само по собі", "одне тільки", тобто підкреслює, що навіть без додаткового практичного застосування чи моралізування, сам акт споглядання вже має цінність і є самодостатнім. Тому не потрібно з історичного періоду "витягувати уроки" для сучасності, підпорядковувати минуле сучасному або намагатися вступити в культурний діалог. Проте якщо Буркхардт відкидав телеологічне мислення й закликав до "споглядального порівняння", як до способу розуміння культури через її духовні структури, то для Вельфліна це мислення охоплювало не лише події, а й форми, вияви стилю, образи дійсності.

Трохи більше ніж за місяць після початку навчання Вельфлін здійснює ще одне важливе відкриття для формування власної майбутньої методології. У листі до батьків від 24 листопада 1882 р. він згадує відвідини лекції "Вступ до філософії" молодого викладача Ганса Гойслера, яка справила на нього глибоке враження. На відміну від очікуваного формального курсу логіки, Вельфлін почув заклики до нового розуміння філософії і маніфест проти усталених поглядів на філософію: "...він виступає проти всіх традиційних уявлень про філософію" писав учений. "Філософом, каже він, є не той, хто читає теорію пізнання чи захоплюється якоюсь системою; філософом можна бути в будь-якій науці. Відмінність полягає не в предметі, а в способі мислення. Самостійне осмислення, узагальнення всієї сукупності знань в єдність, постійне розглядування під кутом вічного – *sub specie aeterni*, з перспективи вічності – ось основні передумови для філософа-науковця. Філософія і наука, це одне й те саме..." (Gantner, 1982, s. 9–10).

Отже, під впливом Ганса Гойслера Вельфлін сприйняв філософію не як замкнену систему понять, а як універсальний спосіб мислення, що прагне цілісності знання й бачення світу *sub specie aeterni* – "під кутом вічності". Саме це розуміння стало для нього інтелектуальним поштовхом до формування власного методу, що поєднує філософську рефлексію з аналітичним баченням мистецтва. Важливо, що Вельфлін, фіксуючи увагу на спогляданні та порівнянні, під впливом Ганса Гойслера, по суті, відкриває іншу лінію мислення, яка розглядає філософію не як сукупність систем, а як *спосіб*

бачення, що може бути застосований "у будь-якій науці". Тому можемо з упевненістю стверджувати, що саме в цей час Вельфлін починає усвідомлювати засади власного підходу, власний шлях і свій майбутній метод – заснований на самостійному аналітичному баченні. Цікаво, що лише за кілька тижнів до цієї події він писав у листі до сестри про глибоке внутрішнє напруження: з одного боку, як він говорив, на нього "обрушуються цілі потоки знання", а з іншого – він ніде і ні з ким "не погоджується повністю" ... (Gantner, 1982, s. 9).

Незгода мала цілком конкретну причину і її можна розглядати ознакою власного мислення і власних ідей, оскільки у цьому ж листі він зазначає: "...мені часто здається, що мене відділяє від моїх ідей лише тонка завіса" (Gantner, 1982, s. 9). У психології це стан напівусвідомлення, типова передфаза інтелектуального прориву, передчуття віднаходження своєї власної ідеї, яка вже майже сформувалася, але ще не набула чіткої форми. Свого часу подібний психо-інтелектуальний стан описав Грем Воллес у класичній праці "Мистецтво думки", (1926). Учений виокремлює чотири етапи творчого пошуку: "Preparation (підготовка), Incubation (інкубація), Illumination (момент осяяння), Verification (перевірка)" (Wallace, 1926. р. 80–81), з яких виділяє інкубацію, коли існує несвідоме визрівання ідеї після активного інтелектуального напруження (Wallace, 1926. р. 80). Цей етап цілком відповідає стану, що його описує Вельфлін. Саме в цій фазі відбувається перехід від критичного несприйняття наявного ("ich bin nirgends ganz einverstanden") до ще неоформленого, але інтуїтивно наявного власного бачення. Описаний критичний відсторонений погляд на засвоєне знання варто розглядати ознакою фази інкубації, коли молодий Вельфлін уже не задовольнявся чужими концепціями і відчував обмеженість "готових" систем, але власні ідеї ще не вилилися в ясну форму.

Ми вже згадували Вельфлінівське розуміння місця філософії в історії мистецтв, однак на шляху до власного методу він дедалі чіткіше усвідомлював обмеженість цієї дисципліни, зумовлену її приналежністю до гуманітарної сфери. Історія мистецтв, за його словами, не маючи чітких законів, подібна до "несталого образу історії", тобто до історичної науки загалом, де панує множинність тлумачень і відсутність відчуття остаточної істини. Саме в цьому він убачав головну слабкість гуманітарного знання – його залежність від суб'єктивних оцінок і відсутність об'єктивної методології. Натомість, його увагу привертають природничі науки, що мають справу з природними об'єктами та явищами, які підпорядковуються універсальним, повторюваним законам та мають в основі експериментальний підхід. У листі він із захопленням зазначає: "Воістину, фізика не може не викликати захоплення своїми завершеними, вічно чинними законами, на противагу вічно несталому образу історії, яку кожен бачить по-своєму, і де, зрештою, нічого остаточного досі не досягнуто". І далі уточнює: "Потрібно неодмінно внести нові елементи в цю масу (історичного матеріалу) і дати їм дієве аналітичне тісто. І триматися осторонь усього, що є лише суб'єктивною думкою і не піддається доведенню...". Та додає: "...Фізика стає для мене дедалі цікавішою, навіть захоплюючою саме завдяки своїм завершеним, вічно чинним законам, у противагу вічно несталим, безрезультатним ділянкам людської історії. ... Історія мистецтва теж стає мені цікавішою – що більше я вивчаю її самостійно". (Gantner, 1982, s. 14).

Для Вельфліна було важливо, що точні науки прагнуть об'єктивної, універсальної істини, яка незалежна від інтерпретатора та суб'єктивних уявлень дослідника.

Судячи з листів, він намагався знайти аналогічні закономірності в розвитку мистецтва. Закономірності, які б не залежали від суб'єктивних уподобань чи історичних хитань. І якщо погодитися із цим твердженням, то можна прослідкувати, що пошук шляхів надати історії мистецтва наукового підґрунтя пізніше втіляться у "Пролегоменах до психології архітектури" (1886), де Вельфлін уперше спробував пояснити форму як психофізичне явище, а також в "Основних поняттях історії мистецтва" (1915), у яких було сформульовано систему формальних типів бачення (лінійне / живописне, площинне / глибинне, замкнена / відкрита форма тощо), що повторюються й змінюються за певними закономірностями. Але про це згадаємо ще трохи згодом.

Подальший пошук власного шляху відбувався із продовженням навчання в Берлінському університеті, де Вельфлін відвідував лекції Вільгельма Дільтея (Wilhelm Dilthey, 1833–1911), автора програми філософії культури, викладеної у праці "*Einleitung in die Geisteswissenschaften*" (1883). Дільтей здійснив фундаментальне розрізнення між науками про природу ("*Naturwissenschaften*") і науками про дух ("*Geisteswissenschaften*"), що мало глибокі методологічні наслідки для гуманітарного знання загалом. Ця дихотомія здійснила значний вплив і на молодого Вельфліна, зокрема щодо легітимації специфічного підходу до художнього твору як культурного феномену. Загалом у цих двох університетах його найбільше цікавила філософія. Згодом Вельфлін у біографії згадував: "Моєю основною спеціальністю була філософія. Історію мистецтва я ніколи не вивчав систематично чи академічно" (Gantner, 1982, s. 1). Однак саме в Берліні під впливом лекцій Дільтея, яким Вельфлін щиро захоплювався (Gantner, 1982, s. 26–29), виникла ідея, що ляже в основу його дисертації. У листі до батьків від 28 червня 1885 р. він після схвального опису лекцій Дільтея говорить: "Окрім цього, останні тижні принесли мені чимало щасливих ідей для моєї дисертації, яка не є суто філософською, а радше являє собою спробу філософського підходу до історії мистецтва. Я ставлю перед собою запитання: як може в архітектурних формах виявлятися характер епохи? Те, що з цього приводу кажуть історики мистецтва – порожня балаканина, тоді як філософам зазвичай бракує історико-мистецької освіти".

У цих фразах Вельфлін говорить про дві важливі речі. По-перше, саме порушення питання про "вираження характеру епохи" через архітектурну форму свідчить про ранній зачаток його формально-психологічного методу, який знайде втілення в його дисертації під схожою назвою "Пролегомени до психології архітектури". По-друге, слова Вельфліна фіксують становлення його наукової ідентичності та формування нової парадигми в історії мистецтва, заснованої на міждисциплінарному синтезі. Молодий науковець усвідомлює межі дисципліни, визнаючи той факт, що філософ без знання мистецтва – сліпий, а історик мистецтв без філософії – поверхневий.

Методологічні підходи, що формувалися в період навчання Генріха Вельфліна у Базелі та Берліні, знайшли ґрунтовне втілення під час його перебування в Мюнхенському університеті. Саме тут, за керівництва видатного археолога Генріха Брунна (Heinrich Brunn, 1822–1894), знаного дослідника античного грецького й римського мистецтва, Вельфлін отримав перші навички формального аналізу художніх об'єктів. Саме синтез теоретично обґрунтованої концептуалізації мистецтва, з одного боку, й уваги до візуальної конкретики та структурної динаміки форм, з іншого, згодом став наріжним каменем його формальної методології.

Під впливом Брунна Вельфліна навчився бачити у творі мистецтва не лише предмет історичного опису, а структуру форми, яка піддається аналітичному дослідженню. Проте цей аналітичний підхід поступово доповнюється іншим виміром – практичним досвідом сприйняття. Саме тоді Вельфлін починає усвідомлювати, що справжнє розуміння мистецтва неможливе без власного зорового досвіду, без безпосереднього контакту з формою через руку і погляд.

Схильність до точного аналізу пам'яток і споглядального розгляду зорової матерії безперечно пов'язується з цим останнім етапом академічної формації. У своїх зошитах 1886–1887 рр. Вельфлін наголошував на винятковій ролі малювання і живопису як засобів формування зорової чутливості й естетичного судження (Gantner, 1982, s. 138, 273). Він прямо зазначав, що не уявляє собі можливості займатися історією мистецтв, не опанувавши навичками малювання. В іншому записі, зробленому під час перебування в Римі, він зазначав: *"Ich muss mein Handwerkszeug noch besser in Stand halten. Zeichnen. Sehen"* ("Я маю ще краще впорядкувати свої інструменти ремесла. Малювати. Бачити") (Gantner, 1982, s. 157).

Вельфлін використовує термін *"Handwerkszeug"*, який буквально означає "інструменти ремесла", без яких не мислиться історик мистецтва. Малювання (*Zeichnen*) й бачення (*Sehen*) постають тут не як випадковий перелік дій, а як дві основи професіоналізму історика мистецтв і методології Вельфліна: малювання – як активне зорове мислення, що виробляє зорову компетенцію; бачення – як навичка, що потребує дисципліни і тривалого тренування, подібно до художника.

Ця настанова перегукується з педагогічним підходом Генріха Брунна, який у своїх лекціях і текстах описував акт малювання як процес "побудови та формування ока" (Brunn, 1885, p. 14), що веде до конструктивного розуміння форми. На думку Брунна, малювання було не простим копіюванням чи імітацією, а активним аналітичним спогляданням форми на папері. Він підкреслював, що під час малювання відбувається осягнення відмінності між тим, "якими речі є" і "як вони з'являються оку" (Brunn, 1885, p. 14). У цьому контексті можна вважати, що Вельфлін органічно продовжує лінію мислення свого вчителя, уможливаючи перехід від археологічного споглядання до історії мистецтва як історії зору, у якій малювання є не допоміжним засобом, а методологічним інструментом для мислення формою.

Дискусія і висновки

Дослідження витоків методології Генріха Вельфліна дає змогу по-новому осмислити становлення формальної школи в історії мистецтв і виявити глибину інтелектуального підґрунтя, на якому вона була побудована. Проведений аналіз раннього етапу інтелектуального становлення Генріха Вельфліна засвідчує, що витоки його формальної методології не були випадковим результатом "вдалого" пізнішого узагальнення (1915), а визрівали послідовно й багатозарово ще в студентські роки. Уже тоді у Вельфліна формується те, що можна назвати подвійною настановою дослідника: з одного боку, він приймає буркхардтівську ідею "самоцінності історії" і споглядального порівняння епох як духовних цілісностей; з іншого, його не задовольняє гуманітарна розмітність і "неостаточність" історичного знання, тому він шукає для історії мистецтва внутрішній закон, аналогічний до законів природознавства. Саме ця напруга між історичним й аналітичним, між "бачити" і "довести" згодом приведе його до спроби описати мистецтво через закономірні типи бачення.

Другим принциповим результатом дослідження можна вважати висвітлення ролі особистих текстів Вельфліна – листів, щоденників, робочих записів 1882–1887 рр. – як повноцінного джерела для реконструкції пошуку його методу. У них він не просто фіксує події навчання, а постійно рефлексує над власним мисленням; формулює невдоволення "вічно несталим образом історії"; протиставляє цьому завершеність законів фізики; шукає "аналітичне тісто" для історичного матеріалу. Ці висловлювання дають змогу побачити, що історик мистецтва не просто перейняв чужі методи, а пройшов класичну фазу інтелектуальної інкубації. Саме тому його перша велика праця *"Пролегомени до психології архітектури"* (1886) є не відхиленням від історії мистецтва, а навпаки, спробою надати їй відсутній на той час психофізичний фундамент.

Також варто звернути увагу на роль практики малювання у становленні методу Вельфліна. Для нього малювати означало не "вміти креслити", а "вчити око", переносити споглядання у дисциплінований зоровий досвід, що стає інструментом ремесла історика мистецтва. Ця деталь важлива методологічно: формальний аналіз у Вельфліна не є відстороненою абстракцією, а коріниться в тілесно-зоровому досвіді, тобто в тому ж самому, що він намагався описати в *"Пролегоменах"*. З огляду на це його *"психологію архітектури"* і пізні *"формальні опозиції"* варто розглядати як дві фази одного процесу: спершу опис того, як форма переживається тілом; потім, як ці переживання впорядковуються у стійкі, повторювані типи бачення.

Отже, звернення до інтелектуальних витоків формальної школи у Вельфліна показує:

- його формалізм виріс не з "відкидання змісту", а з пошуку об'єктивності для історії мистецтва;
- ключем до цього пошуку стали поєднання філософської рефлексії, психології сприйняття та практики малювання;
- ранні тексти, листи й зошити Вельфліна – це повноцінні методологічні джерела, які дають можливість побачити його не як догматичного "схематизатора", а як уважного спостерігача форми, що болісно шукав спосіб зробити історію мистецтва наукою;
- його спадщина не вичерпується опозиціями 1915 року, а містить потенціал для сучасного переосмислення візуального досвіду.

Саме в цьому – головний результат реконструкції ранньої методології Вельфліна.

Підсумовуючи, підкреслимо: звернення до витоків наукового становлення Генріха Вельфліна, вивчення його ранніх текстів і формативного інтелектуального середовища допомагає не лише глибше зрозуміти витоки формальної методології, але й побачити в ній потенціал для осмислення сучасного зорового досвіду. Спадщина Вельфліна – це не тільки частина історії науки, але й джерело ідей для сучасних гуманітарних студій.

Джерела фінансування. Це дослідження не отримало жодного гранту від фінансової установи в державному, комерційному або некомерційному секторах.

Список використаних джерел

- Antal, F. (1949). *Florentine painting and its social background*. Routledge and Kegan Paul.
- Baumgarten, J. (2023). *Wölfflin's North: The Burden of Belonging*. *Journal of Nordic Renaissance*. <https://jnr2.hcommons.org/2023/7972/>
- Bibliotheca Hertziana – Max Planck Institute for Art History (2024, March 15–16). *Form, Style, Principles: Art Historical and Theoretical Reflections — A Conference of the Wölfflin Edition* [Conference presentation]. Max Planck Institute for Art History.

Brunn, H. (1885). *Über die Ausbildung des Auges und das Verständniss der Form in der Kunstgeschichte*. Königliche Bayerische Akademie der Wissenschaften.

Deliege, A., Dondero, M. G., & D'Armenio, E. (2025). *Revisiting Wölfflin in the Age of AI: A Study of Classical and Baroque Composition in Generative Models*. *Journal of Imaging*, 11(5), 128. <https://doi.org/10.3390/jimaging11050128>

Gantner, J. (Ed.). (1982). *Heinrich Wölfflin: Autobiographie, Tagebücher und Briefe*. Basel/Stuttgart: Schwabe.

Grisebach, E. (1934). *Goethe und die Weltliteratur*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Hart, J. (1982). Reinterpreting Wölfflin: Neo-Kantianism and hermeneutics. *Art Journal*, 42(4), 293.

Hönes, H. (2025). *Post-publication Reviews, Peer Comments, and Discipline Formation in Art History*. *Minerva*. <https://doi.org/10.1007/s11024-025-09600-3>

Impett, L., & Offert, F. (2023). *There Is a Digital Art History*. *arXiv preprint arXiv:2308.07464*. <https://arxiv.org/abs/2308.07464>

Levy, E., & Weddigen, T. (Eds.). (2020). *The Global Reception of Heinrich Wölfflin's Principles of Art History*. Yale University Press. <https://www.nga.gov/research/publications/pdf-library/global-reception-wolfflin.html>

Steadman, P. (2008). *The evolution of designs: Biological analogy in architecture and the applied arts*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203892529>

Wallace, G. (1926). *The art of thought*. Jonathan Cape.

Weddigen, T. (2022). *Heinrich Wölfflin's Classic Patterns of the Renaissance*. Research Gate. <https://www.researchgate.net/publication/378720876>

Weisbach, W. (1957). *Manierismus in der Kunst* (pp. 52–53). F. Bruckmann.

Wölfflin, H. (1886). *Prolegomena zu einer Psychologie der Architektur* [Doctoral dissertation, University of Munich]. München.

Wölfflin, H. (1915). *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe: Das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst*. Hugo Bruckmann.

References

Antal, F. (1949). *Florentine painting and its social background*. Routledge and Kegan Paul.

Baumgarten, J. (2023). *Wölfflin's North: The Burden of Belonging*. *Journal of Nordic Renaissance*. <https://jnr2.hcommons.org/2023/7972/>

Bibliotheca Hertziana – Max Planck Institute for Art History (2024, March 15–16). *Form, Style, Principles: Art Historical and Theoretical*

Reflections — A Conference of the Wölfflin Edition [Conference presentation]. Max Planck Institute for Art History.

Brunn, H. (1885). *Über die Ausbildung des Auges und das Verständniss der Form in der Kunstgeschichte*. Königliche Bayerische Akademie der Wissenschaften.

Deliege, A., Dondero, M. G., & D'Armenio, E. (2025). *Revisiting Wölfflin in the Age of AI: A Study of Classical and Baroque Composition in Generative Models*. *Journal of Imaging*, 11(5), 128. <https://doi.org/10.3390/jimaging11050128>

Gantner, J. (Ed.). (1982). *Heinrich Wölfflin: Autobiographie, Tagebücher und Briefe*. Basel/Stuttgart: Schwabe.

Grisebach, E. (1934). *Goethe und die Weltliteratur*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Hart, J. (1982). Reinterpreting Wölfflin: Neo-Kantianism and hermeneutics. *Art Journal*, 42(4), 293.

Hönes, H. (2025). *Post-publication Reviews, Peer Comments, and Discipline Formation in Art History*. *Minerva*. <https://doi.org/10.1007/s11024-025-09600-3>

Impett, L., & Offert, F. (2023). *There Is a Digital Art History*. *arXiv preprint arXiv:2308.07464*. <https://arxiv.org/abs/2308.07464>

Levy, E., & Weddigen, T. (Eds.). (2020). *The Global Reception of Heinrich Wölfflin's Principles of Art History*. Yale University Press. <https://www.nga.gov/research/publications/pdf-library/global-reception-wolfflin.html>

Steadman, P. (2008). *The evolution of designs: Biological analogy in architecture and the applied arts*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203892529>

Wallace, G. (1926). *The art of thought*. Jonathan Cape.

Weddigen, T. (2022). *Heinrich Wölfflin's Classic Patterns of the Renaissance*. Research Gate. <https://www.researchgate.net/publication/378720876>

Weisbach, W. (1957). *Manierismus in der Kunst* (pp. 52–53). F. Bruckmann.

Wölfflin, H. (1886). *Prolegomena zu einer Psychologie der Architektur* [Doctoral dissertation, University of Munich]. München.

Wölfflin, H. (1915). *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe: Das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst*. Hugo Bruckmann.

Отримано редакцією журналу / Received: 05.11.25

Прорецензовано / Revised: 12.12.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.12.25

Petro KOTLIAROV, DSc (History), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-8917-8926

e-mail: pkotl.univ@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

INTELLECTUAL ORIGINS OF THE FORMAL SCHOOL: THE EARLY METHODOLOGY OF HEINRICH WÖLFFLIN

Background. The article explores the intellectual origins of the formal school in the history of art, examined through the early methodology of Heinrich Wölfflin (1864–1945). The article analyses the formation of Wölfflin's scholarly views within the university environments of Basel, Berlin, and Munich. It foregrounds the influence of Jacob Burckhardt, Wilhelm Dilthey, and Heinrich Brunn, and emphasises the significance of Wölfflin's early texts and correspondence. The discussion shows that Wölfflin laid the foundations of his methodology during his student years, developing an approach that combined the philosophy of culture, the psychology of perception, and the formal analysis of visual form.

Methods. The study employs historical-genetic, phenomenological, and hermeneutic approaches, as well as elements of new biography and prosopography, in order to reconstruct Wölfflin's intellectual milieu. Comparative and stylistic analysis made it possible to trace the evolution of his methodology from the *Prolegomena zu einer Psychologie der Architektur* (1886) to *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe* (1915). The analysis of Wölfflin's letters and diaries made it possible to reveal the process of forming his own method as a search for objective laws governing the development of artistic form.

Results. The article demonstrates that Burckhardt's concept of the intrinsic value of historical epochs, Dilthey's philosophy of culture, and Brunn's analytical approach all influenced Wölfflin's methodological system. It highlights the role of drawing as an intellectual instrument for Wölfflin – a practical means of training the “eye of the art historian”. It also demonstrates that Wölfflin's aspiration to grant art history the status of a science rested on his search for patterns of visual perception that operate independently of subjective factors.

Conclusions. The reconstruction of Wölfflin's early methodology demonstrates that the formal school grew not from the rejection of content, but from the aspiration to objectify the analysis of artistic form. The combination of philosophy, psychology, and the practice of drawing became the foundation of his system, which shaped the development of art history in the twentieth century. Turning to these origins raises questions about the contemporary understanding of visual experience and the possibility of applying Wölfflin's principles in visual studies today.

Keywords: Heinrich Wölfflin, formal school, methodology of art history, philosophy of culture, perception, Burckhardt, Dilthey, Brunn, *Prolegomena to a Psychology of Architecture*.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 930.1 (47) "19":94 (477)"9/13"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161.6>

Леонід МОГИЛЬНИЙ, д-р іст. наук, проф.
ORCID ID 0000-0002-3167-2411
e-mail: mohylnyi@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО РУСІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ

Вступ. Актуальність пропонованого дослідження зумовлена тим, що саме в ХІХ ст. були закладені фундаментальні основи сучасної української урбаністики та медієвістики. Аналіз тогочасних наукових концепцій (державницької, демократичної, оборонної) та методологічних підходів дає змогу не лише реконструювати еволюцію історичної думки, а й зрозуміти витоки сучасних наукових дискусій щодо процесів державотворення та ролі міст у цивілізаційному розвитку України-Руси. По-перше, розвиток підприємництва і швидка урбанізація держави стимулювали інтерес до історичних коренів міського життя. По-друге, зацікавлення минулим і накопичення фактичного матеріалу потребувало наукового обґрунтування походження міст Русі. По-третє, активізація археологічних досліджень надала нові матеріальні джерела для вивчення ранніх міських поселень. Стаття має на меті узагальнити погляди вітчизняних учених другої половини ХІХ ст. на походження та функції середньовічних міст Русі, висвітлюючи еволюцію цих підходів.

Методи. Застосовано принципи конкретно-історичного підходу, об'єктивності та системності, а також методи аналізу, синтезу, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного аналізу.

Результати. Подано результати наукової роботи, що полягають у комплексному історіографічному дослідженні еволюції поглядів вітчизняних учених ХІХ ст. (М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського) на ключову проблему – виникнення та роль міст Русі у період IX–XIII ст.

Висновки. З'ясовано, що вітчизняна історіографія ХІХ ст. перейшла від суто описових характеристик походження міст до більш аналітичних, хоча й із частковим та однобічним залученням археологічних джерел. Учені бачили середньовічні міста як важливі осередки суспільно-політичних процесів ранньої Русі, навколо яких концентрувалися основні історичні події, і підтримували ідею безперервного розвитку давніх поселень (городищ) до їхньої трансформації у значні торговельні центри. Вони приділяли особливу увагу змінам у системі влади та суспільства під час становлення держави, досліджуючи, як тодішня аристократія, використовуючи свій вплив на князів, перебирала на себе функції управління та правосуддя, що робило місто центром політичної влади із широким впливом. Хоча раніше питанню походження середньовічних міст приділяли недостатньо уваги, воно є критично важливим для розуміння еволюції суспільно-політичних і соціально-економічних відносин, а також оборонних й економічних перетворень.

Ключові слова: Русь, місто, городище, історіографія, ремесла, торгівля.

Вступ

Актуальність дослідження полягає у необхідності системного аналізу процесу зародження та еволюції наукових поглядів на проблему походження міст Русі в українській історіографії ХІХ ст. В цей період відбувся ключовий перехід від описових методів до комплексних, міждисциплінарних досліджень, що заклало фундамент сучасної української урбаністики та медієвістики. Вивчення тогочасних концепцій походження міст (державницької, демократичної, оборонної, торговельної) та методологічних підходів допомагає глибше зрозуміти витоки сучасних наукових дискусій і простежити еволюцію історичної думки щодо зазначеного питання.

Метою дослідження є аналіз, систематизація та характеристика основних історіографічних концепцій походження, функцій і ролі міст Русі, які розробили провідні українські історики у ХІХ ст.

Теоретико-методологічний аспект проблеми полягав у необхідності вироблення наукових критеріїв дослідження урбанізаційних процесів. Традиційні описові методи були недостатніми для розуміння складних механізмів виникнення та розвитку міст. Постала потреба в теоретичному осмисленні самого феномена міста в контексті історії середньовічної Східної Європи, зокрема, що собою являє місто, які критерії відрізняють його від села чи городища, як співвідносяться економічні, політичні та соціальні функції міських поселень.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі **завдання**:

- проаналізувати стан розробки проблеми походження руських міст на початковому етапі, висвітливши перехід від фактологічного опису до аналітичних концепцій;
- розглянути та порівняти ключові теорії виникнення міст, запропоновані провідними істориками, зокрема: 1) критичний перегляд літописних даних (М. Берлинський),

2) теорія поліцентричного розвитку та багатофункціональності міст (М. Максимович), 3) концепція міст як центрів князівської влади та соціальної активності (Д. Зубрицький), 4) демократична теорія вічового устрою та міграційної колонізації (М. Костомаров), 5) теорія еволюції поселень від торговельних пунктів до оборонних центрів (П. Голубовський), 6) державницька гіпотеза та роль археології у вивченні міст (В. Антонович), 7) концепція синтезу військово-стратегічних, політичних та економічних функцій (М. Грушевський);

- визначити основні фактори урбанізації (оборонний, торговельний, політичний, колонізаційний), які виділяли дослідниками;

- простежити еволюцію методологічних підходів – від аналізу літописів до інтеграції даних археології, географії, топографії та критичного аналізу джерел.

Методи

Для розв'язання поставлених завдань було використано такі методи дослідження:

- Історіографічний аналіз: основний метод, що полягає у вивченні та критичній оцінці наукових праць істориків ХІХ ст. з досліджуваної проблеми.

- Порівняльно-історичний метод: застосовувався для зіставлення різних концепцій та поглядів (наприклад, демократичної теорії М. Костомарова та державницької В. Антоновича) для виявлення спільних рис та відмінностей.

- Проблемно-хронологічний метод: дозволив простежити еволюцію наукових поглядів на проблему міст Русі в хронологічній послідовності.

- Метод систематизації та узагальнення: використано для групування різних теорій за ключовими ознаками (напр., за домінуючим фактором походження міста) та формулювання загальних висновків про розвиток історіографії.

Результати

Проблематика походження міст сформувалася наприкінці XVIII – на початку XIX ст. і в другій половині XIX ст. серед дослідників, які поступово переходять від описового висвітлення історії міст Русі до аналітичного і частково комплексного.

Усталена в європейській історіографії концепція міста як осередку прогресу і міщанства й антифеодальної боротьби призвела до хибних уявлень про суспільно-політичний розвиток ранньої Русі. Через цю призму середньовічне місто тривалий час однобоко трактували як прообраз нової європейської історичної доби, що не завжди було обґрунтовано з огляду на історичні реалії.

Науковий досвід продемонстрував обмеженість суто фактологічного підходу. Стало очевидно, що для глибокого аналізу міської еволюції необхідна комплексна теоретична база, що інтегрує досягнення різних дисциплін: від історії та економіки до права й політології. Отже, розуміння історії міста залежить не так від кількості фактів, як від системності та міждисциплінарності дослідження.

З огляду на це проблема міст Русі в історіографії другої половини XIX ст. постає як комплексне багатовимірне явище, що потребувало вироблення нових теоретичних підходів, методологічних принципів і дослідницьких стратегій. Саме ця багатоаспектність проблеми зумовила появу різних теоретичних концепцій і методологічних підходів, що часто конкурували між собою. Якщо на початку століття домінували описові підходи, засновані переважно на літописних даних, то після 1850-х рр. формуються принципово різні концепції урбанізації.

Вивченням середньовічних міст у вітчизняній історичній науці протягом XIX ст. займалися такі дослідники, як: М. Берлінський, М. Максимович, М. Костомаров, Д. Голубовський, Д. Багалій, В. Антонович, В. Ляскоронський, М. Молчановський, М. Грушевський та ін.

М. Берлінський у своїй роботі (опублікованій у 1820 р.) висунув концепцію про ранню історію міст Русі, що відрізнялася від попередніх. Учений ставив під сумнів літописну хронологію заснування Києва, доводячи, що місто виникло значно раніше. Як аргументи він наводив гіпотезу, що ототожнювала Київ із містом Азагоріум, та дані із хроніки Стрийковського, що датувала заснування міста 430 роком (Берлінський, 1991, с. 9).

Цікавим аспектом його роботи є аналіз етнокультурного походження міста. М. Берлінський зауважував, що імена засновників Києва – Кия, Щека, Хорива та Либеді – не слов'янські. Він також (хоч і помилково) вважав, що традиція будувати замки на пагорбах не притаманна слов'янам. Це нашоувало його на думку, що ранні руські міста були або засновані не слов'янами, або зазнали значного зовнішнього впливу (Берлінський, 1991, с. 10).

На підтвердження давнього й величю статусу Києва, Берлінський надавав великого значення свідченням Еггарда. Опис міста 1018 р. з понад 300 церквами, 8 ринками та "незліченною кількістю народу" демонстрував, на думку історика, виняткову роль Києва як потужного демографічного, торговельного та релігійного центру тогочасної Східної Європи (Берлінський, 1991, с. 16).

Отже, дослідження М. Берлінського є прикладом раннього критичного переосмислення історії Русі. Він представив заснування та розвиток Києва як значно давніший і потенційно мультикультурний процес, ніж це було прийнято в історіографії його часу. Його підхід деконструював офіційний наратив і заклав основи для подальших наукових дискусій про походження руських міст.

Праці М. Максимовича (1837, 1841, 1847) свідчать про його цілісне уявлення щодо ролі міст на руських

землях, з особливим акцентом на Києві. Він підкреслював, що слов'янські території були густо вкриті міськими поселеннями ще в додержавний період, наводячи як приклад численні городища бужан, деревлян і волинян (Максимович, 2004, с. 127, 128, 129).

Центральне місце в його дослідженнях посідає Київ. М. Максимович простежив його трансформацію з великого городища на Старокиївській горі у величезний міський комплекс. Він описав його структуру, виділяючи функціональні зони, як-от торговельний і культурний Поділ. Учений також звертав увагу на потужну оборонну систему міста, що охорювала вали, рови, дерев'яні стіни й інші укріплення (Максимович, 2004, с. 165, 191, 195).

За М. Максимовичем, Київ був багатофункціональним центром, що поєднував у собі роль:

- торговельного вузла з великою кількістю ринків;
- духовного осередку із сотнями церков;
- освітнього центру, що поширював віру та грамотність;
- надійної фортеці для захисту мешканців (Максимович, 2004, с. 160, 161, 191).

Особливо цінним є висновок науковця про те, що міста Русі формувалися поліцентрично – тобто розвивалися з кількох окремих поселень, які з часом зливалися в єдине ціле. Це вказує на складний та органічний характер руської урбанізації (Максимович, 2004, с. 159–160, 477).

Отже, головний внесок М. Максимовича полягає у створенні цілісної концепції міст Русі як фундаментальної основи її цивілізаційного розвитку. Він представив руську урбанізацію як глибоко вкорінений, багатогранний та органічний процес, де Київ є зразковим прикладом складного, багатофункціонального та еволюціонуючого міського центру.

Згідно з поглядами Д. Зубрицького міста виникали передовсім як центри князівської влади. Руська земля не була єдиною державою, а "спільною спадщиною роду Рюриковичів" (Зубрицький, 1852, с. 8, 72, 73), які правили в удільних центрах. Давніми містами-резиденціями князів були Київ, Полоцьк, Ростов, Чернігів, Переяслав, а в Галичині – Перемишль, Тербовля, Звенигород та ін. (Зубрицький, 1852, с. 20, 91).

На думку автора, існувало дві моделі міського управління:

- Князівське правління, де великі міста ("старші") були центрами князівств, і де влада належала представнику роду Рюриковичів.

- Найдавнішим і найвпливовішим містом був Великий Новгород, що функціонував як республіка. Його мешканці мали право обирати та виганяти князів, що свідчить про обмежену владу Рюриковичів у цьому місті (Зубрицький, 1852, с. 88–89). Цю модель "вільнолюбства" запозичували й інші міста Русі, зокрема Псков (Зубрицький, 1852, с. 91, 95).

- Міста були територією народної ініціативи, не лише адміністративними центрами. Вони часто ставали "місцем бунтів" і "зосередження жажливих народних потрясінь", що підкреслює їхню ключову роль у суспільно-політичному житті Русі (Зубрицький, 1852, с. 88).

- Існувала чітка ієрархія між містами. "Старше місто" (столиця князівства) ухвалювало ключові рішення, що були обов'язковими для виконання "молодшими містами" й околицями. Це свідчить про централізовану систему управління в межах кожного окремого князівства (Зубрицький, 1852, с. 92).

Згідно з аналізом праці Д. Зубрицького, міста були фундаментальними елементами політичного, соціального й адміністративного устрою Русі. Вони виникали як князівські осередки, але водночас розвивали потужні традиції самоврядування та громадської активності, що робило їх головною ареною політичного життя.

Не можна оминати увагою й праці М. Костомарова (1861, 1874). Аналіз його концепції про походження міст Русі демонструє демократичну теорію міського розвитку, що кардинально відрізняється від родової теорії С. Соловйова. Центральна роль у міській організації управління відводиться віче – народним зборам, які ухвалювали колективні рішення щодо організації життя міста.

Князь у працях М. Костомарова постає не як самодержавний правитель, а як "кормач, мировий суддя", який "запроваджує справедливий лад, оборону від небезпеки" (Костомаров, 2021, с. 35). Принциповим є "право народного вибору" князів, коли їх могли як вибрати, так і вигнати за незадовільну діяльність (Костомаров, 2021, с. 35). Літописи, на думку М. Костомарова, підтверджують, що "князі очолювали князівство через обрання", що підкреслює демократичні засади тогочасного суспільства (Костомаров, 2021, с. 36–37).

Щодо механізму утворення нових міст, М. Костомаров висував міграційну теорію: "осадниками нових міст були мешканці зі старих" (Костомаров, 2021, с. 50). Нові міста будували недалеко від старих, "за яких там десять верст" (Костомаров, 2021, с. 52), і це свідчить про планомірний характер міської колонізації.

Перевагами цієї теорії є акцент на демократичних звичаях, розкриття значення громадського самоуправління і врахування міграційних явищ. Проте вона применшує значення економічних факторів і дещо романтизує демократичні традиції. Концепція М. Костомарова стала вагомим альтернативним популярною в той час родової теорії та мала особливий вплив в українській історичній науці для обґрунтування демократичних основ українського суспільства.

Зі свого боку, у дослідженні П. Голубовського (1881) про сіверян, можна виокремити кілька основних моментів у формуванні руських міст: науковець стверджував, що названі в літописах населені пункти (Чернігів, Любеч, Переяслав та ін.) з'являються значно раніше княжого періоду, оскільки їх комерційне значення "не могло сформуватися миттєво" (Голубовський, 1881, с. 13). Поселення традиційно формуються вздовж Залозного, Соляного, Гречького торговельних маршрутів у географічно вигідних місцях. Зокрема, Курськ розташовувався на переволоці між Донцем і Сеймом, а Любеч перетворювався на ключову гавань для дніпровської комерції (Голубовський, 1881, с. 7, 13, 31).

Учений висуває гіпотезу про слов'янське коріння багатьох літописних населених пунктів, включно із Саркелом (Білою Вежею) (Голубовський, 1881, с. 7–8). Він припускає, що місто спочатку мало слов'янську назву, яку хозари згодом начебто переклали. Відповідно до концепції дослідника, у процесі розвитку міста спочатку функціонували як неукріплені торговельні осередки, проте з приходом кочових племен князі організували зведення укріплень для оборони від їхніх нападів. У княжий час міста отримали стратегічне призначення – київський князь Володимир Великий засновував їх для відбиття печенізьких атак і політичного впливу на територію, заселяючи окремі поселення представниками різних племен (Голубовський, 1881, с. 9, 11, 52–53).

Автор запропонував логічну схему трансформації поселень: від неукріплених торговельних центрів через

оборонні пункти до стратегічних адміністративних центрів княжої доби. Дослідження П. Голубовського стало важливим кроком у формуванні наукових явлень про ранню історію міст й етнічні процеси на території України, вплинувши на подальші студії з *medieval urban studies*, етногенезу й еволюції міського життя.

Важливий внесок у цю проблематику зробив Дмитро Багалій. У своїй монографії, присвяченій сіверянам (1882), він сформулював теорію походження давньоруських міст як поліфункціональних осередків, що поєднували оборонні, адміністративні та господарські функції. Дослідник акцентував провідну роль поселень у протистоянні кочівникам, зокрема в межах політики князя Володимира щодо створення мережі укріплених пунктів (Багалій, 1882, с. 45).

Д. Багалій піддав критиці гіпотезу З. Ходаковського про городища як культові центри, характеризуючи її як "вигадану", а державницьку концепцію М. Карамзіна й общинно-родову С. Соловйова вважав надуманими і такими, що не відповідають історичним реаліям (Багалій, 1882, с. 1, 52–53). Замість цього він об'єднав тези про городища як залишки стародавніх міських центрів, використовуючи етимологічні докази щодо семантики терміна "городище" (Багалій, 1882, с. 53–54, 57–58).

Науковець також критикував систематизацію й односторонні характеристики. Д. Самоквасова, який "лише перелічував городища", залишаючи нерозв'язаним питання їхньої генези (Багалій, 1882, с. 52–53, 59–63). Д. Багалій вважав, що запропоновані Д. Самоквасовим ознаки міста є відносними і не завжди підтверджуються наявними дослідженнями. Дослідник наголошував на потребі синтетичного міждисциплінарного вивчення, що інтегрує археологічні, лінгвістичні й історичні підходи. Вважав появу міст наслідком колонізаційних процесів, як через результати державних заходів, так і внаслідок народної діяльності. У методологічному сенсі Д. Багалій пропагував емпіричний метод, критикуючи як абстрактні теоретичні побудови, так і поверхневі огляди попередніх досліджень. Його підходи відображали притаманний кінцю XIX ст. науковий позитивізм з орієнтацією на конкретні факти й археологічні матеріали у вивченні давньої історії.

Водночас В. Антонович у своїх дослідженнях (1895, 1897, 1900), на відміну від сучасників, запровадив новаторський археологічний метод у студіях щодо руських міст, інтегруючи речові джерела з літописними матеріалами та топографічними розвідками. Його методологічним нововведенням стало застосування археологічних артефактів, розроблення археологічних карт губерній і впорядкування відомостей про стародавні поселення в регіональному вимірі.

Основною тезою В. Антоновича була концепція подвійної ролі міста: військово-стратегічної (головної) і торговельно-економічної (другорядної). Він доводив, що великі міста-городища поставали насамперед як оборонні форпости для протистояння кочівникам, особливо на південних кордонах уздовж річкових систем.

В. Антонович сформулював "державницьку" гіпотезу походження міста, за якою містобудівництво стало наслідком цілеспрямованої стратегії княжої влади, а не спонтанного розвитку. Він також стверджував, що місто виконувало політичну функцію як засобу державного панування над територією (Антонович, 1995, с. 592, 599–600).

Науковець запропонував ґрунтовну хронологію еволюції Києва: від дохристиянської фази як військово-адміністративного осередку до християнського етапу з розгалуженою урбаністичною системою. Його реконструкція походження міста передбачала гіпотетичні зв'язки з

готським Данпарштадтом і гунською твердиною "Гунівар" (Антонович, 1995, с. 581–582, 589).

Праці В. Антоновича демонструють якісний перехід від теоретичних прикладів до практичного вивчення міської історії, що базується на об'єктивних матеріальних свідченнях. Його комплексний підхід сформував нову парадигму всебічного дослідження давніх міст і заклав фундамент вітчизняної історичної географії та археології.

М. Драгоманов (1876, 1892), зі свого боку, дотримуючись етнічної поетапності розвитку українського народу, наголошував, що з часів Русі місцевому хліборобському населенню доводилося безперервно боротися з агресією степових племен, і в підсумку їх перемагати (Драгоманов, 1991, с. 176). Учений пропонував досліджувати історію України протягом усього її існування: "княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку і царсько-російську" (Драгоманов, 1991, с. 490).

Михайло Драгоманов надавав великого значення географічному положенню українських земель. Він стверджував, що завдяки легкості морського та річкового сполучення з Європою населення Русі було частиною європейського світу. Річки Дніпро, Дністер, Буг та інші, що впадають у Чорне море, сприяли поширенню поселень на південь, до степів і морського узбережжя. Це допомагало їм запозичати кращі матеріальні і духовні надбання Греції та Риму, колоністи яких селилися на берегах Чорного моря.

На думку вченого, саме відмінність осілого землеробського способу життя слов'ян від давніх степових племен (хозар, печенігів, половців) стала причиною постійних нападів останніх на місцеве населення. Він підкреслював, що народів доводилося безперервно боротися з агресією степових племен. Цей акцент на взаємодії з кочовими народами та боротьбі за свою територію є важливою складовою його історичної концепції походження міст.

М. Драгоманов відзначав автохтонність внутрішньої самоорганізації слов'янських племен, підкреслюючи важливість і наявність віча в їхньому суспільному житті. На його думку, це свідчило про самостійний розвиток, спрямований на створення власної державності, що протиставляло його погляди поширеним у той час концепціям походження Русі.

Отже, М. Драгоманов у своїх поглядах на історію міст Русі поставив як новатор, який підкреслював самотність місцевого історичного процесу, географічну зумовленість його розвитку, роль внутрішньої самоорганізації і важливість ідейного осмислення історичних фактів.

Не можна оминати увагою й працю Н. Молчановського (1885), зокрема його розуміння причин походження порубіжних міст Русі, а особливо Пониззя (Поділля). На думку дослідника, основною підставою виникнення міст була оборонна функція – створення захисного бар'єру від кочівників. Міста по Росі, Побужжю та середньому Дністру сформували систему укріплень, які "повинні були захищати від кочівників" (Молчановський, 1885, с. 91). Колонізаційна політика князів також відігравала важливу роль у заснуванні порубіжних фортець: Володимир Великий колонізував Посулля, а Ярослав Мудрий у 1031 р. "посадив своїх ляхів по Росі" (Молчановський, 1885, с. 38–39), використовуючи полонених для заселення прикордонних територій. За Романа Мстиславича Пониззя було "зміцнене містами" та розмежовано із сусідніми землями (Молчановський, 1885, с. 83).

Географічне розташування як окраїнної території визначало особливий статус Побужжя як "порубіжної смуги, що потребувала військового захисту населення" і сприяла розвитку місцевого самоврядування (Молчановський,

1885, с. 88). Слабкість центральної влади через "часту зміни князів у Києві" призводила до того, що міста Пониззя (Ушиця, Микулин, Кучелмин) часто вимушені були приймати самостійні рішення. Місцеві жителі "виробили оригінальні форми політичного устрою, не обмеженого родовими зв'язками" (Молчановський, 1885, с. 88).

Торгові контакти також стимулювали урбанізацію – міста підтримували "відносини з Олешшам по Дніпру" і мали "зв'язки з подунайськими містами" (Молчановський, 1885, с. 93). Міста також виконували захисну й оборонні функції для населення – "у містах на Пороссі" переховували "дружин і дітей" у разі небезпеки (Молчановський, 1885, с. 38, 65, 87, 91).

За Н. Молчановським, виникнення міст на Пониззі було комплексним процесом, де домінують роль відігравала військово-стратегічна потреба захисту від кочівників. Ця функція реалізовувалася через князівську колонізацію, а особливості порубіжного життя і слабкість центральної влади сприяли формуванню унікального політичного та самоврядного устрою цих міських центрів, які також виконували важливі торгові та соціальні потреби.

Варто також згадати працю А. Андріяшева (1887). На її основі можна виділити декілька ключових факторів, що сприяли появі та розвитку міст на території Волині в княжу добу. На його думку, племінна консолідація і зростання наявних поселень відбувалася ще до IX ст., коли на цих землях існували численні "міста" (ймовірно, укріплені поселення) племінних об'єднань бужан (231 "місто") та волинян (70 "міст"). Зокрема, місто Волинь, центр племені волинян, почало відігравати важливу роль у політичному й економічному житті регіону і поступово об'єднувати навколо себе довколишні землі (Андріяшев, 1887, с. 24). Це стало свідченням процесу централізації, у якому сильніше поселення перетворювалося на ядро майбутнього міста.

Слов'янське розселення й освоєння нових територій також відбувалося внаслідок активного процесу колонізації. Дуліби, які, на думку автора, ймовірно, є предками волинян і бужан, спочатку займали гірські райони, а потім розселилися на рівнинні території, зокрема на Полісся (Андріяшев, 1887, с. 28, 37). Цей рух населення призводив до заснування нових поселень на освоєних землях. Слов'янська колонізація супроводжувалася поступовим витісненням племен ятвягів далі на північ, у ліси та болота. На цих "звільнених" територіях поступово будувалися нові слов'янські поселення (Андріяшев, 1887, с. 95).

На думку дослідника, князі відігравали центральну роль у заснуванні та розбудові міст регіону. Яскравим прикладом є заснування Володимиром Великим міста Володимира у 980-х роках, що стало новою столицею Волині (Андріяшев, 1887, с. 54). Подібний процес продовжувався і за Данила Галицького, який у 1237 р. заснував "градець мал" на місці майбутнього Холма (Андріяшев, 1887, с. 90).

Багато міст будувалися як оборонні форпости. Від часу створення міста Володимира літописи фіксують князівські походи проти ятвягів і литовців (Андріяшев, 1887, с. 41). На прикордонних територіях засновується ціла низка укріплень проти ятвягів, зокрема Володимир Василькович будує місто Кам'янець на річці Лосні (Кам'янець-Литовський) спеціально "для оборони країни від нападів і пограбувань литовців" (Андріяшев, 1887, с. 44, 98).

Міста найчастіше виконували адміністративні та торговельні функції. З часом Волинь перетворилася на конгломерат удільних князівств, кожне зі своїм центром. Крім столичного Володимирського, існували Луцьке, Холмське, Белзьке, Червенське й інші князівства (Андріяшев, 1887,

с. 50). Ці міста стали важливими адміністративними та торговельними центрами. Луцьк, наприклад, у певний період, займав перше місце на Волині за обсягами торгівлі (Андріяшев, 1887, с. 63).

За спостереженнями А. Андріяшева, характер й еволюція міських укріплень пройшла декілька періодів:

1) Ранні городища (дохристиянської епохи) мали укріплення і характерну круглу або еліптичну форму з двома виходами та сторожовими курганами (Андріяшев, 1887, с. 51).

2) У початковий княжий період укріплення будували більш стратегічно: дитинець розташовували на місі, оточеному річкою, а з боку сухоходу його захищали потужні дерев'яні стіни, глибокі рови та високі вали (Володимир, Луцьк і Тихомль) (Андріяшев, 1887, с. 51, 55, 62, 72).

3) Згодом укріплення часто будували без чіткого плану, адаптуючись до особливостей рельєфу місцевості (Андріяшев, 1887, с. 52).

Поява міст на території Волині, на думку А. Андріяшева, була багатофакторним процесом, який розпочався з консолідації давніх племенних центрів (Волинь) й освоєння нових земель через колонізацію (розселення дулібів-волинців на Поліссі). Ключову роль у подальшому розвитку міської мережі відіграла цілеспрямована діяльність князів, які засновували нові міста (Володимир, Холм, Кам'янець) як для утвердження своєї влади, так і для оборони кордонів від ятвягів і литовців. Згодом ці міста перетворювалися на адміністративні центри удільних князівств і важливі осередки торгівлі, що сприяло їхньому подальшому зростанню та розбудові.

Подібну думку про багатфункціональний характер заснування міст висловлював і В. Ляскоронський. У своїй праці (1897) він зазначав, що процес їхнього виникнення поєднував політичні, економічні й оборонні цілі. Як зауважував дослідник, "міста виникають з політичною метою", що вказує на їх роль як центрів державної влади й адміністративного управління територіями (Ляскоронський, 1897, с. 119). Дослідник вважав, що торговельний фактор відіграв ключову роль у утворенні міст, які "з'являються і на торгових шляхах промислів, а також (...) шляхом Дніпра до греків" (Ляскоронський, 1897, с. 119). Цією інформацією вчений намагається підтвердити тезу про тісний зв'язок урбанізації з розвитком міжнародної торгівлі та функціонуванням великих торгових артерій.

Стратегічні чинники були визначальними у виборі місць для заснування міст, особливо в прикордонних регіонах. Міста виконували "захисну функцію", були "важливими стратегічними пунктами" та створювалися для "захисту місцевого населення від ворогів" (Ляскоронський, 1897, с. 55, 62, 73, 135, 139, 146, 158), що особливо актуально для територій, які зазнавали постійних набігів кочівників.

Географічний фактор суттєво впливав на локалізацію поселень: міста засновували в місцях із вигідним природним розташуванням, часто "при впадінні" одних річок в інші, що забезпечувало як торговельні, так й оборонні переваги (Ляскоронський, 1897, с. 55, 74, 119, 153).

Державна політика централізованого містобудування чітко простежується в діяльності конкретних правителів: князь Володимир "ставив міста по Десні, Остру, Трубежу", а інші міста були засновані Володимиром Мономахом і Юрієм Долгоруким. Такі рішення князів свідчать про цілеспрямований характер урбанізації (Ляскоронський, 1897, с. 74, 121, 126, 146, 153, 172).

Функціональна спеціалізація міст визначала їх роль "як центрів обміну місцевих товарів на привезені з інших країн", підкреслювала їхнє значення як торгових вузлів у

системі міжрегіональних економічних зв'язків (Ляскоронський, 1897, с. 119, 120, 153).

Тривалий процес містоутворення на Русі, засвідчений зростанням кількості заснованих міст, демонструє глибокі історичні корені урбанізації. Його еволюційний характер виявився у поступовому перетворенні великих поселень на укріплені міста, що стало природною реакцією на соціально-економічний розвиток та зростаючу потребу суспільства в захисті (Ляскоронський, 1897, с. 146–151).

Отже, походження міст Русі характеризувалося комплексним підходом, де політичні, економічні, стратегічні і географічні фактори взаємодіяли у процесі формування міської мережі як основи державної організації й економічного розвитку.

М. Грушевський (1898), розвиваючи напрацювання своїх попередників, сформував оригінальну теорію значення міст у ранньосередньовічній історії України-Русі, де поселення функціонували як головні центри військового захисту, господарського зростання та політичної консолідації. Його дослідження розкриває створення князем Володимиром Великим наприкінці X ст. стратегічно продуманої тривірневої оборонної системи проти кочівників на лівобережній території Русі: початкової лінії вздовж Сули, наступної по Трубежу і Сейму, завершальної по Остру і Десні (Грушевський, 1898, с. 193, 241).

М. Грушевський наводить вражаючі показники урбанізаційного процесу: Київщина налічувала 435 міст, Волинь – 348, Поділля – понад 350, що, згідно з його поглядами, підтверджує варязьке сприйняття Русі як "Гардарики" (країни міст). Дослідник пропонує еволюційну темпоральну типологію поселень від захисних "городищ-майданів" до пізніших чотирикутних укріплених фортець, пристосованих для артилерійського бою (Грушевський, 1898, с. 361–362).

Основною концепцією дослідника стала теорія "панування міст", за якою старший центр здобуває домінуючий вплив над підлеглими поселеннями, поступово витісняючи традиційні племенні інституції влади. Розвиток урбаністичних осередків спричиняє фрагментацію племенної території на окремі волості-князівства, внаслідок чого відбувається трансформація від родоплеменного до територіально-політичного ладу (Грушевський, 1898, с. 365).

М. Грушевський характеризував механізм державотворення через контроль торговельних артерій: будівництво "городків" у стратегічних точках і призначення київськими князями "власних людей" для адміністрування формувало систему, що обслуговувала комерційні потреби, забезпечувала владу великого князя й утримувала дружину (Грушевський, 1898, с. 397).

Методологія М. Грушевського мала синтетичний характер, поєднуючи археологічні знахідки, писемні свідчення та географічний чинник у вивченні соціально-економічних явищ. Цей підхід став методологічною базою для сучасних досліджень ранньосередньовічної урбанізації та процесів формування держави.

Дискусія і висновки

Переважна більшість дослідників вважала, що міста Русі були поліфункціональними центрами. Їхнє виникнення і розвиток зумовлювалися поєднанням кількох ключових чинників, зокрема:

- *військово-стратегічного*, коли міста відігравали роль оборонних форпостів проти кочівників (В. Антонович, Д. Багалій, М. Грушевський, Н. Молчановський) та опорних пунктів для державної колонізації (Н. Молчановський, В. Ляскоронський);

- **торгівельно-економічного**, коли поселення засновувалися на ключових торговельних шляхах ("із варягів у греки", Залозний, Соляний) і слугували центрами обміну та торгівлі (П. Голубовський, М. Максимович, В. Ляскоронський);

- **адміністративно-політичного**, коли міста виступали осередками князівської влади, інструментами управління територіями та витіснення племенних структур (М. Грушевський, В. Антонович);

- **релігійно-культурного**, коли Київ та інші великі міста розбудовувалися як потужні духовні та освітні центри (М. Берлинський, М. Максимович).

У XIX ст. сформувалися два основні, подекуди протилежні, погляди на механізм урбанізації:

- **"Державницька"** теорія, відповідно до якої містобудування було цілеспрямованою політикою князівської влади для захисту кордонів, контролю територій і торговельних шляхів. Провідними представниками цього погляду були В. Антонович, В. Ляскоронський та М. Грушевський.

- **"Демократична"** теорія наголошувала на ролі народної ініціативи. Міста виникали внаслідок міграції населення зі старих центрів, а їхнім життям керували громадські інститути, зокрема віче. Найяскравішим прихильником цієї теорії був М. Костомаров, елементи її також присутні у працях М. Драгоманова.

Деякі історики, як-от Д. Багалій, намагалися поєднати обидва підходи.

Вітчизняні історики XIX ст. відійшли від беззаперечного прийняття літописних даних, що стало важливим кроком у розвитку критичного ставлення до інформації:

- М. Берлинський одним із перших поставив під сумнів офіційну дату заснування Києва, висунувши гіпотезу про його значно давніше та потенційно мультикультурне (не лише слов'янське) походження.

- М. Максимович та П. Голубовський обґрунтовували ідею про існування міських поселень у слов'ян ще в додержавний період, що свідчило про глибокі автохтонні корені урбанізаційних процесів.

Аналіз праць вітчизняних істориків демонструє також значний методологічний прогрес протягом століття і дає змогу виділити в ньому:

- 1) **ранній етап** (Берлинський), що засвідчує критичний аналіз писемних джерел і порівняння різних хронік;

- 2) **позитивістський етап** (Багалій), під час якого відбувається відмова від кабінетних теорій на користь емпіричного вивчення фактів, зокрема археологічних;

- 3) **комплексний підхід** (Антонович, Грушевський), що обумовив створення нової парадигми досліджень, що передбачають синтез даних з археології, літописів, топографії, лінгвістики й історичної географії. В. Антонович, зокрема, став піонером у використанні археологічних карт, а М. Грушевський довів цей синтетичний метод до найвищого рівня.

Отже, праці українських істориків XIX ст. заклали фундаментальні основи для вивчення руської урбанізації. Вони перетворили уявлення про міста Русі з простих літописних згадок на складне, багатовимірне явище, що стало основою цивілізаційного, політичного й економічного розвитку України-Руси, науково обґрунтувавши скандинавський концепт "Гардарики" (країни міст).

ного розвитку України-Руси, науково обґрунтувавши скандинавський концепт "Гардарики" (країни міст).

Джерела фінансування. Це дослідження не отримало жодного гранту від фінансової установи в державному, комерційному або некомерційному секторах.

Список використаних джерел

- Андрияшев, А. (1887). *Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст.* Типография Императорского Университета Св. Владимира.
- Антонович, В. (1900). *Археологическая карта Волынской губернии.* Типография Г. Лессера и А. Гешеля.
- Антонович, В. (1895). *Археологическая карта Киевской губернии / Приложение к XV т. "Древности".* Типография М. Г. Волчанникова.
- Антонович, В. (1995). *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори.* Либідь.
- Багалей, Д. (1882). *История Северской земли до половины XIV ст.* / Историческая монография. Унив. тип. (И. И. Завадского).
- Берлинський, М. (1991). *Історія міста Києва.* Наукова думка.
- Голубовський, П. (1881). *История Северской земли до половины XIV ст.* Унив. тип. (И. И. Завадского).
- Грушевський, М. (1898). *Історія України-Руси. Т. 1: До початку XI віка.* Наукове товариство імені Т. Шевченка.
- Драгоманов, М. (1991). *Вибране. ("...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні").* Либідь.
- Зубрицький, Д. (1852). *История древняго Галичско-русского княжества. Ч. 1.* Тип. Ставропигианским.
- Костомаров, М. (1918). *Історія України в життєписах визначніших її діячів* (2-ге вид.). Друкарня НТШ.
- Костомаров, М. (2021). *Дві руські народності.* Центр учбової літератури.
- Костомаров, Н. (1861). *Мысли о федеративном начале в древней Руси.* Санкт-Петербург.
- Ляскоронський, В. (1897). *История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия.* Тип. И. И. Чоколова.
- Максимович, М. (2004). *Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України.* Вища школа.
- Молчановський, Н. В. (1885). *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.: преимущественно по летописям.* Тип. Имп. Ун-та св. Владимира.

References

- Andriashchev, A. (1887). *An outline of the history of the Volyn region until the end of the 14th century.* Tipohrafiia Imperatorskoho Universiteta Sv. Vladimira [in Russian].
- Antonovych, V. (1900). *Archaeological map of Volyn Province.* Tipohrafiia H. Lessera i A. Heshelia s. [in Russian].
- Antonovych, V. (1895). *Archaeological map of Kiev province / Prilozheniie k XV t. "Drevnosti".* Tipohrafiia M. H. Volchaninova [in Russian].
- Antonovych, V. (1995). *My confession. Selected historical and journalistic works.* Lybid [in Ukrainian].
- Bahalei, D. (1882). *History of the Seversk land up to the half of the XIV century.* Univ. tip. (I. I. Zavadskoho) [in Russian].
- Berlynskyi, M. (1991). *History of the city of Kyiv.* Naukova dumka [in Ukrainian].
- Holubovskii, P. (1881). *History of the Seversk land up to the half of the XIV century.* Univ. tip. (I. I. Zavadskoho) [in Russian].
- Hrushevskiy, M. (1898). *History of Ukraine-Rus'. Naukove Товариство імені Т. Шевченка, Т. 1: До початку XI віка* [in Ukrainian].
- Drahomanov, M. (1991). *Selected works. ("...my plan to write an essay on the history of civilization in Ukraine").* Lybid [in Ukrainian].
- Zubritskii, D. (1852). *The history of the ancient Galician-Russian principality. Ch. 1.* Tip. Stavropighianskim [in Russian].
- Kostomarov, M. (1918). *The history of Ukraine in the biographies of its prominent figures.* (2th ed.). Drukarnia NTSh. [in Ukrainian].
- Kostomarov, M. (2021). *Two Rus' nationalities. Tsentrl uchbovoi literatury* [in Ukrainian].
- Kostomarov, N. (1861). *Thoughts on the federative beginning in ancient Russia.* Sankt-Peterburh [in Russian].
- Liaskoronskii, V. (1897). *The history of the Pereiaslavli region from ancient times to the mid-13th century.* Tip. Y. Y. Chokolova [in Russian].
- Maksymovych, M. (2004). *Selected works from the history of Kyivan Rus, Kyiv, and Ukraine.* Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Molchanovskii, N. (1885). *An outline of information about the Podolsk region up to 1434: (mainly based on chronicles).* Tip. Imp. Un-ta sv. Vladimira [in Russian].

Отримано редакцією журналу / Received: 16.08.25
Прорецензовано / Revised: 06.12.25
Схвалено до друку / Accepted: 16.12.25

Leonid MOHYLNYI, DSc (History), Prof.
ORCID ID: 0000-0002-3167-2411
e-mail: mohylnyi@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE MEDIEVAL CITY OF THE RUS' IN NATIONAL HISTORIOGRAPHY OF THE NINETEENTH CENTURY

Background. *The relevance of this research stems from the fact that the 19th century laid the foundational principles of modern Ukrainian urban and medieval studies. Analyzing the scholarly concepts (state-building, democratic, defensive) and methodological approaches of that era allows not only for a reconstruction of the evolution of historical thought but also for the understanding of the origins of contemporary academic debates on state-formation processes and the role of cities in the civilizational development of Ukraine-Rus'. The interest in this topic in the 19th century was itself driven by several factors: first, the development of entrepreneurship and rapid urbanization stimulated interest in the historical roots of urban life; second, a growing fascination with the past required a scientific framework for the origin of Rus' cities; and third, the intensification of archaeological research provided new material sources for studying early urban settlements.*

Methods. *The article aims to summarize the views of national scholars of the second half of the 19th century on the origin and functions of medieval cities in Rus', highlighting the evolution of these approaches. Methods. The study employs the principles of the concrete-historical approach, objectivity, and systematicity, as well as the methods of analysis, synthesis, historical-comparative analysis, and problem-chronological analysis.*

Results. *The results consist of a comprehensive historiographical study of the evolution of the views of 19th-century national scholars (including M. Maksymovych, M. Kostomarov, V. Antonovych, M. Drahomanov, and M. Hrushevsky) on the key problem of the emergence and role of cities in Rus' during the 9th – 13th centuries.*

Conclusions. *The indicate that 19th-century national historiography shifted from purely descriptive characterizations of urban origins to more analytical approaches, albeit with a partial and one-sided use of archaeological sources. Scholars viewed medieval cities as important centers of socio-political processes in early Rus', around which major historical events were concentrated. They supported the idea of the continuous development of ancient settlements (horodyshche) into significant trade centers. They paid particular attention to the shifts in the systems of power and society during the state's formation. Their research explored how the aristocracy of that time, by leveraging its influence over the princes, assumed administrative and judicial functions, which established the city as a center of political power with far-reaching influence. Although the origin of medieval cities was previously given insufficient attention, it is critically important for understanding the evolution of socio-political and socio-economic relations, as well as defensive and economic transformations.*

Keywords: *Rus', city, horodyshche (ancient settlement), historiography, crafts, trade.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 94(=512.161=054.62):28-523.42:316.722](430)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161.8>

Ольга НОВІКОВА, канд. іст. наук, асист.

ORCID ID: 0000-0002-7050-7638

e-mail: garkavaya.olga@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Анна КОЗАКОВА, магістрант

ORCID ID: 0009-0001-9210-2252

e-mail: ann.kozakova02@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЗНАЧЕННЯ МЕЧЕТІ ДЛЯ МУСУЛЬМАН-МІГРАНТІВ ІЗ ТУРЕЧЧИНИ В ЄВРОПІ

Вступ. Пропоноване дослідження ґрунтується на феномені міграції, що об'єднує різні етнічні групи, релігії та культури споживання, сприяючи складній соціальній динаміці у країнах, що їх приймають. У контексті Західної Європи, зокрема в Німеччині, турецькі мігранти проходять процес трансформації на євротурків, і мечеті відіграють ключову роль у цій метаморфозі. У цій розвідці досліджено еволюцію мечетей як транснаціональних просторів, що пропонують не лише релігійні, а й культурні та соціальні послуги. Зосереджуючись на прикладі мечеті Барбарос (1969) у Кельні (Німеччина), з'ясовано, як подібні установи стали центрами формування євротурецької ідентичності й інтеграції в німецьке суспільство.

За допомогою якісного аналізу, включно з аналізом джерел, у дослідженні окреслено виникнення та легітимізацію мусульманських культурних і споживчих просторів у німецькому контексті. Крім того, у публікації використано ретроспективний аналіз для дослідження соціального та функціонального впливу мечетей на райони, зокрема у місті Льеж, Бельгія. У розвідці також розкрито фактори появи магазинів навколо мечетей, урахувавши різні умови, такі як близькість до мечеті, відстань від центру міста та соціально-економічні змінні. Шляхом розмежування зон навколо мечетей та категоризації підприємств за типом, включно з ісламськими магазинами, з'ясовано кореляцію між наявністю мечетей і розвитком комерційної діяльності поблизу них. За допомогою спостережень на місцях та інтерв'ю ця розвідка проливає світло на складний зв'язок між розташуванням мечетей і соціально-економічним ландшафтом районів, що сприяє кращому розумінню ролі, яку мечеті відіграють у формуванні міського середовища та динаміки громад.

Результати. У процесі дослідження встановлено, що мечеті в турецьких міграційних громадах у Німеччині перетворилися на багатфункціональні простори, які виконують широкий спектр ролей. Окрім релігійної функції, вони стали осередками соціалізації, неформальної освіти, мовної практики, політичної мобілізації та культурної репрезентації. Мечеть постає інституцією, що структурно оформлює життя мусульманської діаспори, стає каналом взаємодії з державними та місцевими органами влади, а також майданчиком для формування колективної пам'яті й ідентичності. З'ясовано, що в умовах обмеженого визнання з боку державних структур, мечеті виконували функцію символічної та практичної автономії мігрантів, компенсуючи нестачу доступу до офіційних ресурсів.

Висновки. Мечеть у контексті турецької міграції до Німеччини в другій половині ХХ ст. набула значення не лише духовного осередку, а й ключового соціального інституту, що відіграв критичну роль у збереженні культурної цілісності спільноти. Її значення виходить за межі релігійної практики: вона забезпечує стабільність у міграційному середовищі, підтримує зв'язок між поколіннями, сприяє адаптації, водночас стаючи бар'єром до асиміляції. Подальші дослідження доцільно спрямовувати в бік аналізу локальних моделей функціонування мечетей, міжінституційної взаємодії й умов, за яких релігійний простір стає ресурсом для інтеграції, а не маргіналізації.

Ключові слова: мечеть, мігранти в Європі, турецька культура, мусульмани, торгівля.

Вступ

Перша хвиля міграції з Туреччини до Німеччини завершилась у 1973 р. у зв'язку з обмежувальними заходами, що не давали змоги сім'ям мігрантів переїхати до Німеччини, щоб об'єднатися з іншими членами своєї родини. Зі зняттям обмежувальних заходів, кількість мігрантів у Німеччині почала стрімко зростати. З прибуттям своїх сімей турецькі робітники почали орендувати квартири в хеймах (нім. "дім, домівка, житло, рідний осередок або спеціалізований заклад (інтернат, гуртожиток)", роблячи у такий спосіб перші кроки для інтеграції в німецьке суспільство. Потім почали виникати райони, де турки жили разом, і вони стали помітними в різних аспектах соціального життя, таких як лікарні, школи, громадський транспорт і магазини (Adigüzel, 2004). Видимість турків у німецьких соціальних просторах почалася з другого покоління, а не з першого. Третє покоління мігрантів стало більш помітним і прийнятним, а четверте – повноцінним стало громадянами Європи. Транснаціональні простори, що зосереджені на самовідтворюваній природі та безперервності міграції, формуються з місць у країні перебування, де мігранти, які можуть одночасно відчувати Туреччину та Німеччину, живуть, працюють, отримують освіту та медичні послуги. Транснаціональні простори відіграють

важливу роль у міграційних мережах, які мігранти утворюють, вирішуючи мігрувати й адаптуватися до нових умов життя після міграції. Мігранти закладають основи для транснаціональних просторів у мережах, які вони створюють, що дає їм можливість зміцнювати внутрішню солідарність між мігрантами та групами мігрантів і підтримувати зв'язки з рідною країною. Ці мережі забезпечують зв'язок з рідною країною у Західній Європі та з часом набувають різних функцій. Ці простори є ресурсом, який підтримує нові покоління, народжені в країні перебування, і нові покоління формують їх на основі своїх потреб й очікувань. Завдяки особливостям транснаціональних просторів й автономії, що забезпечується транзитивністю між двома країнами, може здійснюватися комерційна, політична та релігійна діяльність (Faist, 1998).

У Німеччині еволюція турецьких мігрантів протягом шести десятиліть є важливим прикладом адаптації, стійкості та трансформації. З початкового "тихого та забутого періоду", що характеризувався мінімальною видимістю та проблемами культурної адаптації, турецькі мігранти стали невід'ємними членами німецького суспільства, формуючи міські ландшафти та динаміку громад (Dassetto, 2003; 2006).

Центральним елементом цієї трансформації стало створення мечетей і мусульманських культурних та споживчих просторів, які слугували життєво важливими опорами для мігрантів, що долають складнощі повсякденного життя в новому середовищі. Як зазначили Еліф Ероглу Холл та Нурдан Севім, ці простори перетворилися з простих місць поклоніння на багатофункціональні центри, які пропонують низку послуг і заходів, що задовольняють різноманітні потреби мігрантів. Відкриття мечеті Барбарос у Кельні в 1969 р. є знаковою подією в організованій релігійній діяльності турецьких мігрантів, символізуючи їхню зростаючу присутність і вплив у німецькому суспільстві.

Мечеті перетворилися на живі громадські центри, що сприяють солідарності та єдності серед мігрантів, водночас сприяючи взаємодії з урядовими установами та надаючи необхідні допоміжні послуги (Eroglu Hall, & Sevim, 2020).

Хоча якісний аналіз надав цінну інформацію про соціальні та культурні аспекти інтеграції мігрантів, залишається прогалина в розумінні просторового розподілу й економічного впливу мусульмансько-орієнтованого бізнесу в міському середовищі. Інтеграція мігрантів у приймаюче суспільство – це тривалий процес, що залежить від багатьох факторів і вимагає регулярної взаємодії між першими та другими. Це процес, що залежить від індивідуальної траєкторії розвитку й контактів кожного члена із приймаючим суспільством. З таких причин, як мова, незнання культури приймаючої країни або дуже відмінні звичаї від тих, що практикуються в рідній країні, ці люди вирішують селитися зі співгромадянами того ж походження або навіть того ж регіону. Це стосується турецьких і марокканських громад у Бельгії (Ettourki, De Schutter, & Goddeeris, 2017). Наприклад, у Льежі, згідно зі спостереженнями та інтерв'ю на місці, південні марокканці схильні селитися в районі, де вони збудували мечеть (Біал). На противагу цьому, північні марокканці охочіше селилися в Брессу й Отремезі та збудували в цих районах п'ять мечетей. Кількісний підхід Мохамеда ель Буджжуфі, Жака Теллера й Ахмеда Мустафи пропонує перспективний шлях для дослідження розуміння просторового розподілу й економічного впливу мусульмансько-орієнтованих підприємств, проливаючи світло на географічні закономірності й економічну динаміку цих підприємств на рівні міста (El Boujjoufi, Teller, & Mustafa, 2021). Звичайно, хоча у дослідженні автори й з'ясовують просторовий зв'язок між мусульманськими магазинами та близькістю мечетей у місті Льеж, усе ж не заглиблюються у специфічні характеристики й економічну діяльність цих закладів, таких як магазини чи готелі.

Визнаючи цю прогалину, пропонуване дослідження намагається її заповнити, провівши всебічний аналіз комерційної діяльності, пов'язаної з мечетями як у Льежі, так і в Кельні. За допомогою аналізу ми прагнемо надати нюансоване розуміння економічної динаміки та ділової активності мечетей у цих міських контекстах.

Огляд літератури. Еліф Ероглу Холл і Нурдан Севім у статті "Роль мечетей у трансформації з транснаціональних просторів на мусульманські культурні та споживчі простори", що є однією з виданих робіт, об'єднаних у видання "Робота з мусульманськими клієнтами в допоміжних професіях" (Eroglu Hall, & Sevim, 2020) надають огляд трансформації турецьких мігрантів у Німеччині протягом шести десятиліть, від "мовчазного та забутого періоду" (70-х років XX ст.) першого покоління до появи європейських турків у другому та третьому поколіннях. Вони висвітлюють еволюцію мігрантів від прагнення ма-

лої видимості до активної участі в громадському житті, включно зі створенням мечетей і мусульманських культурних та споживчих просторів. У публікації також підкреслюється значення цих просторів для мігрантів, щоб вони могли практикувати свою релігію в повсякденному житті, особливо враховуючи їхні економічні потреби та виклики, з якими вони стикалися в перші роки міграції. Крім того, простежується початок організованої релігійної діяльності серед турецьких мігрантів, прикладом чого є відкриття мечеті Барбарос у Кельні в 1969 р. Автори досліджують проблеми, з якими стикаються турецькі мігранти в Німеччині, зокрема щодо доступності продуктів харчування та релігійних практик. Наприклад, як потреба в халляльній їжі спонукала турецький бізнес до появи та, зрештою, домінування в секторі роздрібної торгівлі продуктами харчування, що сприяло створенню турецьких продовольчих ринків у Німеччині. Мечеті перетворилися з невеликих молитовних місць на багатофункціональні комплекси, що слугували центрами релігійної, соціальної та культурної діяльності, сприяли солідарності та єдності серед мігрантів. Крім того, культові споруди сприяли взаємодії між мігрантами й урядовими установами, забезпечуючи платформу для підтримки громади та інтеграційних зусиль. Завдяки цим подіям мечеті відіграли вирішальну роль у формуванні соціального та релігійного ландшафту турецьких мігрантських громад у Німеччині, діючи як центри збереження культурної спадщини, соціальної згуртованості та практичної допомоги (Eroglu Hall, & Sevim, 2020).

Відома модель громадянського волонтаризму підкреслює консолідуючий та сприятливий вплив на політичну участь неополітичних добровільних об'єднань, серед яких і релігійні. Було виявлено, що ці об'єднання та їхні члени прямо й опосередковано схильні до посилення своєї політичної участі трьома способами. По-перше, неурядові організації, зокрема релігійні об'єднання, такі як мечеті, поліпшують громадянські навички, які важливі для політичної участі. По-друге, мечеті можуть безпосередньо заохочувати своїх членів до політичної активності (напр., до участі у виборах), і по-третє, ці об'єднання можуть опосередковано сприяти політичній участі через політичні стимули, такі як політичні дискусії, що може збільшити схильність їхніх членів до більшої активності (Verba, Scholzman, & Brady, 1995). Комплексне дослідження мечетей у Сполучених Штатах Америки показало, що 98 % адміністраторів мечетей погоджуються з тим, що мусульмани мають брати активну участь у роботі американських інституцій. Мечеть Улу (Гробе) була відкрита у 2002 р. Вона розташована в місті Буггінген, населення якого становить 3800 осіб, і лежить на південь від Фрайбурга (Німеччина). Мечеть є не лише святиніщем, а й оздоровчим та освітнім центром.

Мохамед ель-Буджжуфі, Жак Теллер й Ахмед Мустафа обговорюють значення міграції як для індивідуального добробуту, так і для ширшого економічного розвитку, підкреслюючи її багатогранний вплив на домогосподарства, місцеві громади й економіку. У ньому підкреслюється роль етнічної приналежності у формуванні організації етнічного бізнесу, зазначаючи міцні сімейні та громадські зв'язки, що лежать в основі його структури. Етнічний бізнес часто відображає колективну ідентичність і спільні інтереси в межах певних етнічних груп, з варіаціями, що залежать від контекстуальних факторів й урядового регулювання.

Етнічна економіка, особливо в мусульманських громадах Європи, привернула увагу в дослідженнях, зосереджених на соціологічних аспектах та якісному аналізі. Стаття "Чи має значення розташування мечеті? Мечеті

та ісламські магазини в європейському контексті" має на меті зробити і свій внесок, використовуючи кількісний підхід для вивчення просторового розподілу ділової діяльності, орієнтованої на мусульманську громаду на рівні міста. Крізь цю кількісну призму стаття дає уявлення про географічні закономірності й економічну динаміку мусульмансько-орієнтованих підприємств, проливаючи світло на їхню просторову організацію та вплив у міському середовищі (El Boujjoufi, Teller, & Mustafa, 2021).

Згідно з "Атласом торгівлі Валлонії" (Deville, Jaspard, & Vazquez Pargass, 2014), було розглянуто п'ять класів: звичайна торгівля (охоплюючи загальні та спеціалізовані продукти харчування; продуктові магазини, супермаркети, пекарні, м'ясні крамниці, фрукти й овочі тощо), легка напіврегулярна торгівля (зокрема одяг, засоби особистої гігієни, декор та мультимедіа; магазини одягу, парфумерні магазини, перукарні, предмети декору, CD-DVD, фотоапарати тощо), важка напіврегулярна торгівля (меблі, побутова техніка, товари для самостійного виготовлення, транспорт і тварини; кухонні товари, постільна білизна, машини, будівельні матеріали, садівниче приладдя, мотоцикли, товари для тварин тощо), готельно-ресторанний бізнес (охоплюючи готелі, кафе, ресторани й закусочні) та послуги.

Серед 1185 опитаних підприємств найпоширенішим є бізнес у сфері відпочинку та відпочинку Horeca (396). Друге місце посіла легка напіврегулярна торгівля (370), за нею йде регулярна торгівля (261). На четвертому місці – важка напіврегулярна торгівля (121), а на останньому – послуги (38).

Ця взаємопов'язана система сприяє економічній діяльності, що дотримується ісламських принципів, одночасно поширюючи мусульманські погляди.

Це стало привабливим напрямком для мусульманських інвесторів, сприяючи організації повсякденного життя та виконанню релігійних обов'язків серед мусульман. Ба більше, інтеграція халяльних практик у повсякденне життя відображає появу етнорелігійного всесвіту, де дотримання ісламських норм поширюється на різні аспекти, включно з харчуванням, одягом і фінансами. Халяльні практики слугують значними економічними рушіями, починаючи від бізнесу, що обслуговує релігійний туризм, і закінчуючи постачальниками халяльних продуктів, таких як м'ясо. Підприємці часто орієнтуються на певні ринкові ніші, зумовлені зростаючим попитом у мусульманських громадах, використовуючи громадські мережі для підтримки й отримуючи вигоду від позитивного середовища вибору.

Були досліджені такі фактори, як концентрація мусульманського населення в міських районах, наявність мечетей, мережі розподілу та соціально-економічні показники, такі як рівень доходів, щоб зрозуміти їхній вплив на створення бізнесу в мусульманських громадах.

Відстань від центру міста та торгових центрів (галерей) і висота над рівнем моря мають статистично значущий зв'язок з розташуванням ісламських магазинів, але він набагато менш важливий, ніж відстань від мечетей. Відстань від центру міста пов'язана з розташуванням ісламських магазинів, що вказує на те, що більшість етнічних торгових точок розташовані поза центром міста. Цей зв'язок підтверджує інформація від кількох дослідників про те, що більшість європейських мечетей розташовані в маргінальних районах, далеко від центру та на периферії (Arab, 2013; Kupping, 2011).

Результати

Узагальнюючи огляд наукових джерел, можна констатувати, що мечеті відіграють ключову роль у процесах соціокультурної трансформації турецької мігрантської

громади в Німеччині. Їхнє значення виходить далеко за межі релігійної функції: у міграційному контексті мечеть постає як комплексна інституція, що виконує одночасно релігійну, соціальну, освітню, політичну й економічну функції. Вона є важливим компонентом інфраструктури діаспори, що забезпечує процеси збереження ідентичності, самоорганізації громади та її поступової інтеграції у суспільство, що приймає мігрантів.

Початково створені як місця індивідуальної молитви або адаптовані під релігійні потреби простори (т. зв. "backyard mosques"), мечеті з плином часу інституціоналізувалися та перетворилися на осередки релігійного життя громади, що перебуває в умовах діаспори. Особливо після впровадження політики возз'єднання сімей, у 1970-х рр., мечеті стали інструментом соціального згуртування, оскільки відповідали не лише за духовні потреби мігрантів, а й забезпечували умови для культурної репродукції та взаємодопомоги.

Мечеті стали одними з головних агентів збереження та передачі релігійної й культурної спадщини між поколіннями. Через недільні школи, курси з вивчення Корану, організацію молодіжних, жіночих і благодійних ініціатив, вони формували соціальний простір, у якому здійснювалося не лише релігійне виховання, а й підтримувалася колективна ідентичність громади. Водночас важливо підкреслити, що цей простір є динамічним: функціонування мечетей демонструє здатність турецько-мусульманської громади до адаптації, саморегуляції й активної участі в транснаціональних процесах (Cesari, 2005).

У контексті розвитку транскультурної ідентичності мечеті постають платформами, де відбувається взаємобмін між релігійним, етнічним та громадянським компонентами ідентичності. У другому й третьому поколіннях мігрантів мечеть часто стає простором, у якому формується новий тип ідентичності – "європейського мусульманина", що інтегрує релігійність із цінностями демократії, плюралізму та громадянської участі. Отже, мечеть – це не лише релігійна установа, а й середовище формування політичної суб'єктності.

Особливої уваги заслуговує соціально-політична функція мечетей як посередницьких інституцій між мусульманською громадою та державою (Conti, 2016). Згідно з моделлю громадянського волонтаризму, релігійні організації є каналами соціалізації та мобілізації політичної активності. Дослідження показують, що через участь у житті мечетей індивіди здобувають навички самоорганізації, колективної дії та політичної артикуляції своїх інтересів. Мечеті також постають актором, що репрезентує громаду в публічному просторі, а отже, – потенційним партнером у міжкультурному діалозі й інтеграційній політиці.

Економічна роль мечетей полягає в їхньому потенціалі формувати просторову концентрацію мусульмансько-орієнтованого бізнесу. Розташування мечетей часто корелює з розвитком торговельних, сервісних і гастрономічних підприємств, орієнтованих на потреби турецько-мусульманського населення. У цьому контексті мечеть відіграє роль ядра локальної етнічної економіки. Вона акумулює соціальний капітал, генерує економічний активність та сприяє професійній інтеграції громади.

Просторовий вимір функціонування мечетей також має важливе значення. Архітектурне та фізичне втілення мечетей, зокрема будівництво великих культових споруд, таких як мечеть Центральної ради мусульман у Кельні, символізує дедалі більшу видимість мусульманської присутності в урбаністичному ландшафті. Це, зі свого боку, викликає суперечливі реакції в публічному дискурсі, що коливається між визнанням права на свободу віро-

сповідання і занепокоєнням щодо "ісламізації" європейського простору. Мечеть у такому дискурсі постає як "видимий інший", що потребує соціального й політичного перегляду моделей інклюзії та мультикультуралізму.

Критично важливо зауважити, що значення мечетей не є одноманітним: воно змінюється залежно від регіону, політичного контексту, поколіннєвого складу громади та рівня її соціальної інтеграції. У деяких випадках мечеті можуть сприяти ізоляції громади або функціонувати як агенти культурної сегрегації, особливо якщо вони діють під впливом закордонних релігійно-політичних структур. У цьому контексті постає необхідність розвитку автономних, прозорих і локально інтегрованих форм релігійної організації, що сприятимуть відкритості громади та її конструктивній взаємодії з іншими соціальними групами.

Отже, мечеті в Німеччині виявляються складним соціальним феноменом, що не піддається однозначній інтерпретації. Їхнє функціонування є відображенням широких процесів транснаціоналізації, мобільності, глокалізації релігії та формування нових типів ідентичності. У науковому сенсі мечеті можна розглядати як "інституціональні гібриди", що поєднують традиційні релігійні функції з модерними соціальними, політичними й економічними завданнями. Вони є не лише продуктом міграції, а й активним чинником у трансформації як мігрантських громад, так і приймаючого суспільства.

Дискусія і висновки

Узагальнені результати дослідження засвідчують, що мечеті в контексті турецької діаспори в Німеччині функціонують як ключові інституції соціальної інфраструктури, які забезпечують не лише релігійні потреби, а й постають осередками культурної трансмісії, соціального згуртування, громадянської мобілізації й економічної активності. Виявлено, що через виконання множинних ролей – від освітньої до політичної – мечеті сприяють формуванню транскультурної ідентичності й адаптації мігрантської громади, водночас залишаючись об'єктом публічних дискусій щодо інтеграції, секуляризму та культурного плюралізму в сучасній Європі. У перспективі подальших досліджень важливим є аналіз локальної специфіки мечетей, порівняння моделей їхнього функціонування в різних міських просторах, а також дослідження інституційної динаміки – від неформальних релігійних ініціатив до офіційно визнаних громадських інституцій. Це допоможе краще зрозуміти, за яких умов мечеть стає простором інтеграції, а не маргіналізації, співіснування, а не конфлікту. Особливу увагу варто звернути на взаємодію мечетей із місцевими органами влади, громадськими організаціями й іншими релігійними спільнотами, оскільки саме ці відносини формують умови для діалогу або його відсутності. Аналіз практик участі мечетей у міжрелігійних форумах, муніципальних ініціативах чи освітніх проєктах дасть можливість виявити, наскільки мечеть залучена в публічне життя міста і які соціальні механізми сприяють чи перешкоджають її відкритості. Також перспективним є вивчення гендерного виміру в житті мечетей, зокрема ролі жінок у структурі релігійного керівництва, громадській активності й освітніх практиках, що може пролити світло на внутрішню еволюцію релігійної громади в умовах секулярного та мультикультурного середовища.

Внесок авторів: Ольга Новікова – концептуалізація, перегляд і редагування; Анна Козакова – валідація даних, написання (оригінальна чернетка).

Джерела фінансування. Це дослідження не отримало жодного гранту від фінансової установи в державному, комерційному або некомерційному секторах.

Список використаних джерел

- Adigüzel, Y. (2004). *Kimliğin Korunmasında ve Üretilmesinde Türk Derneklerinin Rolü, Almanya/Köln Örneği* (Unpublished master's thesis). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arab, P. T. (2013). Mosques in the Netherlands: Transforming the meaning of marginal spaces. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 33(4), 477–494. <https://doi.org/10.1080/13602004.2013.866349>
- Cesari, J. (2005). Mosque conflicts in European cities: Introduction. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(6), 1015–1024. <https://doi.org/10.1080/13691830500282626>
- Conti, B. (2016). Islam as a new social actor in Italian cities: Mosque controversies as sites of inclusion and separation. *Religion, State & Society*, 44(3), 238–257. <https://doi.org/10.1080/09637494.2016.1220770>
- Dassetto, F. (1996). La construction de l'islam européen: *Approche socio-anthropologique*, 55–56.
- Dassetto, F. (2003). *Muslims in Western Europe: Socio-historical development and trends. In Muslims in Enlarged Europe, Religion and Society*. Brill.
- Devillet, G., Jaspard, M., & Vazquez Parras, J. (2014). *Atlas du commerce en Wallonie: Structures, dynamiques, comportements spatiaux des consommateurs*. Presses universitaires de Liège.
- El Boujoufi, M., Teller, J., & Mustafa, A. (2021). Does mosque location matter? Mosque and Islamic shops in the European context. *Journal article*, October.
- Eroglu Hall, E., & Sevim, N. (2020). The role of mosques in the transformation from transnational spaces to Muslim cultural and consumption spaces. In *Working With Muslim Clients in the Helping Professions* (pp. 136–154).
- Ettourki, K., De Schutter, S., & Goddeeris, I. (2017). Historical research on Moroccan migration in Belgium. In *Moroccan Migration in Belgium: More than 50 Years of Settlement*, 1, 61.
- Faist, T. (1998). Transnational social spaces out of international migration: Evolution, significance and future prospects. *Archives Européennes de Sociologie*, 39(2), 213–247. <https://doi.org/10.1017/S0003975600007621>
- Kuppinger, P. (2011). Vibrant mosques: Space, planning and informality in Germany. *Built Environment*, 37(1), 78–91.

References

- Adigüzel, Y. (2004). *Kimliğin Korunmasında ve Üretilmesinde Türk Derneklerinin Rolü, Almanya/Köln Örneği* (Unpublished master's thesis). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arab, P. T. (2013). Mosques in the Netherlands: Transforming the meaning of marginal spaces. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 33(4), 477–494. <https://doi.org/10.1080/13602004.2013.866349>
- Cesari, J. (2005). Mosque conflicts in European cities: Introduction. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(6), 1015–1024. <https://doi.org/10.1080/13691830500282626>
- Conti, B. (2016). Islam as a new social actor in Italian cities: Mosque controversies as sites of inclusion and separation. *Religion, State & Society*, 44(3), 238–257. <https://doi.org/10.1080/09637494.2016.1220770>
- Dassetto, F. (1996). La construction de l'islam européen: *Approche socio-anthropologique*, 55–56.
- Dassetto, F. (2003). *Muslims in Western Europe: Socio-historical development and trends. In Muslims in Enlarged Europe, Religion and Society*. Brill.
- Devillet, G., Jaspard, M., & Vazquez Parras, J. (2014). *Atlas du commerce en Wallonie: Structures, dynamiques, comportements spatiaux des consommateurs*. Presses universitaires de Liège.
- El Boujoufi, M., Teller, J., & Mustafa, A. (2021). Does mosque location matter? Mosque and Islamic shops in the European context. *Journal article*, October.
- Eroglu Hall, E., & Sevim, N. (2020). The role of mosques in the transformation from transnational spaces to Muslim cultural and consumption spaces. In *Working With Muslim Clients in the Helping Professions* (pp. 136–154).
- Ettourki, K., De Schutter, S., & Goddeeris, I. (2017). Historical research on Moroccan migration in Belgium. In *Moroccan Migration in Belgium: More than 50 Years of Settlement*, 1, 61.
- Faist, T. (1998). Transnational social spaces out of international migration: Evolution, significance and future prospects. *Archives Européennes de Sociologie*, 39(2), 213–247. <https://doi.org/10.1017/S0003975600007621>
- Kuppinger, P. (2011). Vibrant mosques: Space, planning and informality in Germany. *Built Environment*, 37(1), 78–91.

Отримано редакцією журналу / Received: 07.05.25

Прорецензовано / Revised: 06.11.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.12.25

Olha NOVIKOVA, PhD (History), Assist.
ORCID ID: 0000-0002-7050-7638
e-mail: garkavaya.olga@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Anna KOZAKOVA, Master's Student
ORCID ID: 0009-0001-9210-2252
e-mail: ann.kozakova02@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE SIGNIFICANCE OF THE MOSQUE FOR MUSLIM MIGRANTS FROM TURKEY IN EUROPE

Background. This study is grounded in the phenomenon of migration, which brings together diverse ethnic groups, religions, and consumption cultures, contributing to a complex social dynamic within host countries. In the context of Western Europe, particularly Germany, Turkish migrants undergo a transformation into Euro-Turks, with mosques playing a key role in this metamorphosis. This research examines the evolution of mosques into transnational spaces that offer not only spiritual sanctity but also cultural and social services. Focusing on the case of the Barbaros Mosque (1969) in Cologne, Germany, the study explores how these institutions have become central hubs for shaping Euro-Turkish identity and for fostering integration into German society.

Through qualitative analysis, including literature review, the study outlines the emergence and legitimization of Muslim cultural and consumer spaces within the German context. Furthermore, the research employs a retrospective analytical approach to investigate the social and functional impact of mosques on urban neighborhoods, particularly in the city of Liège, Belgium. It analyzes the appearance of shops around mosques, taking into account various factors such as proximity to the mosque, distance from the city center, and socio-economic variables. By demarcating zones around mosques and categorizing businesses by type – including Islamic shops – the study identifies correlations between the presence of mosques and the development of commercial activity in their vicinity. Through field observations and interviews, the research sheds light on the complex relationship between mosques and the socio-economic landscape of neighborhoods, contributing to a deeper understanding of the role mosques play in shaping urban environments and community dynamics.

Results. The study found that mosques in Turkish migrant communities in Germany have evolved into multifunctional spaces fulfilling a wide range of roles. Beyond their religious function, they serve as centers of socialization, informal education, language practice, political mobilization, and cultural representation. Mosques operate as institutions that structurally shape Islamic life in the diaspora, acting as intermediaries in interactions with state and local authorities, as well as spaces for the formation of collective memory and identity. It was found that in the context of limited recognition by state structures, mosques fulfilled a symbolic and practical function of autonomy for migrants, compensating for a lack of access to official resources.

Conclusions. Within the context of Turkish migration to Germany in the second half of the 20th century, the mosque emerged not only as a spiritual center but also as a key social institution that played a critical role in preserving the cultural cohesion of the community. Its importance extends beyond religious practice: it provides stability in the migratory environment, maintains intergenerational continuity, and facilitates adaptation while simultaneously acting as a buffer against assimilation. Future research should focus on analyzing local models of mosque functioning, inter-institutional dynamics, and the conditions under which religious space becomes a resource for integration rather than marginalization.

Keywords: mosque, migrants in Europe, Turkish culture, Muslims, trading.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The authors declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 94(477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161.7>

Олена СЕРДОБОЛЬСЬКА, д-р філософії, асист.

ORCID ID: 0000-0003-3854-6642

e-mail: olena.myroniuk@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Віктор КРУГЛЯКОВ, канд. іст. наук, доц.

ORCID ID: 0009-0001-4683-6984

e-mail: krugliakov@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВПЛИВ СЕЗАННА НА ЕСТЕТИЧНЕ БАЧЕННЯ ЖІНОЧОГО ТІЛА У ТВОРЧОСТІ АДАЛЬБЕРТА ЕРДЕЛІ

Вступ. Присвячено аналізу впливу пластичної мови Поля Сезанна на художнє мислення Адальберта Ерделі та формування естетичних засад Закарпатської школи живопису. Розглянуто, як сезаннівські принципи конструктивного осмислення форми, кольору та простору отримали нове звучання в локальному контексті міжвоєнного мистецтва. Дослідження зосереджене на з'ясуванні того, яким чином Ерделі інтерпретував і трансформував сезаннівську модель художнього бачення, поєднуючи її з національними ідентифікаційними мотивами та власним філософським відчуттям природи та людини.

Методи. У дослідженні застосовано історико-порівняльний підхід, що дає змогу простежити еволюцію художнього мислення від сезаннівського конструктивізму до індивідуальної живописної системи Ерделі. Формально-стилістичний аналіз використано для розкриття закономірностей композиційної побудови, колористичних рішень і трактування простору в обох митців. Іконографічний метод допоміг виявити особливості репрезентації жіночого тіла та мотиву купальниць, що став одним із центральних у системі сезаннівських і постсезаннівських пошуків. Семіотичний підхід використано для виявлення глибинних смислових структур у творчості Ерделі, де образ оголеної постаті є не лише предметом формальних експериментів, а й символом духовної гармонії, єдності людини та природи. Герменевтичний аналіз забезпечив можливість інтерпретації художніх творів у контексті культурних і філософських парадигм європейського модернізму, що були трансформовані у специфічному середовищі закарпатського мистецтва.

Результати. У творчості Адальберта Ерделі простежується послідовне переосмислення сезаннівської концепції конструктивного живопису. Такі полотна, як "Оголена на березі", "Купальниці", "Тріо", демонструють прагнення художника до гармонізації об'ємно-просторової структури, монументалізації людського образу та синтезу колірних мас у єдине ритмічне ціле. Його унікальна двостороння робота "Оголена на березі / Купальниці" є зразком внутрішнього діалогу художника з традицією, своєрідним пластичним щоденником, у якому виявляються етапи його формальних пошуків і філософської еволюції. У трактуванні людського тіла Ерделі, як і Сезанн, прагне вийти за межі натуралістичної подібності, перетворюючи форму на вираження духовного стану та структурної єдності світу.

Висновки. Вплив Поля Сезанна на художню систему Адальберта Ерделі виявляється не в прямих цитатах чи наслідуванні, а в глибокій рецепції його методології бачення. Ерделі переосмислює сезаннівську логіку побудови форми, колористичну аналітику та структурну організацію простору відповідно до власних естетичних цілей. Через цю творчу трансформацію постсезаннівські принципи набули у його живописі емоційної насиченості, національного колориту та філософської глибини. Отже, саме діалог із Сезанном став для Ерделі одним із ключових чинників формування модерного мислення в українському мистецтві першої половини ХХ ст. та визначив концептуальні основи Закарпатської школи живопису.

Ключові слова: Закарпатська школа живопису, естетика, Поль Сезанн, Адальберт Ерделі, пластична мова, конструктивність, колористика, купальниці.

Вступ

Живопис Поля Сезанна і постать митця, який невтомно шукав нові форми вираження, посідають ключове місце в історії мистецтва. Його образ суворого новатора, що прагнув до глибинного осмислення пластики, кольору та простору, став відправною точкою для численних поколінь художників (Миронюк, 2025а, с. 49). Як відзначав Ліонелло Вентурі, у своїх пізніх роботах Сезанн зміг поєднати романтичні пориви юності з гармонією та врівноваженістю, що визначали його ще від часів імпресіоністичних пошуків (Venturi, 1988). Постійне експериментування зі світлотінню, об'ємом, просторовими відношеннями й колористичними контрастами дало йому можливість не лише створити цілісні за внутрішньою логікою твори, а й закласти основи для художніх трансформацій ХХ ст. (Віссо, 2014). Сезанн став справжнім каталізатором новаторських практик: його підхід до форми та кольору безпосередньо вплинув на постімпресіонізм, кубізм, фовізм та численні локальні школи живопису, зокрема українську. Його творчість надихала не копіювати, а мислити живописом як системою, будувати композицію на структурі кольору та площини, відкривати нові

способи інтерпретації натури. Саме тому митці різних країн бачили в ньому не так майстра окремих картин, як учителя нової художньої мови (Cianci, Franzini, & Negri, 2001).

Отже, Сезанн постає не лише засновником модерністичного бачення у живописі, а й своєрідним методологом для художників ХХ–ХХІ ст., чия спадщина й досі формує образотворчу свідомість і збагачує мистецькі пошуки в різних культурних контекстах.

У контексті українського мистецького процесу першої половини ХХ ст. значення Поля Сезанна особливо виразно окреслюється у феномені Закарпатської школи живопису. Для її представників рецепція сезаннівської пластичної мови стала не просто виявом захоплення європейським модернізмом, а передусім засобом подолання академічної рутини та відкриття нових принципів формотворення. Творчість Сезанна сприймали як методологічний орієнтир: його підхід до конструктивного структурування простору, геометризації об'ємів та колористичної узгодженості стимулював пошук власної художньої мови, що давала змогу поєднувати модерністське бачення із глибинними регіональними традиціями.

Особливо виразно простежується вплив Поля Сезанна у творчості Адальберта Ерделі, що позначився не лише на формально-пластичних засадах його живопису, а й на естетичному баченні жіночого тіла як художнього образу. Для Ерделі, як і для Сезанна, людська фігура постає не об'єктом еротизації чи натуралістичного відтворення, а носієм гармонії форми, кольору та простору. Звернення до оголеного жіночого тіла в його творчості є радше спробою досягнути конструктивну логіку природи, ніж актом споглядання тілесності.

Сезаннівська концепція пластичності, що ґрунтувалася на взаємозалежності кольорових площин і геометризмов побудові об'ємів, стала для Ерделі основою нового живописного мислення. У його композиціях оголена постать позбавлена анекдотичності чи театральності; вона залучена у загальний ритм простору, підпорядкована колірно-тональній гармонії. Ерделі, подібно до Сезанна, прагнув досягнути відчуття монументальної рівноваги, де тіло людини – це частина універсального природного ладу.

Засвоюючи сезаннівську методологію, художник інтерпретував жіноче тіло як пластичну структуру, що водночас має духовну наповненість. Його жіночі образи позначені внутрішньою зосередженістю, спокоєм, відчуттям гармонії, між матеріальним і метафізичним началами. Такий підхід вирізняє Ерделі серед сучасників: у його живописі тілесність очищується від буденного, набуває узагальненого, майже символічного звучання.

Отже, вплив Сезанна на Адальберта Ерделі виявився не лише у формально-технічних прийомах, а насамперед, у новому естетичному баченні людського тіла. Переосмислюючи сезаннівські принципи конструктивізму форми, колористичної логіки та ритмічної організації простору, Ерделі сформував власну художню систему, у якій жіноча постать стала втіленням ідеї цілісності світу, рівноваги та духовної гармонії.

Метою дослідження є осмислення впливу пластичної мови Поля Сезанна на естетичне бачення та живописні практики Адальберта Ерделі, а також виявлення шляхів трансформації сезаннівських принципів у контексті становлення закарпатської школи живопису. Дослідження спрямоване на з'ясування того, як формальні, колористичні та композиційні новації Сезанна були переосмислені Ерделі у процесі формування його власної художньої системи. Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**: проаналізувати основні принципи пластичної мови Поля Сезанна й окреслити їхній вплив на європейський живопис початку XX ст.; простежити особливості художнього мислення Адальберта Ерделі у контексті європейських постімпресіоністичних тенденцій; виявити специфіку рецепції сезаннівської моделі сприйняття форми, кольору та простору у творчості Ерделі; дослідити інтерпретацію образу жіночого тіла в обох митців як показник естетичних і світоглядних зрушень у мистецтві модернізму; визначити роль сезаннівського впливу у становленні закарпатської школи живопису та формуванні її індивідуальної візуальної мови.

Методи

Для реалізації поставлених завдань застосовано комплекс методів, що забезпечують міждисциплінарне та цілісне осмислення проблеми. Основу дослідження становить історико-художній метод, який дає змогу розглянути творчість Ерделі у широкому контексті розвитку європейського модернізму та простежити динаміку впливу ідей Сезанна. Порівняльно-стильовий аналіз використано для зіставлення формальних і колористичних прийомів обох митців, виявлення спільних тенденцій у трактуванні

простору, об'єму та пластики людського тіла. Формально-стилістичний метод спрямований на аналіз структурних особливостей живописної мови Ерделі, зокрема його ритміки, пропорційності, гармонізації кольорових площин, що відображають сезаннівські принципи конструктивного бачення.

Також застосовано іконографічний аналіз для виявлення семантичних і тематичних паралелей у зображенні жіночого тіла, мотивів природи й побутових сцен. Завдяки семіотичному підходу розглянуто твори обох митців як знакові системи, в яких пластичні форми набувають символічного виміру. Контекстуальний аналіз сприяє розкриттю взаємодії творчості Ерделі з культурно-естетичними процесами Центральної Європи та українського мистецтва міжвоєнного періоду. Комплексне застосування цих методів забезпечує можливість глибоко осмислити природу впливу Сезанна на Ерделі та визначити місце цього діалогу в історії українського модернізму.

Результати

Тема жіночого тіла у європейському мистецтві кінця XIX – початку XX ст. стала одним із головних маркерів зміни художнього світогляду. Відчуття кризи академічного канону, пошуки нових форм пластичного висловлення та прагнення до гармонії між тілесним і духовним зумовили радикальні перетворення у трактуванні оголеної фігури (Bricco, 2014). Саме в цій площині творчість Поля Сезанна набуває програмного значення: він пропонує нову концепцію тілесності, вільну від ідеалізованих або еротизованих кліше, концепцію, у якій тіло постає як структура, як форма буття природи. Мотив купальниць, який Сезанн розробляв протягом усього життя, стає своєрідним експериментальним полем, де художник формулює принципи власної пластичної системи (Becks-Malorny, 2016). Його "купальниці" не так жанрові сцени, як алегорії живописного мислення, у яких фігура, колір і простір підпорядковуються єдиній конструктивній логіці. Через цей мотив Сезанн здійснює перехід від натуралістичного відтворення до синтетичного узагальнення, відкриваючи шлях до модернізму.

Картина "Чотири купальниці" ([https://collection.barnesfoundation.org/objects/5803/Four-Bathers-\(Quatre-baigneuses\)/visually-similar](https://collection.barnesfoundation.org/objects/5803/Four-Bathers-(Quatre-baigneuses)/visually-similar)) належить до раннього етапу сезаннівського циклу купальниць, який митець розробляв упродовж майже трьох десятиліть (рис. 1). Цей невеликий за розміром твір містить у собі всі зародкові елементи тієї пластичної мови, що згодом стане визначальною для його монументальних композицій початку XX ст.

На відміну від пізніх, структурно врівноважених варіантів, у цьому полотні відчутна імпульсивність малярського жесту та неусталеність композиційного рішення. Проте саме тут простежується перехід Сезанна від натурального спостереження до конструктивного узагальнення, його знамените прагнення створювати класику на основі натури. Композиція складається із чотирьох оголених жіночих постатей, розташованих на тлі умовного пейзажу. Фігури утворюють напівколову побудову, що закриває простір, формуючи цілісну внутрішню арену дії. Така організація простору позбавлена глибини, натомість зосереджена на ритмічних співвідношеннях мас. Тіла купальниць, написані широкими мазками, втрачають анатомічну деталізацію, перетворюючись на об'єми, що взаємодіють за законами колірної та тональної рівноваги. Колористична структура ґрунтується на співвіднесенні охристих і зеленкувато-синіх тонів, що забезпечують єдність фігур і ландшафту. У цьому поєднанні простежується рання реалізація принципу моделювання кольором:

форма постає не з лінії, а із взаємодії тональних площин, які Сезанн послідовно розбудовує на поверхні полотна.

Живописна фактура зберігає відчутну матеріальність, мазок має рельєфний характер, що створює ефект "пульсації" зображення. У цьому відчувається внутрішня енергія побудови, фігури ніби складаються, як кам'яні блоки, що передбачає пізніше конструктивне мислення Сезанна. Попри камерність формату, твір має монументальну інтенцію: художник свідомо прагне вийти за межі жанрової сцени купання, перетворюючи мотив на пластичний архетип гармонії між тілом і природним середовищем. Відсутність конкретних індивідуальних ознак підкреслює позачасовість образу, наближаючи його до античної парадигми, і водночас демонструє рух до узагальненої формули буття, де людське тіло стає рівнозначним елементом природної структури.

У мистецькому контексті картина "Чотири купальниці" посідає проміжне місце між імпресіоністичною фазою Сезанна (період його участі у виставці 1874 р.) й аналітичною фазою 1880-х, коли формується принцип "конструкції через колір". Це полотно є раннім свідченням його переходу до архітектонічного сприйняття композиції, де об'єкти втрачають описовість, а натура трансформується у структуру.

У контексті зібрання Фондації Барнса, де нині зберігається робота, вона має ще й методологічне значення: Альберт Барнс використовував подібні ранні твори Сезанна у своїх лекціях як приклади "інтервалів форми" переходів і співвідношень між об'ємами, які утворюють цілісну пластичну систему. Отже, "Чотири купальниці" постає ключем до розуміння еволюції його формотворчого мислення, що визначило основи європейського модернізму.

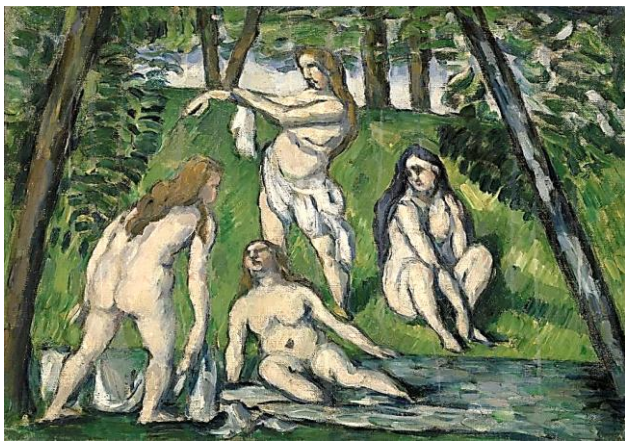

Рис. 1. Сезанн П., "Чотири купальниці" ("Four Bathers" ("Quatre baigneuses")) (1876–1877), полотно, олія, 27,1 × 35 см, Фонд Барнса, (Філадельфія, США)

Картина Поля Сезанна "Купальниці", ([https://collection.barnesfoundation.org/objects/5662/Bathers-\(Baigneurs\)](https://collection.barnesfoundation.org/objects/5662/Bathers-(Baigneurs))) 1902–1904, із Фонду Барнса (рис. 2), належить до пізнього етапу творчості митця, коли його пластична мова досягає максимальної узагальненості та філософської напруги. Цей твір є частиною масштабного циклу "купальниць", що впродовж останніх десятиліть життя художника перетворився для нього на головний лабораторний простір формотворення, де людська постать, природа і колір взаємопроникають у єдину структурну цілість.

Композиція купальниць будується на зіткненні тілості та ландшафту, які Сезанн трактує не як антагоністичні елементи, а як складові однієї органічної архітектоніки буття. Постаті фігур, зведені до призматичних

об'ємів, розташовані у просторі, що позбавлений лінійної перспективи, але насичений внутрішнім ритмом, напругою взаємодії мас і кольорових площин. У пізнього Сезанна лінія остаточно втрачає контурну функцію, натомість форму визначає співвідношення тонів, їхні градації, що творять оптичну й тактильну матеріальність зображення. Кольорова гама купальниць вирізняється холодними зеленувато-блакитними та сіро-коричневими тонами, які водночас формують простір і задають емоційну дистанцію. Це не чуттєве оспівування наготи як у попередніх версіях мотиву, а радше спроба осмислення природи як космічного тіла, у якому людина – лише частина загальної пластичної структури.

У цій картині вже помітна тенденція до абстрагування, що стане ключовою для подальших модерністських пошуків. Об'ємна форма поступово трансформується в ритмічний малюнок кольорових площин – саме цей прийом пізніше стане фундаментом кубістичної концепції простору. Сезанн ніби демонструє, як живопис може мислити, не відтворювати видиме, а конструювати візуальну реальність за законами внутрішньої логіки.

Отже, "Купальниці" із колекції Фонду Барнса постають як підсумок сезаннівського методу – як момент синтезу між натурою й абстракцією, між тілом і пейзажем, між баченням і побудовою. Це не стільки жанрова сцена, скільки філософська метафора єдності світу, у якій художник розкриває універсальні закони гармонії через мову кольору й форми (Shapiro, 2008).

Картина Поля Сезанна "Купальниці (Великі купальниці)" (<https://www.nationalgallery.org.uk/paintings/paul-cezanne-bathers-les-grandes-baigneuses>) близько 1894–1905 – одна з вершин його творчості, підсумок тривалих пластичних і концептуальних пошуків митця (рис. 3). Цей монументальний твір, створений у фінальний період життя художника, втілює кульмінацію теми купальниць, до якої Сезанн звертався понад три десятиліття. Він не лише розвиває попередні композиційні схеми, а й підносить мотив людського тіла та природи до рівня філософського узагальнення, майже космічної метафори єдності світу.

Перед нами не пасторальна сцена у звичному сенсі. Сезанн свідомо відмовляється від анекдотичного чи міфологічного підтексту, властивого класичним зображенням німф і богинь. Його "купальниці" не персоніфіковані, позбавлені індивідуальних рис, їхні обличчя – лише натяки на людську присутність. Постаті, узагальнені до стану архетипів, злиті з пейзажем у єдину структурну форму, де межа між тілом і деревом, між шкірою й небом, між матерією й повітрям стає майже невловимою.

Композиція побудована за принципом трикутної архітектоніки, фігури утворюють своєрідну пірамідальну масу, що відпунктує силует гори на задньому плані. Така конструкція втілює основну ідею Сезанна: природа і людина підпорядковані спільним законам пластичної рівноваги. Колористична система твору ґрунтується на гармонії холодних блакитних, сірувато-зелених і вохристих тонів, що створюють ефект глибинного, "дихаючого" простору. Світло не моделює тіло, а розчиняє його в загальній атмосфері; воно стає чинником духовного узагальнення, а не оптичної фіксації.

У цій роботі Сезанн досягає унікальної пластичної цілісності: кожен елемент композиції – людська фігура, стовбур дерева, вигин горизонту, взаємопов'язані як частини одного організму. У такий спосіб художник трансформує античну традицію купальниць у модерністський міф про гармонію людини та природи, звільнену від наративу й анекдоту.

Рис. 2. Сезанн П., "Купальниці" ("Baigneurs") (1902–1904), полотно, олія, 24 × 27,5 см, Фонд Барнса (Філадельфія, США)

Рис. 3. Сезанн П., "Купальниці" ("Les Grandes Baigneuses") (бл. 1894–1905), полотно, олія, 127,2 × 196,1 см, Національна галерея, Лондон (Велика Британія)

"Великі купальниці" є не лише завершенням сезаннівського шляху, а й провісником нової мови XX ст. Її вплив на Матісса, Пікассо, Брака, а згодом на цілу генерацію модерністів визначальний: саме тут уперше з такою силою постає ідея живопису як структури, що мислить формою, кольором і простором, а не оповіддю. Ця картина уособлює не лише свято природи, а й акт метафізичного узагальнення, у якому Сезанн наближається до межі між матеріальним і духовним у мистецтві (Gottlieb, 1959).

Тема купальниць у творчості Поля Сезанна стала для європейського модернізму своєрідним "лабораторним полем" для розроблення принципів пластичної узагальненості, ритмічної організації простору та взаємодії фігури з ландшафтом. Упорядкування форм через кольорові площини, концентрація на внутрішній структурі композиції й узагальнення тілесності, усе це створює нову візуальну граматику, що виходить за межі конкретного сюжету й перетворює натуру на конструктивну систему.

Саме така трансформація уявлення про людське тіло, від зображення до структури, від зовнішнього до внутрішнього, стала одним із ключових імпульсів для подальшого розвитку європейського живопису, зокрема для українського модерністичного середовища. Вплив сезаннівської концепції форми та кольору особливо помітний у твор-

чості Адальберта Ерделі, представника Закарпатської школи живопису, який зумів переосмислити ці засади у контексті власного естетичного досвіду. Він переймає не сюжетний мотив купальниць як такий, а метод формотворення, де фігура підпорядкована ритмічним і кольоровим законам площини, а людське тіло й природа сприймаються як взаємопов'язані елементи композиції. Вплив сезаннівських принципів в Ерделі виявляється у його прагненні до узагальнення форм, пластичної організації простору та гармонійного поєднання людського образу з довкіллям, тобто у тих аспектах, де художник шукає універсальну, конструктивну мову живопису.

Отже, сезаннівська тема купальниць слугує для Ерделі не прямим сюжетним джерелом, а методологічною моделлю, через яку він осмислює власні пошуки у площині форми, кольору та просторової інтеграції, створюючи локальний варіант модерністського сприйняття людської постаті у природі.

Адальберт Ерделі (1891–1955) є однією з ключових фігур Закарпатської школи живопису та видатним представником модерністичних тенденцій в українському мистецтві першої половини XX ст. (Стрій, 2021, с. 49). Його творчий шлях формувався під впливом Центрально-європейських авангардних практик, зокрема угорського

і словацького живопису, але найсильніший естетичний резонанс у його роботах можна простежити саме через рецепцію творчості Поля Сезанна (Павельчук, 2021, с. 335). Сезанн, як відомо, прагнув синтезувати сприйняття природи та конструктивні принципи форми, що знайшло своє віддзеркалення у спробах Ерделі поєднати класичну композиційну дисципліну з новаторським трактуванням кольору та об'єму (Павельчук, 2019, с. 82).

Особливо показовим у творчості Ерделі є його звернення до теми оголеного тіла, зокрема в картинах, де фігури жінок інтегровані у природне середовище. Ця тема в його роботах є не лише естетичною, а й концептуальною: купальниці постають як утілення органічної єдності людини та природи (Сейтасанова, 2024, с. 135). Яскравим прикладом цього є картина "Купальниці" (1930-ті) (<https://nuart.com.ua/paintings/kupalshchytsy>), що демонструє високий рівень інтеграції форми, простору та кольору (рис. 4). У композиційному плані Ерделі застосовує принципи ритмічної організації простору, подібно до Сезанна: вигнуті лінії дерев обрамлюють групу фігур, створюючи гармонійне злиття людських і природних мас. Дерев тут не є лише пейзажними елементами, вони виконують функцію візуальних напрямів, підсилюючи динаміку жестів і поз персонажів.

Колористичний лад Ерделі, хоч і зберігає уроки Сезанна, демонструє власну авторську експресію. Художник активно використовує контрастність кольорів та тональні градації для підкреслення монументальності

фігур. Темно-зелене тло не лише формує глибину простору, але й виконує роль емоційного контрапункту, створюючи напружену взаємодію з об'ємними тілесними масами купальниць. Завдяки такому взаємопов'язаному колористичному рішенню композиція набуває символістського звучання: фігури здаються органічно інтегрованими у середовище, а водночас – зберігають власну пластичну автономність (Ерделі, 2012). Не менш важливою є конструктивна організація форм у картинах Ерделі. Кожна пластична маса підкорена ритмічному принципу, що визначає взаємодію тіл і пейзажу, утворюючи своєрідну архітектуру природи. Такий підхід відображає безпосереднє засвоєння сезаннівської концепції взаємозв'язку форм й об'ємного простору, але при цьому Ерделі трансформує її через власне мистецьке бачення, додаючи емоційно-психологічний компонент, характерний для модерністського живопису Закарпаття. Особистість Ерделі не можна розглядати відокремлено від його творчого середовища. Він поєднував авангардні пошуки з глибоким знанням класичної академічної школи, що допомагало йому експериментувати з формою і кольором, не втрачаючи чіткості композиційної побудови. Ця здатність синтезувати різні художні традиції та створювати унікальні, конструктивно завершені картини є однією з основних причин, чому Ерделі залишається ключовою фігурою українського модернізму (Миронюк, 2025b, с. 76).

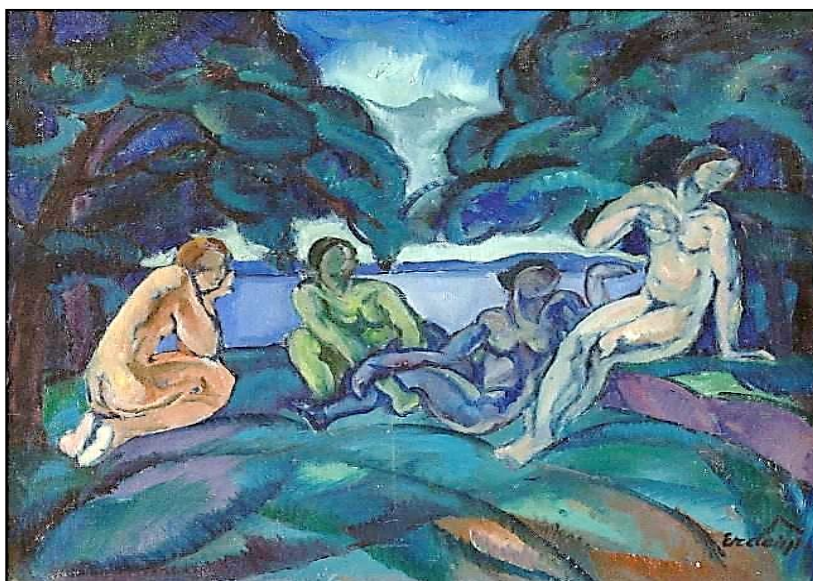

Рис. 4. Ерделі А., "Купальниці" (1930-ті), полотно, олія, 59 x 65 см, Галерея НЮ Арт (Київ, Україна)

Полотно "Тріо" (<https://gs-art.com/auctions/classic-contemporary-art-50/catalog/12293>) є яскравим прикладом раннього періоду творчих пошуків Ерделі у 1930-х рр. (рис. 5). Композиційно художник зосереджується на взаємодії трьох фігур, розташованих у тісному просторі, де кожна стає частиною єдиного ритмічного ансамблю. Ерделі працює не просто з окремими тілесними образами, а із пластичними масами, формуючи їх через узгоджені кольорові площини та світлотіні, що визначає об'єм і вагу кожної фігури.

Фігури на полотні не підпорядковані традиційній академічній перспективі; художник обирає фронтальне й узагальнене розташування форм, де кожна частина ком-

позиції взаємодіє з іншими, створюючи ритм і гармонію. При цьому помітний вплив Сезанна у способі організації об'єму: форми постають як самодостатні конструкції, взаємопов'язані кольором і об'ємом, а не лише реалістично змодельовані тіла. Колір у "Тріо" виконує одночасно пластичну й емоційну функцію. Ерделі використовує локальні площини тонів для виділення фігур і водночас для створення інтеграції їх із тлом. Теплі та холодні акценти підкреслюють взаємодію персонажів, посилюють динаміку рухів і взаємозв'язок мас, роблячи композицію живою та внутрішньо ритмічною.

Отже, "Тріо" демонструє, як Ерделі поєднує конструктивну ясність форм з емоційною виразністю, закладаючи

основи власного стилю в межах Закарпатської школи живопису. Полотно показує його інтерес до пластичності та ритму і водночас відкриває нові можливості для передачі взаємодії людських фігур у просторі та кольорі.

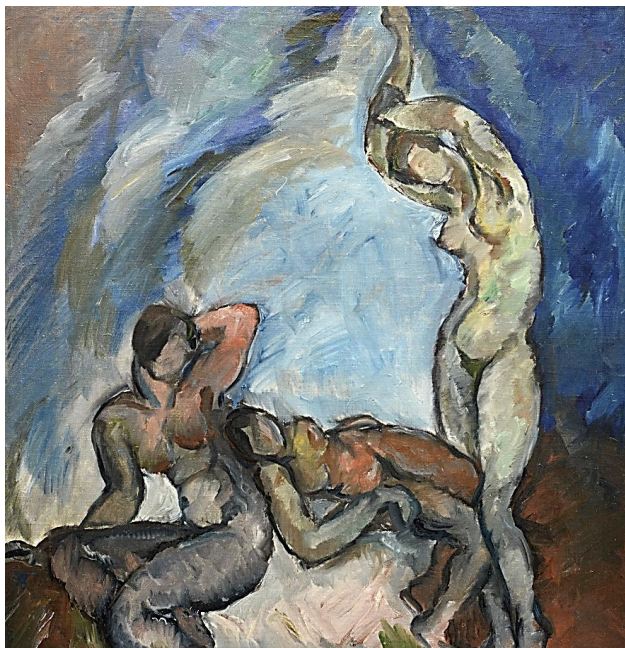

Рис. 5. Ерделі А., "Тріо", 1930-ті, полотно, олія, 95 × 75 см. Приватна колекція

Картини Адальберта Ерделі "Оголена на березі" (<https://suspijne.media/rivne/64149-u-rivnensku-galereu-pridbali-dvostoronnu-kartinu-adalberta-erdeli>) та "Купальниці" (<https://suspijne.media/rivne/64149-u-rivnensku-galereu-pridbali-dvostoronnu-kartinu-adalberta-erdeli>) утворюють унікальний випадок двосторонньої картини, що відображає два ключові етапи творчого розвитку митця та дає змогу простежити, як він трансформував вплив Поля Сезанна у власну мистецьку мову (рис. 6, 7). "Оголена на березі", що належить до періоду його активних пошуків 1930-х рр.,

демонструє експерименти Ерделі із формою, кольором і композиційною структурою, коли він намагався поєднати класичну академічну спадщину з модерністськими принципами. На цьому боці полотна ще помітна певна прив'язаність до реалістичної передачі тіла, проте вже чітко простежується інтерес до конструктивної організації фігури у просторі та ритмізації мас, характерної для Сезанна. Художник трактує оголену фігуру як пластичну масу, де кожна лінія й об'ємна форма підпорядковані внутрішньому ритму композиції. Колористичне рішення "Оголеної на березі" сприяє інтеграції тіла з навколишнім середовищем: помірно контрастна палітра підкреслює гармонію між людиною і природою та створює одночасно пластичний і емоційний ефект.

На звороті цієї унікальної двосторонньої картини бачимо "Купальниці" 1940-х рр., що відображає період зрілості Ерделі, коли його художня мова набула впевненого експресивного характеру. Тут досягається синтез колористичної насиченості та композиційної монументальності. Група купальниць органічно інтегрується в природне середовище, але вже як свідоме художнє твердження філософії митця: взаємозв'язок людини та природи, переживання часу та буття. Композиція цього боку полотна побудована на принципах ритмічної гармонії та конструктивної ясності, з виразнішою колористичною контрастністю і драматичною світлотіньовою моделлю, що підкреслює об'ємність і монументальність фігур у просторі. Ерделі майстерно використовує колір як активний засіб емоційної експресії, створюючи відчуття глибокого занурення персонажів у природне середовище, що стає одночасно і сценою, і співучасником людських рухів та жестів.

Отже, ця двостороння картина є унікальним "діалогом на одному полотні": перший бік є етапом пошуків формальної пластичності та освоєння простору, другий – утілення сформованої художньої концепції, що поєднує сезаннівські принципи з локальними мотивами й експресивною самобутністю Ерделі. Вона демонструє, що художник ніколи не копіював Сезанна, а переосмислював його ідеї через власну філософію мистецтва.

Рис. 6. Ерделі А., "Оголена на березі", 1930-ті, полотно, олія, 72 × 90 см, Галерея європейського живопису Євро-Арт (Рівне, Україна)

Рис. 7. Ерделі А., "Купальниці", 1940-ві, полотно, олія, 72 × 90 см, Галерея європейського живопису Євро-Арт (Рівне, Україна)

Дискусія і висновки

Аналізуючи еволюцію мотиву купальниць у творчості Поля Сезанна, можемо стверджувати, що цей сюжет став для митця не просто тематичним лейтмотивом, а концептуальною лабораторією формотворення, у якій він випробовував засади нової художньої мови – синтетичної, конструктивної, позбавленої анекдотичності. Саме у серії "купальниць" Сезанн утвердив свою фундаментальну ідею – зведення тілесного та природного до спільного пластичного знаменника, що відкривало шлях до модернізму XX ст. Жіноче тіло, позбавлене індивідуальних ознак, перетворюється у нього на архетип гармонії та структурної рівноваги світу. Ця сезаннівська модель бачення людської постаті як елемента універсальної конструкції природи стала визначальною для художньої свідомості Адальберта Ерделі. Його звернення до теми оголеного жіночого тіла відбувається у напрямі певного духовного узагальнення. Ерделі, подібно до Сезанна, сприймає фігуру жінки не як еротичний чи описовий об'єкт, а як носій внутрішнього ритму природи, як пластичну форму, у якій виявляється гармонійна цілісність світу.

Досвід Сезанна став для Ерделі не лише естетичним імпульсом, але й методологічною основою. Засвоюючи принцип "конструкції через колір", він трансформував його у власну систему живописного мислення. У картинах "Купальниці", "Оголена на березі" чи "Тріо" Ерделі розвиває ідею пластичної організації простору через ритмічне зіставлення об'ємів, де людська фігура органічно інтегрується у ландшафт. Така інтеграція несе не лише формальну, але й філософську функцію, вона виражає уявлення митця про єдність людини та природи, про гармонію буття як універсальний художній принцип.

Водночас Ерделі не обмежується наслідуванням сезаннівських принципів. Його підхід має виразну психологічну та національну модифікацію. На відміну від аналітичного спокою Сезанна, у живописі Ерделі бачимо емоційну насиченість, динаміку кольору і світлотіні, що наближають його до експресивної традиції центрально-європейського модернізму. Для художника тілесність – це не лише форма, а вияв духовного стану людини, її внутрішньої гармонії або напруги. У цьому аспекті Ерделі

поєднує сезаннівську об'єктивність з емоційною інтонацією, властивою культурі Закарпатського регіону, формуючи український варіант модерністського бачення людини у природі.

Особливе значення має і двостороннє полотно "Оголена на березі / Купальниці", що фактично втілює діалог двох періодів – формальних пошуків і зрілої гармонії. У цій праці найповніше виявляється спосіб, у який Ерделі трансформує сезаннівські принципи у власну філософію живопису: від побудови тілесної форми як структурної одиниці простору до розуміння природи як духовної цілісності. Отже, його мистецтво постає не як вторинне наслідування, а як творче переосмислення сезаннівської концепції через призму локальної естетики й індивідуальної інтуїції.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що вплив Поля Сезанна на Адальберта Ерделі виявився не лише у сфері пластичної мови, але й у зміні способу мислення про людину в мистецтві. Сезанн відкрив для Ерделі шлях до синтетичного сприйняття тілесності як форми, що водночас є і матеріальною, і духовною. Ерделі, зі свого боку, розвинув цей імпульс у контексті українського модернізму, поєднавши конструктивну ясність із глибокою емоційною виразністю. У його трактуванні жіноче тіло – не предмет зображення, а символ духовного єднання людини та природи, пластична формула гармонії, що поєднує у собі уроки Сезанна та власну філософію краси.

Отже, естетичне бачення жіночого тіла у творчості Ерделі є підсумком глибокої рефлексії сезаннівської спадщини, трансформованої через призму особистісного й національного досвіду. У цьому полягає не лише художній, а й історико-культурний сенс його спадщини: Ерделі став тим митцем, який зумів інтегрувати універсальні принципи європейського модернізму у структуру українського образного мислення, утвердивши новий тип пластичної культури, де людське тіло постає як концентрат духовної форми буття.

Внесок авторів: Олена Сердобольська – концептуалізація дослідження; формування теоретико-методологічних підходів; комплексне джерелознавче й аналітичне опрацювання мате-

ріалу; інтерпретація результатів; валідація висновків; написання основного тексту (оригінальна чернетка); наукове та літературне редагування; Віктор Кругляков – опрацювання та систематизація частини емпіричного й історіографічного матеріалу; участь у формуванні аналітичних висновків; підготовка доповнень до тексту; наукове редагування та уточнення окремих положень статті.

Джерела фінансування. Це дослідження не отримало жодного гранту від фінансової установи в державному, комерційному або некомерційному секторах.

Список використаних джерел

- Ердєлі, А. (2012). *IMEN: літературні твори, щоденники, думки*. Видавництво Олександри Гаркуші.
- Миронюк, О. (2025a). Трансформація простору та форми в пейзажах Поля Сезанна: гора Святої Вікторії як концепт модерністської естетики. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 159(2), 49–53. <https://history.bulletin.knu.ua/article/view/3069>
- Миронюк, О. (2025b). Рецепція естетичних принципів Поля Сезанна в художньому дискурсі модерності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 160(1), 74–78. <https://history.bulletin.knu.ua/article/view/3810>
- Павельчук, І. (2019). Пошуки сезаннізму в практиці Адальберта Ердєлі 1930–1940-х років. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*, 2, 82–88. http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2019_2_12
- Павельчук, І. А. (2021). *Постімпресіонізм в українському живописі XX – початку XXI ст.: історичні витоки, джерела інспірацій, специфіка розвитку* [Дис. д-ра мистецтвознавства; Львівська національна академія мистецтв]. <https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/doctorate/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%96%D1%97%D0%B2%D0%BD%D0%B0.pdf>
- Сейтасанова, А. (2024). *Художньо-стильові особливості живопису Адальберта Ердєлі: роль впливів європейських мистецьких шкіл* [Дис. д-ра філософії; Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури]. https://chtyvo.org.ua/authors/Seitasanova_Anastasiia/Khudozhno-stylovi_osoblyvosti_zhyvopysu_Adalberta_Erdeli_rol_vplyviv_ievropeiskykh_mystetskykh_shkil
- Стрий, А. (2021). Історіографія постаті Адальберта Ердєлі: стан і проблеми. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, 3(40), 48–52. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/40-3-7>
- Becks-Malorny, U. (2016). *Paul Cézanne, 1839–1906: Pioneer of modernism*. Taschen America LLC.
- Bricco, E. (2014). Paul Cézanne et les écrivains. *Revue italienne d'études françaises*, 4, Varia. <https://doi.org/10.4000/rief.690>
- Cianci, G., Franzini, E., & Negri, A. (Eds.). (2001). *Il Cézanne degli scrittori dei poeti e dei filosofi*. Guerini e Associati.
- Gottlieb, C. (1959). The joy of life: Matisse, Picasso and Cézanne. *College Art Journal*, 18(2), 106–116. <https://doi.org/10.2307/774178>
- Shapiro, M. (2008). *Cézanne and the Transformation of the Nude*. Routledge.
- Venturi, L. (1988). *Paul Cézanne: Son art – Son oeuvre*. Alan Wofsy Fine Arts.
- References**
- Becks-Malorny, U. (2016). *Paul Cézanne, 1839–1906: Pioneer of modernism*. Taschen America LLC.
- Bricco, E. (2014). Paul Cézanne et les écrivains. *Revue italienne d'études françaises*, 4, Varia. <https://doi.org/10.4000/rief.690>
- Cianci, G., Franzini, E., & Negri, A. (Eds.). (2001). *Il Cézanne degli scrittori dei poeti e dei filosofi*.
- Erdeli, A. (2012). *IMEN: Literary works, diaries, reflections*. Uzhhorod: Oleksandra Harkusha Publishing House [in Ukrainian]
- Gottlieb, C. (1959). The joy of life: Matisse, Picasso and Cézanne. *College Art Journal*, 18(2), 106–116. <https://doi.org/10.2307/774178>
- Myroniuk, O. (2025a). Transformation of space and form in Paul Cézanne's landscapes: Mont Sainte-Victoire as a concept of modernist aesthetics. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 159(2), 49–53. <https://history.bulletin.knu.ua/article/view/3069> [in Ukrainian]
- Myroniuk, O. (2025b). Reception of Paul Cézanne's aesthetic principles in the artistic discourse of modernity. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 160(1), 74–78. <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.160.10> [in Ukrainian]
- Pavylchuk, I. (2019). Search for Cézannism in Adalbert Erdeli's practice of the 1930s–1940s. *Bulletin of Kharkiv State Academy of Design and Arts*, (2), 82–88. http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2019_2_12 [in Ukrainian]
- Pavylchuk, I. (2021). *Post-Impressionism in Ukrainian painting of the 20th – early 21st centuries: Historical origins, sources of inspiration, specifics of development* [Doctoral Dissertation in Art History; Lviv National Academy of Arts] [in Ukrainian]. <https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/doctorate/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%96%D1%97%D0%B2%D0%BD%D0%B0.pdf>
- Seitasanova, A. (2024). *Artistic and stylistic features of Adalbert Erdeli's painting: The role of influences of European art schools* [PhD dissertation; National Academy of Fine Arts and Architecture] [in Ukrainian]. https://chtyvo.org.ua/authors/Seitasanova_Anastasiia/Khudozhno-stylovi_osoblyvosti_zhyvopysu_Adalberta_Erdeli_rol_vplyviv_ievropeiskykh_mystetskykh_shkil
- Shapiro, M. (2008). *Cézanne and the Transformation of the Nude*.
- Strii, A. (2021). *Historiography of Adalbert Erdeli's figure: State and problems*. *Current Issues of the Humanities: Interuniversity Collection of Scientific Papers of Young Scientists of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 3(40), 48–52. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/40-3-7> [in Ukrainian]
- Venturi, L. (1988). *Paul Cézanne: Son art – Son oeuvre*. Alan Wofsy Fine Arts.

Отримано редакцією журналу / Received: 16.11.25
Прорецензовано / Revised: 12.12.25
Схвалено до друку / Accepted: 15.12.25

Olena SERDOBOLSKA, PhD, Assist.
ORCID ID: 0000-0003-3854-6642
e-mail: olena.myroniuk@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Viktor KRUGLIAKOV, PhD (History), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0009-0001-4683-6984
e-mail: krugliakov@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE INFLUENCE OF CÉZANNE ON THE AESTHETIC PERCEPTION OF THE FEMALE BODY IN THE ART OF ADALBERT ERDELI

Background. The article examines the influence of Paul Cézanne's plastic language on the artistic thinking of Adalbert Erdeli and the formation of the aesthetic foundations of the Transcarpathian School of Painting. It explores how Cézanne's principles of constructive comprehension of form, color, and space acquired new resonance within the local context of interwar art. The research focuses on the ways in which Erdeli interpreted and transformed Cézanne's model of artistic vision, combining it with national motifs of identity and his own philosophical perception of nature and the human being.

Methods. The study employs a historical-comparative approach, which makes it possible to trace the evolution of artistic thinking from Cézanne's constructive principles to Erdeli's individual painterly system. Formal and stylistic analysis is used to reveal the compositional structures, chromatic solutions, and spatial treatment in the works of both artists. The iconographic method enables the identification of specific features in the representation of the female body and the motif of the bathers – one of the central themes within Cézanne's and post-Cézannean explorations. A semiotic approach reveals the underlying semantic structures in Erdeli's oeuvre, where the image of the nude figure becomes not merely an object of formal experimentation but also a symbol of spiritual harmony and the unity of humanity and nature. Hermeneutic analysis provides the framework for interpreting artistic works in the broader cultural and philosophical paradigms of European modernism, which were transformed within the specific environment of Transcarpathian art.

Results. Adalbert Erdeli's oeuvre demonstrates a consistent rethinking of Cézanne's concept of constructive painting. Works such as *Nude on the Shore*, *Bathers*, and *Trio* illustrate the artist's aspiration toward the harmonization of volumetric-spatial structures, the monumentalization of the human figure, and the synthesis of color masses into a unified rhythmic whole. His unique double-sided painting *Nude on the Shore / Bathers* serves as an example of the artist's inner dialogue with tradition – a kind of plastic diary reflecting the stages of his formal exploration and

philosophical evolution. In his treatment of the human body, Erdeli, like Cézanne, sought to transcend naturalistic resemblance, transforming form into an expression of spiritual state and structural unity of the world.

Conclusions. Paul Cézanne's influence on Adalbert Erdeli's artistic system is manifested not through direct quotations or imitation but through a profound reception of his methodology of vision. Erdeli reinterpreted Cézanne's logic of form construction, chromatic analysis, and structural organization of space according to his own aesthetic objectives. Through this creative transformation, post-Cézannean principles in Erdeli's painting acquired emotional depth, national coloration, and philosophical intensity. Thus, dialogue with Cézanne became one of the key factors in the formation of modern artistic thinking in Ukrainian art of the first half of the twentieth century and determined the conceptual foundations of the Transcarpathian School of Painting.

Keywords: *Transcarpathian School of Painting, aesthetics, Paul Cézanne, Adalbert Erdélyi, plastic language, constructiveness, colorism, bathers.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 930.2:070(477.54-25)"1914.08/1915.06":316.654:31/39(477.83/.86)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161.9>

Дмитро ЧОРНИЙ, д-р іст. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0001-9149-9203
e-mail: d.chornyi@karazin.ua

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна

ВДИВЛЯЮЧИСЬ У СХІДНУ ГАЛИЧИНУ: РЕГІОН ОЧИМА ХАРКІВ'ЯН (СЕРПЕНЬ 1914 – ЧЕРВЕНЬ 1915)

Вступ. Актуальність обумовлена зростаючим інтересом до подій Першої світової війни з боку науковців і громадськості, питань сприйняття "Іншого" мешканцями різних регіонів, проблем взаємин тилу і фронту, необхідності протидії наративам імперської історіографії. Метою дослідження є визначити коло питань та текстів, пов'язаних із висвітленням і сприйняттям Східної Галичини представниками харківського суспільства в контексті тогочасних уявлень про західноукраїнські землі. Завдання роботи – проаналізувати інформацію про Східну Галичину, доступну харків'янам, з'ясувати місце газети "Южный Край" і неперіодичних видань у поданні проблем Східної Галичини.

Методи. В основу покладені принципи історизму, об'єктивності, системності та всебічності у поєднанні із застосуванням методів конкретизації, узагальнення, системно-структурного та порівняльного аналізу.

Результати. Харківське суспільство еволюціонувало від байдужості до підвищеної зацікавленості широким колом питань етнографічного, політичного, соціально-економічного, культурно-історичного характеру, пов'язаних зі Східною Галичиною. Статті місцевих журналістів, професорів університету, діячів міського самоврядування, листи військових, публічні лекції, друковані неперіодичні видання витворили цілісну картину регіону, висвітлили специфіку повсякденного життя у сільській місцевості Східної Галичини та Львові. Бачення подій відрізнялося від поширюваних імперських наративів, а війна, попри цензурні обмеження, розширила не лише попит, але й доступ до інформації. Велике значення у виборі власного ракурсу бачення Східної Галичини відігравали нагальні проблеми місцевого харківського суспільства.

Висновки. Протягом зазначеного періоду розпливчатість думок щодо визначення статусу Східної Галичини, особливостей соціально-економічного розвитку, національного складу населення змінилося на сприйняття краю як українського регіону. Пропагувалася необхідність скористатися досвідом Галичини в царині поліпшення міського господарства, розбудови системи народної освіти, кооперації, громадянського суспільства.

Ключові слова: Східна Галичина, Харків, Львів, українці, військові кореспонденти, громадянське суспільство, кооперація, освіта.

Вступ

Перша світова війна привертає дедалі більшу увагу дослідників та громадськості України. Особливої актуальності подіям тієї доби додала повномасштабна агресія Росії проти нашої держави, в ході якої українське суспільство зіткнулося із проблемами взаємодії фронту і тилу, біженством, визначенням зі ставленням до "Іншого", волонтерством, інформаційними маніпуляціями. У тій чи іншій мірі вперше масштабно вони постали саме в 1914–1915 рр. Так само, як і понад сто років тому, українці, що проживають у різних регіонах, вдивляються у мешканців інших місцевостей, які вимушено опинилися у скрутних незвичних обставинах. Якщо Слобідська Україна, Харків у ті часи розміщувалися у глибокому тилу, то нині Схід України є регіоном бойових дій, так само, як Східна Галичина, Львів у ті часи. З огляду на це дослідження особливостей формування образу інших регіонів, міст та їхнього населення, сприйняття подій в інших місцевостях, ставлення мешканців міст до них набуває усе більшого значення як для розуміння минулого, так і сьогодення.

Огляд літератури. Історіографія Першої світової війни обширна та різноманітна. У центрі уваги істориків перебувають політика влади Російської імперії щодо Східної Галичини, політична ситуація в краї напередодні та в роки війни, проблеми військовополонених і біженців, релігійна ситуація, вплив війни на соціально-економічні процеси, повсякденне життя як в розрізі регіону як загалом, так й окремих міст, розвиток українського соціуму в добу війни (Віднянський, & Мартинов, 2024, с. 41–48; Вільшанська, 2004, с. 56–70; Ковбаса, 2021; Людина на війні..., 2023; Передерко, 2007; Перша світова війна і революція..., 2017; Хобста, 2023; та ін.). Події в Харкові, – місті, віддаленому від фронту, – наразі не знайшли належного висвітлення. У центрі уваги дослідників – динаміка соціально-економічної ситуації в місті, діяльність міського

самоврядування, деякі особливості культурного, повсякденного життя (Історія міста Харкова..., 2004, с. 120–131; Чорний, 2015, с. 54–59). Натомість такий аспект, як сприйняття харківським суспільством Східної Галичини, залишається поза увагою. У сучасній російській історіографії натрапляємо на низку упереджених, політично заангажованих суджень, що, зокрема, стосуються ставлення місцевого суспільства до України та Східної Галичини як її органічної частини, редакційної політики газети "Южный Край" у роки Першої світової війни щодо України й українського питання (Стогов, 2020, с. 76, 77, 78; Суляк, 2016а, с. 195–197).

Зважаючи на зазначене, метою нашого дослідження є визначення кола питань, пов'язаних із висвітленням та сприйняттям Східної Галичини, аналіз головних текстів, створених представниками харківського суспільства в контексті тогочасних уявлень про західноукраїнські землі в Російській імперії.

Об'єктом студій є процес осмислення комплексу проблем, зокрема загальний образ краю та його центру – Львова, взаємини військових із місцевим населенням, етнічна специфіка, відмінності між містом і селом. Предметом студій є свідoctва харків'ян – публіцистів, науковців, діячів міського самоврядування, військових, членів родин безпосередніх учасників і свідків подій, що розгорталися на теренах Східної Галичини в серпні 1914 – червні 1915 рр. Безпосередніми завданнями нашого дослідження є аналіз інформаційної бази про Східну Галичину, яка була доступна жителю Харкова; з'ясування місця газети "Южный Край" і неперіодичних видань у висвітленні життя Східної Галичини, зокрема Львова, в інформуванні жителів Харкова, Східної України про проблеми регіону; визначення факторів, якими обумовлювався вибір ракурсу уваги до них представниками харківського суспільства.

© Чорний Дмитро, 2025

Методи

В основу нашого дослідження покладені принципи історизму, що дає змогу показати зумовленість уявлень мешканців великого тилового міста конкретно-історичними обставинами існування харківського суспільства в умовах Російської імперії, впливу Першої світової війни; об'єктивності аналізу подій, явищ, фактів, незалежно від політичних або ідеологічних нашарувань, системності й усебічності в поєднанні із застосуванням таких загальнонаукових і спеціальних методів, як конкретизації, узагальнення, системно-структурного та порівняльного. Важливе значення мають концептуальні підходи щодо сутності "Іншого" Ж. П. Сартра, Е. Гуссерля. При викладенні матеріалу особливої коректності вимагає використання термінологічного апарату. З огляду на це термін "руський" у тих випадках, коли необхідно зберегти нюанси його застосування в історичних джерелах, ми подаємо в лапках, не перекладаючи українською мовою як "російський".

Результати

Початок Першої світової війни змінив не лише повсякденне життя мешканців Харкова, але й спонукав до переосмислення багатьох речей, перегляду системи цінностей, що сповідували, уявлень про країну, громадянами якої вони були, про інші країни, народи та землі. Серед останніх у фокусі уваги чільне місце посіла проблема Східної Галичини. Рядовий освічений мешканець Харкова мав спрощене уявлення про цей регіон. Причинами були обмеженість інформації про Східну Галичину, її віддаленість від Слобідської України не лише географічно, але й відокремлення державним кордоном. Після початку війни вплив Східної Галичини на повсякденні життєві турботи мешканців фактично вперше позначився у значних масштабах.

На наш погляд, ситуація всередині харківського суспільства свідчить, що планування урядом повного приєднання Галичини до Російської імперії, потуги російських націоналістів у передвоєнний період психологічно підготувати населення до ідеї необхідності "визволити братів" "Під'яремної Русі" – не виходили за межі інтересів певних вузьких політичних груп. Місцеве суспільство було слабо поінформованим про такі наміри, про наявні публікації з цього приводу і не переймалося ними (Бахтурина, 2004, с. 4–10; Передерко, 2007, с. 9, 12, 81–82, 95; Суляк, 2016а, с. 194–207).

Пересічний освічений мешканець імперії, та Харкова зокрема, уявлення про Галичину отримували насамперед зі шкільного курсу історії. Найдоступнішим був підручник А. Турцевича "Русская история (в связи с историей Великого Княжества Литовского)", призначений для міських і повітових училищ, а також рекомендований для молодших класів середніх навчальних закладів і жіночих гімназій. Книга, що витримала у 1892–1913 рр. 15 видань, містила дуже скупу інформацію безпосередньо про Галичину: лише один окремий параграф було присвячено "Данилу Галицькому", під час правління якого "Галицько-Волинське князівство було багатою і могутньою державою і мало вплив навіть на справи середньої Європи" (Турцевич, 1913, с. 37). Надалі учень довідувався, що у XIV ст. Галичиною заволоділи поляки; що в XVI – першій половині XVII ст. точилася боротьба православних із католицизмом, виникли "по всій Західній "Росії" церковні братства, серед яких зокрема згадано Львівське, відбувались утиски православ'я (Турцевич, 1913, с. 80, 81–83). Виклад матеріалу не було прив'язано до конкретного історичного регіону і тому він містив узагальнення, які відкривали, за необхідності, широкі можливості для маніпуляцій на історико-політичному ґрунті. У підручнику,

наприклад, можна було прочитати, що малоросійські козаки "коли в Західній "Росії" посилювалося переслідування православ'я і гноблення селян... повернули свою зброю проти поляків і здійснили низку повстань" (Турцевич, 1913, с. 84–85); після третього поділу Польщі в 1795 р. Росія отримала Віленську, Ковенську і Гродненську губернії, а решту польських земель (підкреслимо – не "руських", не "російських") розібрали Пруссія і Австрія (Турцевич, 1913, с. 142); було здійснено заходи возз'єднання уніатів із православною церквою і "близько двох мільйонів західно-"руських" уніатів на вернулися до православ'я", а Йосиф Семашко "багато попрацював для торжества православ'я і "руської" народності в Західній Росії" (Турцевич, 1913, с. 160). Останній розділ книги було присвячено Олександрові III як провіднику "миролюбної політики" та заохочення всього "руського" в історії та культурі. Отже, щодо подій у Східній Галичині в XVIII–XIX ст., який із вибухом Великої війни опинився у фокусі суспільної уваги, читач не мав можливості здобути конкретну інформацію.

До початку Першої світової війни харківська еліта сприймала Галичину, зокрема Львів, як транзитну територію на шляху до австрійських курортів, які, зі свого боку, нею сприймалися як німецькі. Багатьох представників місцевої заможної верхівки війна заскочила на відпочинку саме в Австрії. Гласний харківської міської думи О. Квятковский розповів щемливу історію про драматичні переживання на шляху до Харкова, нестерпну ніч у потязі з Відня до Львова, поневіряння у Підволочиську, про спроби потрапити до Волочеська. Мандри цієї групи врешті-решт завершилися поверненням додому кружним шляхом через Румунію (Квятковский, 1914, с. 6). Професор харківського університету М. Сумцов зазначав, що харківська еліта звикла лікуватися та відпочивати на курортах Австрії – Марієнбад і Карлсбад (Маріанські Лазні та Карлові Вари в сучасній Чехії), куди діставалися проїздом через Львів, а один "шановний харківський громадянин, з колишніх гласних, у цьому році побував у дев'ятий раз – цілюще, затишно, чисто, добре, дешево, – чого краще?" (Сумцов, 1914, 14 грудня, с. 5–6).

Зважаючи на зазначене, це не є дивним: про Східну Галичину і її головний центр Львів, що уособлював цей український регіон, у Харкові було відомо мало. Лише після вторгнення російських військ в Австро-Угорську імперію, захоплення Львова 21 серпня 1914 р. мешканці столиці Слобідської України почали проявляти підвищений інтерес, жадібно вбираючи в себе інформацію про цей край. Заповнити інформаційний вакуум у головах пересічного харків'янина намагалася найбільша місцева газета "Южный край", тираж якої із початком війни зріс утричі і досягнув майже 100 тис. примірників. Меншу роль відігравали продукція столичних і місцевих видавництв, публічні заходи. У центрі уваги харків'ян перебували не лише перебіг бойових дій, а й соціально-економічні, політичні, культурні процеси в Східній Галичині у XIX – на початку XX ст., особливості системи управління регіоном, законодавства, міжнародних відносин, становища церкви, повсякденне життя міст і сіл та ін.

Величезний попит на інформацію про Галичину намагалися задовольнити представники правого табору. Однією з перших таких спроб була брошура, видана в Харкові в типографії "Мирный Труд", яка належала монархісту, професору університету А. Вязігіну. Скомпоновану В. Зубковським книжечку подавали в рекламних оголошеннях під такою назвою: "Галиция в отношениях географическом, этнографическом, экономическом и историческом". На обкладинці брошури з тиражу, що по-

ширювався, назва була дещо іншою: "Галиция. Краткий обзор географии, этнографии, истории и экономической жизни страны" (Зубковский, 1914; Рекламні оголошення, 1914, с. 1). У виданні зустрічаються промовисті нюанси, наприклад, формулювання назв окремих її частин. Зокрема, у тексті розділ, присвячений сучасності, виглядав так: "Період австрійський, 1772–1914", а у змісті його відкоригували. Його подавали з російсько-патріотичним наголосом: "Період австрійського панування" (Зубковский, 1914, с. 32, 48). Автор-укладач стверджував, що кордон Галиції з Росією "суто умовний, не виправданий природними даними. Як побачимо, йому немає ані історичного, ані етнографічного обґрунтування" (Зубковский, 1914, с. 3).

Інший начерк, що привернув увагу містян, належав професору харківського університету О. Л. Погодин. Його було видано на початку 1915 р. як додаток № 1 до журналу "Знание для всех" під назвою "Зарубежная Русь". Автор з перших рядків висвітлював проблеми регіону через призму "русского міра", констатуючи, що "жодних географічних перепон для повного об'єднання "русского" племені ми тут не знаходимо" (Погодин, 1915, с. 4).

Найпоширенішою вихідною тезою багатьох публікацій, до яких мали доступ мешканці Харкова в першій половині 1915 р., було визнання того, що широкі верстви населення майже нічого не знають про цей регіон. Автори науково-публіцистичних брошур А. Яринович, К. Баладиженко (К. Широцький), колективної праці, підготовленої редакцією журналу "Украинская жизнь", констатували, що суспільство Російської імперії знайоме із Галичиною лише в загальних рисах (Баладиженко, 1915, с. 3; Галичина, Буковина, Угорська Русь, 1915; Яринович, 1915, с. 3). Вони подавали інформацію в об'єктивістському дусі, висловлювалися обережно, уникаючи російсько-імперської політизації щодо питань приналежності регіону, проте використовували як синонімічні назви та самоназви українців в обох імперіях.

Газета "Южный край" інформацію про Східну Галичину, що надходила з різних джерел, розміщувала на своїх шпальтах у кожному номері. Протягом перших тижнів війни це була рубрика "На російському театрі воєнних дій". Її повідомлення стосувалися перебігу боїв (На русском театре воєнних действий, 1914, с. 3). Починаючи з кінця 1914 р. і до кінця весни 1915 р. назва рубрики еволюціонувала: "В Галиции", "В завоеванных областях", "В недавно присоединенных областях".

Велике значення з погляду інформування населення набули публічні заходи. 24 серпня з приводу захоплення Львова в кафедральному Успенському соборі архієпископ Харківський та Охтирський Антоній провів подячний молебень у присутності всієї місцевої еліти, перед яким виголосив промову, у якій торкнувся життя галичан (Местная хроника, 1914, 25 серпня, с. 3). Знакові події, як-то захоплення Львова, Перемишля обговорювали під час надзвичайних і планових засідань харківської міської думи, у ході яких відбувались подячні молебні, а міський голова Д. І. Багалій стисло торкався історії Галичини. Наприклад, 9 березня 1915 р. під час засідання Харківської міської думи він зачитав телеграму "Южного Краю" про падіння Перемишля і заявив "Всім відомо, що Перемишль є надбанням Русі ще на світанку її історії" та "коротко висвітлив історію Червоної Русі" (Чрезвычайное заседание городской думы, 1914, с. 5; Заседание Харьковской городской Думы 9-го марта, 1915, с. 4).

Наприкінці жовтня – на початку листопада 1914 р. в Публічній бібліотеці Харкова кілька разів виступав із публічною лекцією "Про Галичину (історія та сучасність)" Г. М. Хоткевич. До програми лекції входили такі пункти:

"Давня колонізація Русі. Зростання самостійності Галичини. Розквіт її за Романовичів. Домагання сусідів: Польщі, Угорщини і Литви. Припинення династії Романовичів і окупація Польщею Галичини. Завдання Польщі денационалізувати та покатоличити населення. Занепад Русі і перетворення її на етнографічну масу. Перший поділ Польщі і перехід Галичини до Австрії. Упорядкування земельних та інших відносин. Відродження Русі. Повторне захоплення поляками влади в краю. Боротьба з відродженою Руссю. Управління краєм. Статистичні дані про населення. Економічне положення. Місто і село. Церква. Народне просвіщення. Зростання економічного добробуту. Кооператив. Боротьба за представництво в парламенті і сеймі. Університет. Погляд у майбутнє" (Местная хроника, 1914, 25 жовтня, с. 1, 5). Лекції Хоткевича користувалися успіхом, їх відвідували багато слухачів.

Водночас знайомство із Галичиною для багатьох мешканців Харкова було забарвлено в чорні кольори через втрати рідних і близьких. Газети практично щодня повідомляли про загибель офіцерів харківського гарнізону у боях з австрійцями, про панахиди в цервах. До Галичини за тілами деяких загиблих чоловіків виїздили їх рідні. У жовтні 1914 р., наприклад, дружина капітана А. Л. Орлицького розповіла про свої враження від поїздки до Східної Галичини і пошуки тіла чоловіка в похованнях на полі біля Золочіва. Судячи із тексту, жінка не вперше побувала у Львові. Зіставляючи свої враження із довоєнними, вона зазначила: "Місто, після воєнної грози, що пронеслася над ним, вже встигло прийняти свій звичайний жвавий вигляд. Відчинені майже всі магазини, ресторани; по вулицях снують газетярі, що продають "Прикарпатскую Русь", пропонують свої послуги хлопчики. Поступово місто набуває характер російського. У багатьох магазинах ціну називають одразу в рублях і коп. Скрізь "русские" обличчя, "русская" мова. Навіть ресторани запровадили "русские преискуранти" (За тєлами мужей-героев, 1914, с. 5). Варто звернути увагу на те, що сучасні російські автори трактують присутність російської мови у захопленому Львові через призму переважання її серед місцевого автохтонного населення, а не поширення через русифікацію міста окупаційною владою (Жердева, Сумбурова, & Черкасова, 2021, с. 315; Суляк, 2016b, с. 78–79). Інша жінка, дружина неназваного вбитого командира полку, яка вперше, очевидно, їхала до Галичини, ділилася із попутниками враженнями свого чоловіка від Львова: "А в листах писав: "Ось скінчиться війна до Львова тебе повезу на місяць-другий. Необхідно відпочити"... І відпочиває... в могилі". (Унковский, 1914, с. 5). Тож образ Львова як привабливого міста, де варто відпочивати, насолоджуватися життям, поставав з цих відгуків.

Вихідці із Харкова уважно вдивлялися у Східну Галичину: дивувалися, захоплювалися, шукали паралелі зі знайомими їм місцевостями. Артилерійський офіцер, син місцевого професора С. Сумцов писав батькові: "Далеко ми від Росії (...) Стоїмо в долині. Навколо гори, вкриті лісом. Тут маса лісів; іноді верст 10 ідемо одними лісами. Ліси великі, стройові – дуб, ялина, сосна, бук (...). Місце, де стоїмо, нагадує Боромлю: на горі вишняк, під горою дорога, за дорогою хати" (Сумцов, 1914, 23 вересня, с. 5). У цьому випадку галицькі краєвиди викликали асоціацію з родинним гніздом Сумцових на Слобожанщині. Інший військовий М. Ропутов розповідав: місцевий хутір дуже схожий на "справжній малоросійський куточок" і "лише Карпатські гори, біля яких він притулювся, суперечать схожості" (Ропутов, 1914, с. 5).

Масштаби руйнувань міст і сіл, бідність селянського населення Східної Галичини ставали об'єктом уваги учас-

ників боїв. В одному з листів неназваного офіцера до рідних, датованим 8 вересня 1914 р., зазначалося: "Якби ти бачила міста і села, зруйновані і спалені, і бачила спалене вщент – всю обстановку, цінні речі, хліб, сіно; все це знищено і пограбовано місцевими селянами. Якби ти бачила місцевих селян, тобто вірніше, старих і дітей (всі від 18 до 42 років забрані на війну), які залишилися по своїх зруйнованих хатах, і яким немає чим харчуватися, тому що постачання немає. Палають міста, палають села... Якби ти бачила місто, скажімо, Немирів, де стирчать самі труби, поруч із якими сидять бідні жителі з дітьми, і яким немає чого їсти (...) Ось це жах! Загалом, Галиція бідна країна, а тут ще й війна, а тому повне розорення" (Письма из армии, 1914, с. 5).

Схожі враження були у професійного журналіста О. Станкевича: "Дивно, картини бойових днів немовби відійшли на другий план, поступившись місцем картинам побуту в цій новій підкореній країні (...) Багато жителів зарилися в землю, немов кроти, укриваючись, замість даху, обгорілими балками, дошками, рештками дверей. Коли пробігають поблизу поїзди або проїждять випадкові вози, ці обдірані, голодні і напівзамерзлі люди висипають на дороги, – діти, старі, жінки. Фантастична армія в фантастичному одязі із напруженими, скорботними обличчями. Просять подаяння, просять хліба; а останні тижні стояли особливо люті морози. Зима настала раніше ніж очікувалася, і така сурова (...) Люди-кроти, сумно вештаються по своїх згарищах голодні і напіводягнені" (Станкевич, 1914, с. 5). В іншому листі згаданий С. Сумцов ділився враженнями: "Рухаємося вглиб країни; заглибились верст на 40, проходимо через села – виглядають із острахом жителі, плачуть жінки; чоловіків майже не видно; залишилися лише жінки, діти да старі. Ми із ними розмовляємо, всі русини. Баби говорять, що вони радили своїм чоловікам здаватися у полон, і дійсно, русини охоче здаються, переходять на наш бік, вбивають своїх німецьких офіцерів" (Сумцов, 1914, 8 вересня, с. 3–4). Офіцер Г. В. Кійко, що в листопаді 1914 р. приїздив до Харкова з району бойових дій, розповів журналісту газети "Южный край" про становище в Галичині: "Країна, через яку два рази пройшла австрійська армія, голодує. В кращому випадку, населення харчується картоплею, і то без солі. Сіль в Галичині коштує тепер до 1 руб 50 коп фунт. Якщо у когось і зберіглося трохи зерна, то його немає чим змолоти: немає млинів. І тепер, коли Галиція належить Росії, "русским" необхідно подбати про неї і треба чим-небудь допомогти її багатостраждальним мешканцям. Наближається зима, закінчуються останні вцілілі залишки припасів. Галиція, тепер знову "русская", вправі сподіватися, що Росія у допомозі їй не відмовить" (Местная хроника, 1914, 9 листопада, с. 5). Оцінки офіцерами російської армії населення Східної Галичини та самого краю як "русских" перебувало в контексті імперських наративів. Ці люди навряд чи мали час занурюватися в історію краю, ба, навіть читати "Южный край". Їхні оцінки, на нашу думку, сформувалися під впливом пропагандистських матеріалів, підготовлених штабом Південно-Західного фронту на самому початку війни (Суляк, 2016b, с. 197–203). А якщо згадати, що первісну базову інформацію для них постачав підручник Турцевича, який ми згадували вище, то немає нічого дивного в їхніх свідченнях.

У дописах харків'ян Львів різко контрастує із сільською Східною Галичиною. Сумцов-молодший так описує перші враження від Львова: "...о 8 годині ранку виступили на Львів і близько 10 почали його проходити. Був чудовий день; на вулицях сила народу з обох боків нашого руху; у будинках відчинені вікна; у вікнах і на бал-

конах сила народу; нам, офіцерам, кидають квіти, цукерки, солдатам – цигарки, машуть хустками, біжать хлопчики. Ми посміхаємося, – ще б пак! – ми відчуваємо себе переможцями. І, нарешті, як приємно, як радісно бачити цілі будинки, людей, трамваї, крамниці після спалених і пограбованих міст і сіл, після вбивств, поранених і вмираючих, якими вкриті лани і ліси" (Сумцов, 1914, 8 вересня, с. 3–4).

У захваті від Львова був військовий лікар В. Унковський. Споруди міста він описував не інакше, як величні, величезні, розкішні. Ці епітети стосувалися вокзалу, будинків різноманітної архітектури, готелів, костелів. Приємно вражали його широкі добре забруковані вулиці, пам'ятники, зелень і квіти. "Чистота у місці зразкова; вулиці постійно поливаються, підмітаються. На багатьох перехрестях облаштовані цементовані басейни, до яких підведені труби водогону з кранами і кружками на ланцюгах. В трамваях дзеркала; візники парні, при чому в кожному екіпажі наявний плед, яким укутують сідоку ноги", – ділився своїми враженнями Унковський. Натомість не викликали захвату у нього циркульні базари – такі само, як "і наші брудні та безладно облаштовані" (Унковський, 1914, 1 жовтня с. 5; Унковський, 1914, 3 жовтня, с. 5). Однак ці дрібниці не псували загальне враження від Львова: "місто, яким могла б похвалитися будь-яка країна". Чи не найбільше вразила харків'янина любов до всього місцевого львівського, яке видно з оформлення речей, репертуару театрів, сінематографів. Тож, підсумовує він: "Львів народна гордість. Русини перед ним благоговіють, поляки його люблять, австрійці цінують (...) У жінок русини запалюються очі. "Адже він, Львів, і є коханець Галиції" (Унковський, 1915, с. 5).

Особливістю перших місяців війни було те, що харків'яни часто отримували суперечливу інформацію про стан повсякденного життя львів'ян в жовтні-листопаді 1914 навіть з одного номеру газети. Наприклад, у числі за 4 листопада 1914 р. кореспондент "Южного края" повідомляв із Києва з посиланням на представника сільськогосподарського товариства Походні, що у Львові працюють 23 громадські їдальні, де харчуються 21 тис. мешканців; натомість у повідомленні офіційного Петроградського телеграфного агентства йшлося про те, що діють 40 безкоштовних їдалень, які видають 40 тис. обідів щоденно (В Галиции, 1914, с. 3, 4). Наприкінці листопада кореспондент газети "Южный край" повідомляв зі Львова: щоденно роздається 22 тис. дешевих і безкоштовних обідів (В завоеванных областях, 1914, с. 4).

Військовий лікар В. Унковський писав про те, що у Львові "у готелях за 2 руб – 2 руб 50 коп вам пропонують такий розкішний номер, який у Росії оцінюється вдвічі-тричі дорожче. Але у першокласних ресторанах годують значно гірше, ніж у нас у другорозрядних, і ціни непомірні", крамнична торгівля в місті відбувається дуже жваво, хоча ціни страшенно високі порівняно із харківськими реаліями: фунт цукру продається по 40 коп, ковбаси 60 коп (Унковський, 1914, 3 жовтня, с. 5). Усі свідки визнають, що значна частина населення Львова бідувала. Найбільш сумне враження справляли їдальні для представників інтелігенції та єврейського населення: "У перших професори, письменники, художники годинами чекають своєї черги і часто уходять без обіду. Євреї, обірвані, зголоднілі приходять до їдалень з усіма своїми роздягненими дітьми" (В Галиции, 1914, с. 3, 4). Наприкінці листопада кореспондент газети "Южный край" повідомляв зі Львова, що дешевими і безкоштовними обідами користуються кинуті напризволяще 8 тис. сімей запасних і 12 тис. сімей чиновників; "кількість бідуючих зростає, а багато представників інтелігенції вимушені колоти дрова і виконувати інші роботи" (В завоеванных областях, 1914, с. 4),

що зіставно із даними сучасних дослідників (Історія Львова, 2007, с. 516; Клевеман, 2021, с. 47–66; Кучера, Гайналь, & Даниляк, 2021, с. 9–10).

Перед багатьма харків'янами поставало питання: Східна Галичина – це інша країна чи частина Росії. Обумовлено воно було не самими пізнавальними бажаннями, а обставинами цілком прагматичного характеру. Однозначної відповіді на це питання влада їм не надала, а самі вони не встигали осмислити інформацію. Адже багатьом доводилося виїздити в Східну Галичину, так би мовити, в "пожежному" порядку. Якщо як православних священиків із Харківської єпархії планували спрямувати осіб не місцевого походження, а 35 галичан-семинаристів, що перебували у Ряснянському Свято-Дмитрівському чоловічому монастирі як "добре обізнаних із життям свого рідного народу" (Местная хроника, 1914, 29 серпня, с. 5), то обіймати урядові посади в Східній Галичині відряджали без належної підготовки. Згідно з наказом харківського губернатора 11 листопада 1914 р. до Львова було терміново відправлено шість поліцейських (Местная хроника, 1914, 16 листопада, с. 6). На початку 1915 р. для несення поліцейської служби в Галичині з Харкова відправлено у відрядження 30 осіб городових (Местная хроника, 1915, 3 січня, с. 6). На повітовому з'їзді мирових суддів гостро обговорювали принципове питання: Галичина – це Росія чи закордон, а отже той, хто виїздить в цей край, має брати відпустку чи ні. Мировий суддя 4-ї ділянки Харківського повіту В. В. Крумбмільер, обґрунтовуючи своє бажання і право їхати в Галичину, заявляв: "Я вважаю, що кордоном "русской" землі є передові окопи "русской" армії, і земля, зайнята нашим доблесним військом по праву завоювання" (Принципиальный вопрос..., 1915, с. 7–8.). Можемо зробити висновок, що для представників судової сфери головними були матеріальні та політико-ідеологічні чинники, а не розуміння специфіки регіону. Не дивно, що кадри, які потрапляли в західно-українські землі, були не найвищого гатунку.

У лютому 1915 р. "Южный край" повідомляв, посиляючись на публікацію газети "Утро России", про "незадовільний склад відряджених в Галичину поліцейських чинів", інших чиновників, і що "мова в таких випадках далеко не завжди йшла про побори чи вимагання, але більше вказували на розграбування майна, що залишено в пустих квартирах частиною населення, яка втекла (...) умови, в яких доводиться працювати повітовим начальникам, відкривають широкий простір для адміністративного свавілля і зловживань, які в багатьох випадках можуть залишатися безкарними" (Обзор печати, 1915, с. 5). Власне, ці реалії визнають і деякі сучасні російські дослідники (Бахтурина, 2004, с. 138, 139, 204).

У квітні 1915 р. в Харків повернувся зі Східної Галичини завідувач міським санітарним відділенням приват-доцент університету В. В. Фавр. Він перебував у відрядженні від Союзу міст для організації медично-санітарних заходів протиепідемічного характеру. Враження авторитетного в Харкові лікаря були такими: "Війська забезпечені в санітарному та медичному відношенні, чого не можна сказати про місцеве населення, яке в цьому відношенні перебуває у важких умовах, оскільки австрійці по лікарняній частині все розорили. Майже всі їх крайові лікарні позакривалися за відсутністю коштів, медикаментів та медичного персоналу. На засіданні під головуванням лікарсько-санітарного інспектора Галичини лейб-медика Безродного ухвалено, що земський союз візьме на себе відновлення крайових лікарень, а міський союз відкриє мережу амбулаторій та лікарень (числом 15) у різних пунктах, де можливі епідемічні захворювання, а також об-

лаштування. Загалом у Галичині великих епідемій немає. У деяких місцях лише трапляються спалахи холери, виспи, черевного та висипного тифу та ін." (Борьба с эпидемиями в Галиции..., 1915, с. 6). На жаль, В. В. Фавр не уточнив, у чому полягало розорення лікарень австрійцями. Можна припускати, що у кризовому стані вони опинилися через відсутність фінансування, втечу персоналу, а не через їхнє фізичне знищення. Також привертають увагу дві останні зауваги Фавра: "великих епідемій немає", "у деяких місцях лише трапляються спалахи епідемічних захворювань". Це може означати, що епідеміологічна ситуація в розореному краї нічим не відрізнялася від тієї, що спостерігалась у Харкові на початку 1915 р. Натомість сучасні дослідники констатують вкрай складну санітарно-епідеміологічну ситуацію в Східній Галичині (Кучера, Гайналь, & Даниляк, 2021, с. 7–8). Інша велика група харків'ян: загін студентів-технологів, слюсарів, токарів, фрезерувальників і monterів на чолі з ад'юнктом-професором Харківського технологічного інституту А. М. Соломком для участі в будівельних роботах у Східній Галичині згідно із завданнями земського союзу так і не вирушила до регіону через зміну військової ситуації (Местная хроника, 1915, 20 квітня, с. 3; Местная хроника, 1915, 24 квітня, с. 6).

Харків'яни намагалися зрозуміти специфіку ідентичності і самоідентичності місцевого населення, насамперед русинів (українців), їхнє ставлення як до росіян, так і представників інших націй.

Для журналістів редакції газети "Южный край", представників інтелігенції Харкова сумнівів щодо тотожності "галицьких русинів", українців і "наших малоросіян" не існувало. У передовій статті в номері газети з приводу захоплення російськими військами Львова, йшлося: "Все галицьке населення (східної і західної Галичини) складається головним чином з трьох націй: поляків (понад 3 мільйони), українців, по іншому русин (понад 3 мільйони) та євреїв (понад 800 тисяч). Східна Галичина (...) заселена переважно українцями. Їх тут близько 70 % всього населення (...) поляків близько 16 і євреїв – 13 %. Навпаки, у Західній Галичині домінують поляки (...) До української Галичини необхідно придивитися якомога уважно і вдумливо, щоби з першого кроку не зробити великої політичної помилки! Більшість галицького населення (українці, русини, руськіє, як би їх не називати) складають етнографічно єдине ціле з населенням нашої України. Галичане – рідні брати наших українців, або, згідно офіційної термінології, "малоросів". В цьому можна переконалися, поговорив із полоненими галичанами" (Россия и Галиция, 1914, с. 3). Від цієї позиції газета не відступала і надалі, активно полемізуючи на цю тему з московськими виданнями, російськими націоналістами. На шпальтах газети із великими статтями про українську культуру в Східній Галичині виступали М. Сумцов, Х. Алчевська.

Військовий лікар В. Унковский свідчив, що у Львові протягом чотирьох місяців окупації до російських обличч, російської військової форми звикли. "Але придивившись, за нами стежать, пильно спостерігають. Це проривається постійно. Спробуйте купити що-небудь у вуличного торговця з лотку. Поки будете роздивлятися товар, виберете те, що необхідно, – навколо обов'язково збереться натовп. Мовчазний, із серйозними обличчями. Кожного разу, коли я домовлявся з візником або розплачувався із ним – збирав навколо себе такий натовп, який утворюється у нас, якщо на вулиці станеться якась пригода (...). Добра половина перехожих вважає за потрібне зупинитися. Оточать щільним кільцем, прислухаються і мовчать. Натовп найрізноманітніший: хлопчак, літні жінки, невизначені особистості, солідні пани з портфелем під

пахвою, в котелках. Але ледь рушиш з місця – натовп танув. Хлопчики тікали, вигукуючи: – Русский иде!... І відбувалося все так швидко, буцімто відбувалося на екрані кінематографу" (Унковский, 1915, с. 5). У сільській місцевості українські селяни охоче вступали у розмови із військовими. Вони говорили про свої проблеми, персоніфікували біди зазвичай із німцями або угорцями. Ось як описував своє спілкування з літнім селянином офіцер М. Ропутов (далі вважаємо за необхідне подати цитату мовою оригіналу газетної публікації): "...старик-русин. Стоїть у саморобного точильного каменю. Самого каменю на ньому немає. Вертит ручку машинально, сокрушено вздыхает и что-то бормочет. – Здравствуй, деду. – Здравствуй, пане. – Что ты тут робишь? – Бач що, гляжу на свое точило, пане. Говорит как-то рассеянно – задумчиво, видимо, занятый какой-то своей мыслью. – И на що він той камінь зламав? Очевидно еще сам с собой размышляет он. – Не, кажить, добрий пане. На що ему тий камінь здався? – вдруг оживляется он. Вон бачите, все ізничив мадьяр. Все – і хату зламав, двірі зідрав, стропили повитягав. Подушки і ті забрав. Ничего у бідного хлопа не зісталось. Що під-зем заховав – і те знайшов. Сина на війну угнав, брата туди ж узяв. І на що він той камінь зламав? – неожиданно недоуменно заканчивает он. – Где же другие крестьяне из хутора? – Все поутекли. А кто оставсь, того мадьяри прогнали, щоб ми русским не пособляли. Кто где с малими детьми помирають (...). Предложил денег, отказался: – На що вони мене. Хиба що где купуеш. Нигде ништо нема. А мадьяри русські гроші побачуть – убьют.... Ох, і тяжко-ж без табаку" (Ропутов, 1914, с. 5).

Попри констатацію бідності, спустошення краю внаслідок військових дій, харків'яни звертали увагу на те, що можна запозичити з досвіду українців Східної Галичини, Австрії загалом, невід'ємною частиною якої були західноукраїнські землі.

Автор газети "Южный край", який друкувався під псевдонімом Журналіст, висловив сподівання, що "1915-й рік стане поворотним (...) моментом. Новий міський голова професор Д. І. Багалій, який досліджував протягом кількох років історію Харкова, його господарство у минулому і сьогодні має рушити рідне місто і на шляху його благоустрою, долучити його до тих невеличких культурних благ, якими вирізняються навіть маленькі міста Галичини (...) бо нам необхідно більше, ніж кому небудь іншому. Харків – центр. Майбутнє значення його величезне. Цьому стану рідного міста має відповідати його благоустрій" (Журналіст, 1915, с. 6).

Важливим важелем модернізації свого міста харківська еліта вважала вдосконалення системи освіти. Тож цілком не випадково її увагу привернув успішний досвід розвитку освіти рідною мовою в Галичині. У докладній статті "Боротьба за школу в Галичині" знаний місцевий публіцист Н. Турський зауважував: "У тому, що національність – не пусте слово, що вона може бути і була живим фактором історії, особливо показово переконає минула, – будемо вірити (...) боротьба за школу в Галиції". При цьому харків'янин посиляється на статтю про українців в Австро-Угорщині автора М. А. Славинського із журналу "Вестник Европы", яка завершувалася побажанням: "Те, чого вони досягнули в Австрії, не може бути втрачено в Росії". Харківський журналіст акцентує увагу на досягненнях освіти, що здійснюється рідною мовою населення, характеризує утиски української мови в Галичині і фактично окреслює бажану програму дій для регіону Слобідської України, яка має спиратися на українські учительські семінарії, початкові і середні школи. "Поганю

і безнадійною була б, звісно, та національна культура, яка мовчки терпіла б такі обмеження і погоджувалася тримати свій язик взаперті (...) Якщо відібрана у української інтелігенції область будівництва початкової державної школи, вона всі зусилля доклала до розвитку приватної ініціативи. Нею створені такі потужні організації, як "Просвіта", "Руське товариство педагогічне", "Учительська громада", і, нарешті, паралельний офіційній крайовій шкільній раді "Крайовий шкільний союз", свого роду "союз союзов". Культурна робота, здійснена цими організаціями, позитивно незчисленна. Скільки випущено видань рідною мовою, скільки відкрито шкіл, бібліотек (а при них кооперативів, гуртків, майстерень), безкоштовних або дуже дешевих гуртожитків для учнів! Скільки речей – "фургонний збір" давно знайомий галицьким русинам, причому призначається він на "рідну школу" (Турський, 1915, с. 4–5). Звертаємо увагу, що в тексті статті Н. Турський відтворює назви українською мовою та акцентує увагу на досвіді, який був вельми актуальним для Харкова тієї доби: необхідність посилення приватної ініціативи в шкільництві, методи нагромадження коштів.

Розвиток кооперації, що став актуальним для Харкова напередодні та особливо під час Першої світової війни, спонукав до ознайомлення населення із досвідом розвитку української кооперації в Галичині. У березні 1915 р. "Южный край" опублікував велику статтю І. Абрамова "Кооперація в Галичині". Автор докладно висвітлює динаміку українського кооперативного руху в 1900–1911 рр. щодо кількості товариств, їхніх членів, зростання поточних рахунків. У статті також простежено вплив кооперації на економіку, культуру, освіту населення Східної Галичини: "Кооперація внесла в ідеологію українського селянина абсолютно нові, невідомі раніше поняття: першою головною вимогою українського кооператора була своя школа, на своїй рідній мові, до неї були спрямовані його помисли, про неї він мріяв. І її здійснював. Але кооперація внесла в життя українських селян і свідомість, що їх світ не закінчується за межами рідного села. З'явилися широкі перспективи, – почалися розмови про промислову самостійність, про нові проблеми, – і в результаті виникають кооперативи для переробки молока, для виготовлення цементної черепиці, для продажу скота. Незадовго перед війною заговорили про заснування великого хімічного заводу. І тут пробивається думка, що тільки економічна самостійність здатна забезпечити нормальне життя народу і повести його правильним шляхом прогресу. Але попри все зроблене в цій області, подальша емансипація ще попереду. Можна лише побажати, щоби наші правлячі класи правильно оцінили загальнодержавну роль кооперативів і не чинили перешкод їх розвитку" (Абрамов, 1915, с. 9). За концептуальним підходом стаття І. Абрамова абсолютно суперечила брошурам Зубковського, Погодіна. Зубковський лише згадав про існування деяких установ господарського характеру, які створені були "русинською інтелігенцією", визнав, що стан речей для селян в плані отримання кредиту – дещо поліпшився (Зубковский, 1914, с. 41, 42). Але головні здобутки він убачав лише у сфері культури, не пов'язуючи її з кооперацією: школи, письменники (Зубковский, 1914, с. 28–39, 42). Головною тезою Погодіна було доведення виняткової бідності Галичини внаслідок австрійського правління, яке "чинило перепони будь-якому справжньому прогресу країни", що це регіон "відсталості або занепаду" (Погодин, 1915, с. 30, 31), звісно, без будь-якої згадки про кооперативи, динаміку змін на початку ХХ ст. Цей автор акцентував увагу на тому, що господарські проблеми "русского" населення покинула вирішувати влада

Російської імперії (Погодин, 1915, с. 29). Для порівняння, звертаємо увагу на книгу, підготовлену редакцією "Украинской жизни". У ній чітко була обґрунтована така думка: "Наведені вище дані рисують значну господарську відсталість Прикарпатської Русі, відсутність у ній інтенсивного господарського життя і господарського прогресу", але "розвиток її протягом останніх років відбувався доволі інтенсивно, щоби можна було вважати її господарське майбутнє забезпеченим. Наявність сприятливих природних умов і достатньо розвинена економічна самодіяльність населення, проявам якої австрійські суспільно-політичні умови не чинили перешкод – були доволі вагомими передумовами для оптимістичних висновків стосовно господарського майбутнього краю" (Галичина, Буковина, Угорская Русь, 1915, с. 169). Самостійність і творчість самого населення відігравали важливу роль (Галичина, Буковина, Угорская Русь, 1915, с. 157). Як бачимо, позиція газети "Южный край" збігалася із поглядами українських публіцистів.

Дискусія і висновки

Населення Харкова на початку Першої світової війни мало дуже приблизні уявлення про Східну Галичину, Львів, особливості мови, культури, політичних устремлінь місцевого населення, зокрема українського. Попри підготовку владних кіл і провладних політичних груп до майбутньої війни, до приєднання Галичини, більшість харків'ян не мала певного уявлення про цей край. Найпоширеніші відомості, зокрема з підручника А. Турцевича, відкривали можливості для широкої інтерпретації питань приналежності Східної Галичини, маніпуляції масовою свідомістю мешканців імперії. Після вторгнення російських військ у Галичину виконували таку місію поширення брошур В. Зубковського, О. Погодіна, пропагандистських матеріалів, підготовлених штабом Південно-Західного фронту. Харківська еліта намагалася протиставити цьому підходу інше бачення, що, починаючи із серпня 1914 р., знайшло відображення в передових статтях газети "Южный край". Війна, попри цензурні утиски, розширила попит на інформацію та відкрила вікно можливостей більш відверто висловлюватися, спираючись на історичні паралелі, свідчення учасників війни. Накопичення й осмислення об'єктивного матеріалу про Східну Галичину зайняло певний час. Місцеві жителі отримували інформацію з дописів із фронту, статей кореспондентів газети, науково-популярних брошур, зокрема українських публіцистів.

Цілком природно спостерігалось розмаїття сприйняття Східної Галичини як "підкореної країни", "краю за межами Росії" (С. Сумцов), краю, що подібний до "нашої України" ("підросійської Малоросії"), "завойованої області", "знов приєднаної області", Закордонної Русі, Червоної Русі. Процес визначення статусу Східної Галичини тривав до кінця весни 1915 р., але він так і не набув якоїсь завершеності попри те, що його стимулювали вимоги з боку влади направляти в цей регіон поліцейських, чиновників, представників православного духовенства, медиків, інженерно-технічних працівників тощо.

Образ Східної Галичини відтворювався в публікаціях на шпальтах газети "Южный край", які охоплювали редакційні матеріали, повідомлення кореспондентів, огляди преси інших міст, листи та статті харків'ян – учасників бойових дій, інтерв'ю з особами, що відвідували Львів. Особливою інформативністю вирізнялися серії статей В. Унковського, М. Ропутова, А. Станкевича, з яких образ Східної Галичини постає доволі мозаїчним, насиченим величезними контрастами. На одному полюсі перебував яскравий, вражаючий Львів, на іншому – бідні, розорені війною села, інші населені пункти. Починаючи із січня

1915 р., газета вміщувала великі аналітичні статті про спорідненість українського населення підросійської України та Східної Галичини. Головним меседжем цих та інших публікацій було підкреслення тотожності між українцями, русинами, руськими, "нашими", тобто "підросійськими малоросіянами", що більшість галицького населення "формують етнографічно єдине ціле з населенням нашої України". Крім того, у Харкові вважали за необхідне скористатися досвідом українців Східної Галичини в царині розбудови системи народної освіти, кооперації, громадянського суспільства, поліпшення міського господарства.

Джерела фінансування: Це дослідження не отримало жодного гранту від фінансової установи в державному, комерційному або некомерційному секторах.

Список використаних джерел

- Абрамов, И. (1915, 1 березня). Кооперация в Галиции. *Южный край*, 9.
- Баладыженко, К. (1915). *Иллюстрированная история Галичины в кратких очерках*. Типография Бр. В. и И. Линник.
- Бахтурина, А. Ю. (2004). *Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.)*. РОССПЭН.
- Борьба с эпидемиями в Галиции (Беседа с В. В. Фавром). (1915, 22 квітня). *Южный край*, 6.
- В Галиции. (1914, 4 листопада). *Южный край*, 3, 4.
- В завоеванных областях. (1914, 30 листопада). *Южный край*, 4.
- Віднянський, С., & Мартинов, А. (2024). Тривала історія "Великої війни". *Український історичний журнал*, 4, 40–50. https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.040U1J_2024_4_4.pdf
- Вільшанська, О. Л. (2004). Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*, 4, 56–70.
- Галичина, Буковина, Угорская Русь. (1915). Задруга. https://archive.org/details/galichina_bukovina_ugorskaya_rus/page/228/model/2up
- Жердева, Ю. А., Сумбутова, Е. И., & Черкасова, М. В. (2021). Восприятие российской политики в Галиции в дневниках и мемуарах участников Первой мировой войны. *Научный диалог*, 8, 307–322. <https://cyberleninka.ru/article/n/vospriyatie-rossiyskoy-politiki-v-galitsii-v-dnevnikah-i-memuarah-uchastnikov-pervoy-mirovoy-voyny/viewer>
- Журналист. (1915, 1 січня). Вопросы дня. *Южный край*, 6.
- Заседание Харьковской городской Думы 9-го марта. (1915, 10 березня). *Южный край*, 4.
- За телами мужей-героев. (1914, 1 листопада). *Южный край*, 5.
- Зубковский, В. (1914). *Галиция. Краткий обзор географии, этнографии, истории и экономической жизни страны*. Типография "Мирный труд".
- Історія Львова. (2007). Т. 2. Центр Європи.
- Історія міста Харкова ХХ століття. (2004). Фоліо.
- Квятковский, А. (1914, 2 серпня). От Вены до Харькова (страдания русских больных). *Южный край*, 6.
- Клевеман, П. К. (2021). *Львів – забутий центр Європи*. Права людини.
- Ковбаса, В. М. (2021). Релігійна політика російської окупаційної влади в Галичині та Буковині. *Вісник ТНУ імені В.І. Вернадського. Сер.: Історичні науки*, 32, 3, 65–73. <https://doi.org/10.32383/2663-5984/2021/3.10>
- Кучера, І., Гайналь, Т., & Даниляк Р. (2021). Соціально-економічне становище мешканців Східної Галичини під час російської окупації у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.). *Грані*, 24, 11, 5–14 <https://doi.org/10.15421/1721112>
- Людина на війні. *Український соціум через призму Першої та Другої світових воєн*. (2023). Аріф.
- Местная хроника. (1914, 25 серпня). *Южный край*, 3.
- Местная хроника. (1914, 29 серпня). *Южный край*, 5.
- Местная хроника. (1914, 25 жовтня). *Южный край*, 1, 5.
- Местная хроника. (1914, 9 листопада). *Южный край*, 5.
- Местная хроника. (1914, 16 листопада). *Южный край*, 6.
- Местная хроника. (1915, 3 січня). *Южный край*, 6.
- Местная хроника. (1915, 20 квітня). *Южный край*, 3.
- Местная хроника. (1915, 24 квітня). *Южный край*, 6.
- На русском театре военных действий. (1914, 9 серпня). *Южный край*, 3.
- Обзор печати. (1915, 19 лютого). *Южный край*, 5.
- Передерко, В. П. (2007). *Галичина в політиці Російської імперії (1900–1914 рр.)*. [Дис. канд. іст. наук. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника]. https://shron1.chtyvo.org.ua/Perederko_Vitalii/Halychyna_v_politytsi_Rosiiskoi_imperii_1900_-_1914_pp.pdf?PHPSESSID=ccsu3f453bh5vp53plf696c623
- Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій. (2017). Кондор.
- Письма из армии. (1914, 23 вересня). *Южный край*, 5.
- Погодин, А. Л. (1915). *Зарубежная Русь*. П. П. Сойкин.
- Принципиальный вопрос (Галиция – Россия или "заграница"?). (1915, 12 квітня). *Южный край*, 7–8.
- Рекламні оголошення. (1914, 3 листопада). *Южный край*, 1.
- Ропутов, М. (1914, 28 листопада). В боевом походе. *Южный край*, 5.

- Россия и Галиция. (1914, 24 серпня). *Южный край*, 3.
- Станкевич, А. (1914, 29 листопада). Встречи. *Южный край*, 5.
- Стогов, Д. И. (2020). Украинский вопрос на страницах газеты "Южный край" (март-октябрь 1917 г.). *Русин*, 62, 73–87. <https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskiy-vopros-na-stranitsah-gazety-yuzhnyy-kray-mart-oktyabr-1917-g/viewer>
- Суляк, С. Г. (2016a). Галицкая Русь в российских неперіодических изданиях начального периода Первой мировой войны. *Русин*, 3, 45, 190–216. <https://cyberleninka.ru/article/n/galitskaya-rus-v-rossiyskih-neperiodicheskikh-izdaniyah-nachalnogo-perioda-pervoy-mirovoy-voyny/viewer>
- Суляк, С. Г. (2016b). Русины в воспоминаниях участников Великой войны. *Русин*, 2, 44, 73–92. <https://cyberleninka.ru/article/n/rusiny-v-vospominaniyah-uchastnikov-velikoy-voyny/viewer>
- Сумцов, Н. Ф. (1914, 8 вересня). С поля брани. *Южный край*, 3-4.
- Сумцов, Н. (1914, 23 вересня). С поля брани (Из писем сына, артиллерийского офицера действующей армии). *Южный край*, 5.
- Сумцов, Н. (1914, 14 грудня). Об улучшении русских курортов. *Южный край*, 5-6.
- Турский, Н. (1915, 16 січня). Борьба за школу в Галиции. *Южный край*, 4-5.
- Турцевич, А. (1913). *Русская история (в связи с историей Великого Княжества Литовского)*. Типография А. Г. Сыркина.
- Унковский, В. (1914, 1 жовтня). Военные записки врача. *Южный край*, 5.
- Унковский, В. (1914, 3 жовтня). Военные записки врача. *Южный край*, 5.
- Унковский, В. (1915, 28 січня). Военные записки врача. *Южный край*, 5.
- Хобста, А. (2023). Взаємовідносини між військовополоненими центральних країн і населенням України під час Першої світової війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 2(157), 62–66. <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.157.9>
- Чорний, Д. М. (2015). Велике місто в роки Першої світової війни: повсякденне життя Харкова і харків'ян. *Вісник Харківського національного ун-ту імені В. Н. Каразіна. Сер. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*, 20, 54–59. <https://periodicals.karazin.ua/ua/history/article/view/6017/5560>
- Чрезвычайное заседание городской думы. (1914, 26 серпня). *Южный край*, 5.
- Яринович, А. (1915). *Галичина в ее прошлом и настоящем*. Задруга.
- References**
- Abramov, I. (1915, March 1). Cooperation in Galicia. *Yuzhny Krai*, 9 [in Russian].
- Advertisements. (1914, November 3). *Yuzhny Krai*, 1 [in Russian].
- Bakhturina, A. Yu. (2004). *The outskirts of the Russian Empire: Government administration and national policy during the First World War (1914–1917)*. ROSSPEN [in Russian].
- Baladyzhenko, K. (1915). *An illustrated history of Galicia in brief sketches*. Br. V. and I. Lynnyk Printing House [in Russian].
- Behind the bodies of heroic husbands. (1914, November 1). *Yuzhny Krai*, 5 [in Russian].
- Chornyi, D. M. (2015). The City During the First World War: the Everyday Life of Kharkiv and Kharkiv Dwellers. V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series: History of Ukraine. *Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, 20, 54–59 [in Ukrainian]. <https://periodicals.karazin.ua/ua/history/article/view/6017/5560>
- Combating epidemics in Galicia (Interview with V. V. Favr). (1915, April 22). *Yuzhny Krai*, 6 [in Russian].
- Extraordinary meeting of the City Duma. (1914, August 26). *Yuzhny Krai*, 5 [in Russian].
- Galicia, Bukovina, Hungarian Rus'. (1915). *Zadruga* [in Russian]. https://archive.org/details/galichina_bukovina_ugorskaya_rus/page/228/mode/2up
- History of Lviv. (2007). (Vol. 2). Center of Europe [in Ukrainian].
- History of the city of Kharkiv in the 20th century. (2004). Folio. [in Ukrainian]
- In Galicia. (1914, November 4). *Yuzhny Krai*, 3–4 [in Russian].
- In the occupied territories. (1914, November 30). *Yuzhny Krai*, 4 [in Russian].
- Journalist. (1915, January 1). Issues of the day. *Yuzhny Krai*, 6 [in Russian].
- Khobta, A. (2023). Relations Between Prisoners of War of the Central Countries and the Population of Ukraine During the First World War. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 2(157), 62–66 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.157.9>
- Kleveman, L. K. (2021). Lviv – The forgotten center of Europe. Human Rights [in Ukrainian].
- Kovbasa, V. M. (2021). Religious Policy of the Russian Occupation Authorities in Galicia and Bukovina. *Herald of the V. I. Vernadsky Taurida National University. Series: Historical Sciences*, 32(3), 65–73 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.10>
- Kuchera, I., Hainal, T., & Danyliak, R. (2021). Socio-economic Situation of the Inhabitants of Eastern Galicia During the Russian Occupation During the First World War (1914–1917). *Hrani*, 24(11), 5–14 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15421/1721112>
- Kvyatkovsky, A. (1914, August 2). From Vienna to Kharkiv (The suffering of Russian patients). *Yuzhny Krai*, 6 [in Russian].
- Letters from the army. (1914, September 23). *Yuzhny Krai*, 5 [in Russian].
- Local chronicle. (1914, August 25). *Yuzhny Krai*, 3 [in Russian].
- Local chronicle. (1914, August 29). *Yuzhny Krai*, 5 [in Russian].
- Local chronicle. (1914, November 16). *Yuzhny Krai*, 6 [in Russian].
- Local chronicle. (1914, November 9). *Yuzhny Krai*, 5 [in Russian].
- Local chronicle. (1914, October 25). *Yuzhny Krai*, 1, 5 [in Russian].
- Local chronicle. (1915, April 20). *Yuzhny Krai*, 3 [in Russian].
- Local chronicle. (1915, April 24). *Yuzhny Krai*, 6 [in Russian].
- Local chronicle. (1915, January 3). *Yuzhny Krai*, 6 [in Russian].
- Meeting of the Kharkiv City Duma on March 9. (1915, March 10). *Yuzhny Krai*, 4 [in Russian].
- On the Russian theater of war. (1914, August 9). *Yuzhny Krai*, 3 [in Russian].
- Perederko, V. P. (2007). *Galychyna in Russian Empire's Policy (1900–1914)* [Dissertation, candidate of historical sciences; Vasyly Stefanyk Precarpathian National University] [in Ukrainian]. https://shron1.chtyvo.org.ua/Perederko_Vitalii/Halychyna_v_politytsi_Rosiskoi_imperii_1900_-_1914_pp.pdf?PHPSESSID=ccsu3f453bh5vp53plf696c623
- Pogodin, A. L. (1915). *Overseas Rus'*. P. P. Soykin [in Russian].
- Press review. (1915, February 19). *Yuzhny Krai*, 5 [in Russian].
- Roputov, M. (1914, November 28). On a military campaign. *Yuzhny Krai*, 5 [in Russian].
- Russia and Galicia. (1914, August 24). *Yuzhny Krai*, 3 [in Russian].
- Stankevich, A. (1914, November 29). Encounters. *Yuzhny Krai*, 5 [in Russian].
- Stogov, D. I. (2020). The "Ukrainian Question" in the Newspaper "Yuzhny Krai" (March–October 1917). *Rusyn*, 62, 73–87 [in Russian]. <https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskiy-vopros-na-stranitsah-gazety-yuzhnyy-kray-mart-oktyabr-1917-g/viewer>
- Sulyak, S. H. (2016a). Galician Rus' in Russian Non-periodicals During the Early Stages of WWI. *Rusyn*, 3(45), 190–216 [in Russian]. <https://cyberleninka.ru/article/n/galitskaya-rus-v-rossiyskih-neperiodicheskikh-izdaniyah-nachalnogo-perioda-pervoy-mirovoy-voyny/viewer>
- Sulyak, S. H. (2016b). Rusins in the Memoirs of the Participants of the Great War. *Rusyn*, 2(44), 73–92 [in Russian]. <https://cyberleninka.ru/article/n/rusiny-v-vospominaniyah-uchastnikov-velikoy-voyny/viewer>
- Sumtsov, N. (1914, December 14). On the improvement of Russian resorts. *Yuzhny Krai*, 5–6 [in Russian].
- Sumtsov, N. (1914, September 23). From the battlefield (From letters of a son, an artillery officer in the active army). *Yuzhny Krai*, 5 [in Russian].
- Sumtsov, N. F. (1914, September 8). From the battlefield. *Yuzhny Krai*, 3–4 [in Russian].
- The fundamental question (Galicia – Russia or "Abroad"?). (1915, April 12). *Yuzhny Krai*, 7–8.
- The human being at war: Ukrainian society through the lens of the First and Second World Wars. (2023). Ariy [in Ukrainian].
- Tursky, N. (1915, January 16). The fight for school in Galicia. *Yuzhny Krai*, 4–5 [in Russian].
- Turtsevich, A. (1913). *Russian History (in Relation to the History of the Grand Duchy of Lithuania)*. A. G. Syrkyn Printing House [in Russian].
- Unkovsky, V. (1914, October 1). Military notes of a doctor. *Yuzhny Krai*, 5 [in Russian].
- Unkovsky, V. (1914, October 3). Military notes of a doctor. *Yuzhny Krai*, 5 [in Russian].
- Unkovsky, V. (1915, January 28). Military notes of a doctor. *Yuzhny Krai*, 5 [in Russian].
- Vidnianskyi, S., & Martynov, A. (2024). The Long Time History of the "Great War". *Ukrainian Historical Journal*, 4, 40–50 [in Russian]. https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.040UIJ_2024_4_4.pdf
- Vilshanska, O. L. (2004). Everyday Life of the Population of Ukraine During the First World War. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 56–70 [in Ukrainian].
- World War I and Revolutions: Vectors of Socio-cultural Transformations. (2017). Kondor [in Ukrainian].
- Yarinovich, A. (1915). *Galicia in its past and present*. Zadruga [in Russian].
- Zherdeva, Yu. A., Sumburova, E. I., & Cherkasova, M. V. (2021). Perception of Russian Politics in Galicia in Diaries and Memoirs of World War I Participants. *Scientific Dialogue*, 8, 307–322 [in Ukrainian]. <https://cyberleninka.ru/article/n/vospriyatie-rossiyskoy-politiki-v-galitsii-v-dnevnikah-i-memuarah-uchastnikov-pervoy-mirovoy-voyny/viewer>
- Zubkovsky, V. (1914). *Galicia: A brief overview of the geography, ethnography, history, and economic life of the region*. Mirny Trud Printing House [in Russian].

Отримано редакцією журналу / Received: 20.05.25
Прорецензовано / Revised: 06.10.25
Схвалено до друку / Accepted: 16.12.25

Dmytro CHORNYI, DSc (History), Prof.
ORCID ID: 0000-0001-9149-9203
e-mail: d.chornyi@karazin.ua
V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

LOOKING CLOSELY AT EASTERN GALICIA: THE REGION THROUGH KHARKIV RESIDENTS' EYES (AUGUST 1914 – JUNE 1915)

Background. *The relevance of the study is driven by the growing interest among scholars and the general public in the events of the First World War, the perception of the "Other" by residents of different regions, the issues of relations between the home front and the battlefield, and the need to counter the narratives of imperial historiography. The aim of the research is to identify the range of issues and texts related to the coverage and perception of Eastern Galicia by representatives of Kharkiv society in the context of contemporary views on the Western Ukrainian lands. The objective is to analyze the information about Eastern Galicia that was available to the people of Kharkiv and to determine the role of the Yuzhny Krai newspaper and non-periodical publications in presenting the problems of Eastern Galicia.*

Methods. *The study is based on the principles of historicism, objectivity, systematic approach, and comprehensiveness, combined with the application of methods such as concretization, generalization, systemic-structural analysis, and comparative analysis.*

Results. *Kharkiv society evolved from indifference to a heightened interest in a wide range of ethnographic, political, socio-economic, and cultural-historical issues related to Eastern Galicia. Articles by local journalists, university professors, municipal government figures, letters from soldiers, public lectures, and printed non-periodical publications created a comprehensive image of the region, highlighting the specifics of everyday life in rural Eastern Galicia and in Lviv. This perspective differed from the dominant imperial narratives, and the war, despite censorship restrictions, expanded both the demand for and access to information. The urgent issues faced by Kharkiv's local society played a significant role in shaping its particular view of Eastern Galicia.*

Conclusions. *During the specified period, the ambiguity of opinions regarding the status of Eastern Galicia, its socio-economic development, and the national composition of the population gradually shifted toward the perception of the region as a Ukrainian territory. The necessity of utilizing Galicia's experience in improving urban management, developing the public education system, cooperation, and civil society was actively promoted.*

Keywords: *Eastern Galicia, Kharkiv, Lviv, Ukrainians, war correspondents, civil society, cooperation, education.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477)"1932/1933":070

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161.10>

Іван ПАТРИЛЯК, д-р іст. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-4534-4654

e-mail: history@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"НІЧОГО БО НЕМА ЗАХОВАНОГО, ЩО Б НЕ СТАЛО ЯВНИМ"

[ЯКУБОВСЬКИЙ, Ігор. (2025). *Голодомор 1932–1933 рр.: відображення в районній пресі Київської та Чернігівської областей 1932–1933 рр.* Львівський національний університет імені Івана Франка]

Наукове вивчення Голодомору-геноциду українського народу 1932–1933 рр. є однією із найскладніших наукових проблем не лише у вітчизняній, але й у світовій історичній науці. Ця складність обумовлюється, насамперед, обмеженістю джерельної бази, потрібної для всебічного і фахового вивчення теми. Документальні джерела знищувалися і знищуються Росією, як ініціаторкою і винуватицею вчинення геноциду, свідки з часом відходять у вічність, речові джерела зникають тощо. З огляду на окреслені складнощі введення до наукового обігу будь-якого нового корпусу джерел з історії Голодомору-геноциду викликає жвавий інтерес у науковій громадськості.

Рецензована монографія Ігоря Якубовського написана в оперті на радянську районну пресу, що використана як джерело дослідження Голодомору. Автору вдалося опрацювати великий масив преси районного рівня Київської і Чернігівської обл. (станом на початок 1930-х рр.) і, з цілком відкритих матеріалів, виокремити та проаналізувати відомості про трагедію знищення голодом українського народу, яка, попри всі цензорські заходи, просочувалася на шпальти офіційної радянської преси. Дослідник проробив суттєву евристичну й аналітичну роботу, що заслуговує на увагу зацікавленого кола читачів.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, локальна преса, селяни, інформаційний потенціал, поведінкові стратегії, уповноважені, "чорні дошки".

Дослідження одного з перших геноцидів у модерній історії людства – убивства більшовицькою Росією голодом, за найскромнішими оцінками 4–5 млн українців у 1932–1933 рр. завжди було складним завданням. Складним не лише з погляду морального тягаря, що так чи інакше відчуває кожен дослідник, який береться за вивчення такої жакливної тематики, як Голодомор-геноцид українців у 1932–1933 рр., але через обмеженість джерельної бази. Росіяни (не тільки російські більшовики, але й їхні сучасні владні правонаступники в Москві) не лише ретельно маскували свою геноцидну практику "езоповою мовою" класової боротьби на селі, але й надзвичайно масштабно "зачистили" архівосховища з метою знищення документів, які б дали змогу підтвердити реалії політики геноциду, спотворили переписи населення, знищували джерела особового походження, у яких зображувалися пекельні картини з життя України початку 1930-х рр. А нині, в часи російської агресивної війни проти України, – фізично знищуючи (або вивозячи до РФ) документи з національного архівного, бібліотечного і музейного фондів нашої держави. Така сумна картина з наявною джерельною базою змушує дослідників десятиліттями реконструювати історію Голодомору-геноциду, спираючись на окремі уцілілі фрагменти джерельних комплексів або на усно-історичні дослідження, записуючи інтерв'ю свідків злочину людиновбивства. І лише впродовж останніх десяти-п'ятнадцяти років науковці щораз частіше "занурюються" в нижчі пласти архівних матеріалів, які дотично стосуються теми Голодомору, але водночас допомагають відтворити хід жакливих подій на мікрорівні – окремого району, села чи родини.

У контексті зазначеного, важливим кроком у дослідженні Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. стала робота істориків з таким непростим історичним джерелом, як газетні публікації в районній пресі. Попри кампанії із "зачистки" архівів, щільну цензуру, численні фальсифікації джерел, підшивки районної преси вціліли. Вціліли для того, аби уважний читач, умілий дослідник отримав мож-

ливість опрацювати цей специфічний корпус джерел, зумів "вишукати" з половини більшовицької пропаганди зерно правди про життя, страждання і смерть в Україні.

Рецензована монографія Ігоря Якубовського про Голодомор-геноцид 1932–1933 рр., в основу джерельної бази якої покладено публікації, що були вміщені в локальній пресі Київщини та Чернігівщини, стала не лише першим масштабним комплексним дослідженням такого типу, не тільки піонерською роботою, але й, безумовно, помітним явищем у вітчизняній та світовій історіографії проблеми. По суті, автор роботи розв'язав два вагомні наукові завдання – визначив інформаційний потенціал районної преси, як джерела з вивчення Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. та реконструював поведінкові стратегії різних груп сільського населення у період геноцидального убивства голодом, крізь призму різного типу публікацій, уміщених у місцевій пресі.

Текст книги Ігоря Якубовського складається зі вступної частини, післяслова-висновку та восьми розділів, об'єднаних у дві великі частини. Структура роботи є логічною, чіткою та послідовною. У передмові дослідник провів багаторівневий аналіз теми роботи на предмет її наукової актуальності, чітко окреслив свої наукові завдання, мету, хронологічні межі роботи, надав коротку характеристику джерельного корпусу та здійснив огляд історіографії проблеми.

Уже з перших рядків передмови чітко прослідковується гостра наукова актуальність дослідження. Можна навіть назвати її "волаючою науковою необхідністю" у контексті потреби розширення джерельної бази вивчення Голодомору-геноциду. Учений звертає увагу на те, що близько тридцяти років тому один із піонерів вивчення Голодомору Дж. Мейс дивувався з того, що науковці ігнорують радянську пресу, як джерело дослідження Голодомору, тоді як на шпальтах газет (особливо локальних!) міститься велетенський масив інформації про політику, яка спричинила Голодомор. Ігор Якубовський обґрунтовано підкреслює, що у вітчизняній історіографії "Magist-

ральним напрямом залишається стереотипна недооцінка інформаційного потенціалу газет, яка походить з того незаперечного факту, що вони були невід'ємним гвинтиком тоталітарної влади (...) По суті, в історіографії справа обмежувалася лише спорадичним використанням окремих матеріалів преси з дуже вузькою метою – для наочного ілюстрування фактами певних подій чи процесів" (с. 8). Натомість, дослідник демонструє, що, уважно вивчаючи офіційну пресу, можна розкрити всю "анатомію Голодомору", продемонструвати, як російсько-більшовицька влада крок за кроком, послідовно реалізовувала політику геноциду щодо українського народу, як формувала відповідний правовий режим, проводила спеціальні інформаційно-психологічні операції проти населення, забезпечувала "дегуманізацію" українського селянина, боролася з різними формами опору та стратегіями виживання селян. Проблема полягала лише в тому, що для того аби побачити проблему в комплексі, варто було здійснити фронтальне вивчення тисяч примірників газет за весь період Голодомору. Очевидно, що саме перспектива рутинної, важкої і часоємної праці відлякувала дослідників від залучення районної преси як історичного джерела для дослідження Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. З огляду на це варто особливо відзначити дослідницьку сміливість Ігоря Якубовського, який провів колосальну евристичну роботу, виявивши й опрацювавши гігантські масиви інформації.

Працьовитість і зусилля автора, витрачені на опрацювання великих масивів, були вповні винагороджені появою якісного і цікавого тексту книги. У першому розділі вчений продемонстрував місце та роль локальної періодики в механізмі організації Голодомору, а також розкрив сприйняття селянством (цільовою аудиторією районних газет) заходів більшовицької влади. Ігор Якубовський, спираючись на достовірні джерела, показує, як районна преса послідовно і планово перетворюється з інформаційно-пропагандистського інструменту на інструмент психологічного тиску на населення, покликаний розгорнути моральний терор проти всіх, хто уникає виконання розпоряджень більшовицької влади. Районні газети і їхні кореспонденти були перетворені на один з авангардних загонів влади, який мав не просто проінформувати про рішення "партії й уряду", але домогтися виконання цих убивчих для українського народу рішень. І, судячи з газетних публікацій, які вивчив І. Якубовський, українське селянство відповіло на тиск влади з допомогою районної преси найпростішим способом – ігноруванням і саботажем. Український селянин під зовнішнім тиском "замикався" у своєму світі, не впускаючи в нього ні крикливої більшовицької пропаганди, ні морально-психологічного тиску з боку медіа. Усі заходи зі створення стіновок, поширення преси через примусові підписки, усі "соціалістичні змагання" між сількорами – розбились об глухий мур несприйняття, відчуження та ворожості з боку українського села. Ворожості, яка призводила до того, що сількорів районних газет почали трактувати як "сексотів" і вбивати.

Надзвичайно важливим у контексті дослідження Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу є доведення наявності правової бази для здійснення злочину геноциду. Тож, зважаючи на це, другий розділ рецензованої монографії, цілком логічно, присвячено проблемам формування правового поля Голодомору у контексті оприлюднення загальносоюзних і республіканських урядових та партійних постанов, які підводили українське село до масового убивства голодом. Автор дослідження чітко прослідковує, як через ухвалення постанов про господарську, економічну, ідеологічну, куль-

турну, релігійну трансформацію українського села, знищення його традиційних форм життя у 1929 – першій половині 1932 р., колиску української нації – українське селянство – готувало до масштабного фізичного й духовного знищення. Маємо підкреслити, що Ігорю Якубовському шляхом вивчення великого масиву газетних публікацій вдалося переконливо довести, що кремль (збережено орфографію автора) у населення УСРР цілеспрямовано формував (з допомогою локальної преси) враження про "турботливий і поблажливий московський центр" і "жорстоку й антинародну" місцеву (харківську) "владу". Стара як світ гра в "хорошого і поганого поліціанта" мала забезпечити Москві "історичне алібі" у питанні головного призвідця й організатора Голодомору.

У третьому розділі автор рецензованої монографії, через дослідження масштабів тиражу, впливів на населення, рівня доступу до районної преси вивчив її інформаційний потенціал у контексті доведення до населення хлібозаготівельних постанов 1931–1932 рр. та ключових рішень більшовицької влади (другої половини 1932–1933 рр.), що спричинились до вбивства голодом мільйонів людей.

На сторінках районної преси знайшла своє відображення одна з найжахливіших практик періоду Голодомору-геноциду – внесення окремих осіб, сімей, сіл чи місцевостей до т. зв. чорних дошок, що, по суті, дорівнювало вбивству голодом якоїсь окресленої категорії людей. Проблематиці "чорних дошок" у пресі присвячено четвертий розділ монографії Ігоря Якубовського, де він справедливо зауважує: "...інформативні можливості районних газет стосовно проблематики "чорних дошок" важко переоцінити. Низова преса суттєво доповнює й конкретизує документальні матеріали, а – з огляду на суттєві їх втрати – є просто незамінною для докладного з'ясування низки ключових питань. Насамперед, це – реконструкція чисельності та переліку суб'єктів, занесених на "чорні дошки". Районні газети містять найповніші дані й у кожному випадку перелічують сільради, села, колгоспи, установи, часто зі вказівкою керівників та уповноважених. Не менш важливим напрямом є інформація про номенклатуру "чорних дошок", її еволюцію в часі та у специфіці застосування. Складові режиму, особливо від середини листопада 1932 р. до літа 1933 рр., урельєфнюються не тільки передруком районних постанов, а й уміщенням статей про стан справ у суб'єктах, занесених на "чорну дошку". Це розширює можливості для дослідження впливу режиму "чорних дошок" на перебіг Голодомору та на смертність від нього. Сукупність матеріалів районних газет дозволяє набагато рельєфніше досліджувати комплекс проблем, пов'язаних зі стратегіями Москви з перекладанням відповідальності на владу в Україні, а також на низових виконавців Голодомору" (с. 246).

Вивчаючи поведінкові стратегії селян у ході реалізації кремлем політики Голодомору-геноциду, Ігор Якубовський виокремлює такі соціальні групи мешканців сіл – уповноважені, сільська верхівка, пересічні селяни, учителі й учні – присвятивши кожній групі окремий розділ своєї книги. Завдячуючи такій деталізації, автор зумів (використовуючи лише тодішню офіційну пресу) вивчити соціальний портрет уповноважених, прослідкувати їхню діяльність на виконання урядових рішень, розкрити механізми саботажу й опору рішенням влади з боку уповноважених на місцях. За аналогічною схемою було досліджено сільський актив, учительство і звичайних мешканців сіл.

Підводячи підсумки своєї праці у післямові, дослідник окреслив цілу низку важливих висновків, узагальнень,

гіпотез і припущень, які стали квінтесенцією наукової роботи вченого.

Водночас, варто зауважити, що як і в будь-якої самостійної наукової праці, у монографії Ігоря Якубовського є потенціал для поліпшення й удосконалення. Зокрема, на наше переконання, варто було б доповнювати картину сільського повсякдення періоду Голодомору, що постає з відкритих газетних публікацій, даними із закритих партійних звітів, рапортів спеціальних служб, спогадів сучасників. Це б не лише подавало об'ємнішу картину подій, але й надало б можливість верифікувати інформацію, здобуту із преси. Також, на наше переконання, варто було б відкоригувати окремі назви розділів і підрозділів у роботі, щоб вони звучали не як "констатація факту", але мали б більш "проблемне" звучання.

Ivan PATRYLAK, DSc (History), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-4534-4654

e-mail: history@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Проте вказані побажання не псують загального позитивного враження від монографії Ігоря Якубовського, яка, безумовно, стане важливою віхою в дослідженні Голодомору-геноциду українського народу в 1932–1933 рр. і покладе початок цілому напрямку у вивченні відкритих публікацій, як важливих історичних джерел у дослідженні найбільшого злочину в українській історії.

Джерела фінансування. Це дослідження не отримало жодного гранту від фінансової установи в державному, комерційному або некомерційному секторах

Отримано редакцією журналу / Received: 07.11.25

Прорецензовано / Revised: 12.12.25

Схвалено до друку / Accepted: 16.12.25

"FOR NOTHING IS HIDDEN THAT WILL NOT BE MADE MANIFEST"

[YAKUBOVSKYY, Ihor. (2025). *Holodomor 1932–1933: Reflection in the Regional Press of Kyiv and Chernihiv Regions 1932–1933*. Ivan Franko National University of Lviv]

The scientific study of the Holodomor-genocide of the Ukrainian people in 1932-1933 is one of the most complex scientific problems not only in domestic, but also in world historical science. This complexity is due, first of all, to the limited source base necessary for a comprehensive and professional study of the topic. Documentary sources were and are being destroyed by Russia, as the initiator and perpetrator of the genocide, witnesses, over time, disappear into eternity, material sources disappear, etc. In view of the above-described difficulties, the introduction into scientific circulation of any new corpus of sources on the history of the Holodomor-genocide arouses keen interest in the scientific community.

The peer-reviewed monograph by Igor Yakubovsky was written based on the Soviet regional press, which was used as a source for the study of the Holodomor. The author managed to process a large array of district-level press of Kyiv and Chernihiv regions (within the limits as of the beginning of the 1930s) and, from completely open materials, to isolate and analyze information about the tragedy of the extermination of the Ukrainian people by famine, which, despite all censorship measures, leaked into the columns of the official Soviet press. The researcher has done significant heuristic and analytical work that deserves the attention of an interested circle of readers.

Keywords: *Holodomor-genocide, local press, peasants, information potential, behavioral strategies, authorized persons, "blackboards".*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 94(477)"1943":355/359:930.25

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161.11>

Іван ПАТРИЛЯК, д-р іст. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-4534-4654

e-mail: history@knu.ua

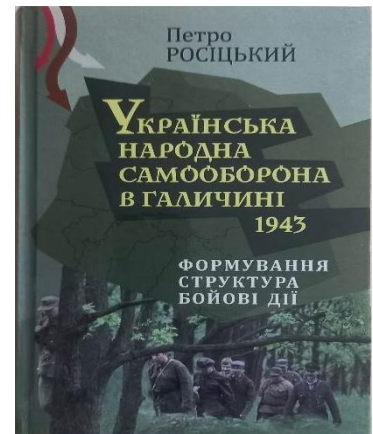
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"ГАЛИЦЬКІ ПАРТИЗАНИ"

[РОСИЦЬКИЙ, Петро. (2025). *Українська народна самооборона в Галичині (1943): формування, структура, бойові дії*. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича]

До уваги читачів запропоновано рецензію на одну з останніх книг із вітчизняної воєнної історії, що побачила світ 2025 р. Створення і діяльність Української національної самооборони (УНС) в Галичині, що стала основою для розгортання УПА-Захід на зламі 1943–1944 рр., на жаль, довгі десятиліття залишалася в тіні досліджень про діяльність Української повстанської армії на Волині в 1943 р. Автор рецензованої монографії Петро Росіцький заповнює наявну історіографічну лауну. Важливо наголосити на тому, що дослідник висвітлює процес становлення й діяльності УНС у ширшому контексті суспільних взаємин у межах української громади Галичини, стосунків між українцями й окупаційною адміністрацією німців у регіоні, діяльності радянського партизанського руху і польського підпілля. Варто наголосити також на тому, що монографія доповнена вагомим джерельним блоком, який містить двадцять шість архівних документів з історії УНС. Такий документальний додаток дає можливість зацікавленому читачеві перевірити коректність цитування автором джерел в основному тексті, ознайомитись із повним змістом історичного джерела.

Ключові слова: Українська народна самооборона, Українська повстанська армія, Організація українських націоналістів, Український визвольний рух, Галичина, дистрикт, окупація, Друга світова війна, воєнна історія.

Інтерес до української воєнної історії суттєво збільшився в умовах повномасштабного збройного протистояння з росією (подано в орфографії автора). Безумовним позитивом зростання зацікавленості до вітчизняних мілітарних студій стала не лише широка популяризація наявних знань у царині історії війн і військового будівництва (яку маємо всліяко вітати), але й поява комплексних, синтетичних наукових досліджень тих ділянок вітчизняної воєнної історії, які, з різних причин, були занедбаними чи недостатньо ґрунтовно вивченими. До таких праць належить нова монографія Петра Росіцького, присвячена становленню та діяльності Української народної самооборони в Галичині у 1943 р.

Як це не дивно, але, попри наявність десятків тисяч, більших чи менших студій, присвячених історії Українського визвольного руху періоду Другої світової війни, УНС нечасто ставала об'єктом самостійного наукового зацікавлення, а її історія завжди "губилась" у потужній тіні героїчного міфу "волинської" УПА. У вітчизняній історіографії (а за нею – і в популярній версії історії) сформувався стійкий стереотип про те, що на Волині й Поліссі (через складні історичні обставини – німецький терор, наростання активності радянських партизанів і польських підпілляників) з весни 1943 р. розгорнулося справжнє українське повстання, справжня боротьба з окупантами, тоді як у Галичині (на тлі "ліберального" режиму нацистів, "нерішучості" місцевого проводу ОУН тощо) замість УПА було утворено якусь ерзац-структуру, яка, лише влившись в УПА, стала "повноцінним" повстанським рухом. Насправді, як це завжди буває, реалії минулого були набагато складнішими, багатограннішими, а тому – цікавішими, ніж спрощені схеми, побудовані через десятиліттями кабінетними вченими. Повноту історичних перипетій навколо появи й активності УНС, її бойової діяльності, структурних трансформацій, суспільних впливів доволі рельєфно розкрив автор рецензованої монографії Петро Росіцький.

Варто наголосити на тому, що книга Петра Росіцького складається з, по-суті, двох співмірних за обсягом частин – монографії (162 сторінки основного тексту, який є доповненим, розширеним і переробленим текстом кандидатської дисертації автора, захищеної 2015 р.) й археографічного додатку з архівними документами та спогадами (113 сторінок основного тексту), а також містить сумлінно впорядкований список джерел і літератури (34 сторінки) й допоміжний науковий апарат (перелік скорочень та аббревіатур, словник маловживаних й іншомовних слів, перелік ілюстрацій, іменний і географічний покажчики). Уміщення великого додатку з першоджерелами, масштабний список опрацьованої літератури та джерельної бази з теми дослідження, а також сумлінно виконаний допоміжний науковий апарат самі по собі свідчать про ґрунтовність підходів, дослідницьку сумлінність і відкритість автора монографії до дискусії, базованої на першоджерелах.

Вступна частина й перший розділ рецензованої книги відповідає класичному "науковому канону" з його визначенням актуальності, новизни, об'єкта і предмета, мети і завдань дослідження. Історіографічний аналіз (с. 11–25) є доволі повним і таким, що відображає реальний стан наукових знань з історії предмета. Географія, походження, види і типи джерел, які опрацював автор монографії (с. 25–31), не викликають сумніву в тому, що було проведено потужну евристичну роботу, яка збагатила історичну науку цілою низкою нових актуалізованих джерел з історії Українського визвольного руху загалом, а історії УНС – зокрема.

Суттєвою позитивною рисою рецензованої праці, на наше переконання, є наявність другого розділу монографії, в якому розкрито широкий історичний контекст появи Української народної самооборони крізь призму суспільних відносин у середині української громади Галичини та взаємин між українцями краю й німецькою окупаційною адміністрацією дистрикту "Галичина" на тлі реалізації гітлерівської "східної політики" (с. 32–53). Авторіві в цьому

© Патриляк Іван, 2025

розділі вдалося занурити читача в реалії окупованої Третім райом Галичини (особливо у контексті висвітлення структури й особливостей функціонування німецької окупаційної адміністрації, судів, економічної політики, експлуатації людських і природних ресурсів тощо). Чого, на нашу думку, бракує другому розділу, то це глибшого аналізу нацистської етнополітики в регіоні, огляду взаємин між різними етнічними групами (зі зміною їхніх політичних уподобань синхронно зі змінами державної приналежності краю між 1939 і 1941 рр.). Також хотілося б звернути увагу автора на некоректність окремих формулювань, на кшталт: "Ставши частиною окупаційної адміністрації, Українська допоміжна поліція втратила самостійність і перетворилась на слухняного виконавця волі окупаційного режиму" (с. 38). Неточно підібране формулювання може створити враження, що Українська допоміжна поліція якийсь час діяла як самостійна від німців структура. Але ж, вище дослідник сам зазначає, що поліція була військовим формуванням, створеним німецькою адміністрацією, тобто вона ніколи й не мала "самостійності". Діюча до початку серпня 1941 р., створена ОУН(бандерівців), Українська народна міліція (що дійсно намагалася демонструвати самостійність у своїх діях щодо німецької окупаційної влади), не була "автоматично" трансформована в допоміжну поліцію, а реально німцями розформована. Тільки ті її службовці, які не підозрювалися нацистами у приналежності до ОУН(бандерівців) були залучені до нової структури – допоміжної поліції. Тобто "знаку рівності" між бандерівською міліцією і допоміжною поліцією ставити не варто. Якесь частина службовців міліції "перетекла" до поліції (до нової структури вдалося проникнути навіть окремим добре закомпронованим оунівцям, так само як й агентам радянського та польського підпільного рухів), але це не перетворює допоміжну поліцію в юридичного чи ідейного "спадкоємця" української народної міліції (хоча німці й намагалися позиціонувати допоміжну поліцію як продовжувача справи українських військових формувань періоду перших визвольних змагань, використовуючи традиційні елементи української уніформи в обмундированні поліцейських).

У третьому розділі рецензованої книги – "Формування Української народної самооборони" – автор висвітлює чотири основні блоки питань: організаційні заходи, здійснені ОУН(б) у процесі підготовки до розгортання УНС; хід безпосереднього розгортання структур самооборони; діяльність вишкільних куренів УНС; регіональні відмінності й особливості в розбудові самооборони (с. 54–118). Кожному із проблемних блоків дослідник присвятив окремий параграф. Необхідно наголосити на тому, що автор зібрав багатий джерельний матеріал, розвинув і поглибив цілу низку вже відомих в історіографії тез, що стосуються процесу становлення Народної самооборони в Галичині, висвітлює окремі, раніше невідомі для історіографії епізоди створення окремих структур УНС, біографічних даних людей, які формували самооборону. Наприклад, важливим для розуміння процесів, що відбувалися в ОУН(б) загалом і в її військових референтурах зокрема, є оприлюднена автором дослідження інформація про те, що військовий референт Західних українських земель, командир УНС у тодішній Дрогобицькій обл. Лука Павлишин – "Вовк", як впливає із цитованої дослідником агентурної справи радянських органів держбезпеки "Омут", був радянським агентом під псевдонімом "Ярослав" (с. 76, 109).

На сторінках монографії П. Росіцького, зацікавлений читач знайде надзвичайно багато детальної і цікавої інформації про озброєння, забезпечення, логістику, підготовку, побут відділів УНС на етапі їхнього розгортання (с. 77–104).

Проте, на жаль, у тексті третього розділу рецензованої книги трапляються неточні формулювання, що навіть докорінно змінюють суть досліджуваного питання. Наприклад, скажімо, розглядаючи ставлення проводу ОУН(б) до формування дивізії "Галичина", учений несподівано доходить висновку, що "Провід ОУН(б) підтримував формування дивізії, скеровуючи туди своїх членів для проходження військового вишколу" (с. 76). На наше переконання, так окреслювати позицію бандерівської ОУН категорично неправильно. Відомі десятки документів (листівок, відозв, протоколів нарад, звітів, спогадів тощо), з яких недвозначно випливає, що бандерівці поставилися до ідеї створення дивізії негативно і публічно засудили її, як "підступний маневр окупанта, обрахований на обдурювання українського народу" (Листівка ОУН щодо створення дивізії "Галичина". Історик Володимир Мороз віднайшов та оприлюднив листівку ОУН про створення дивізії "Галичина". *Історична правда*. 29 квітня 2021 р. URL: <https://surli.cc/mysofx>). Провід ОУН(б) усвідомлював шкідливість німецької акції зі створення дивізії з позиції міжнародного іміджу української самостійницької боротьби, а також з огляду на звуження мобілізаційного потенціалу українського населення, який міг бути використаний для нарощення чисельності УПА й УНС. Проте загальна громадська думка галицьких українців, збурена можливістю повернення більшовиків у регіон, весною 1943 р. була на боці того, щоб скористатися німецькою пропозицією і взяти зброю з рук німців заради захисту свого регіону й для отримання шансу підготувати фахівців для гіпотетичної української армії. Бандерівці відчували, що вони, активно саботуючи набір до дивізії, ризикують втратити підтримку громадян, які не хотіли думати про стратегічні наслідки створення дивізії з українців, а лише бажали отримати негайний ефект – зброю і підготовку, щоб якимось захиститися від "жахіття", що наближалось зі сходу. З огляду на публічну думку, бандерівці обрали іншу тактику дій – інфільтрувати дивізію своїми прихильниками з метою отримати доступ до зброї, військової підготовки і шансу вивести якісь підрозділи дивізії "в ліс". Це не була нова тактика, – оунівці апробували її в 1940–1941 рр., коли "наводнили" своїми людьми радянські парамілітарні й комсомольські організації в західноукраїнських областях, а згодом, у 1941–1942 рр., коли зуміли проникнути в окремі підрозділи шукманшафту в райхскомісаріаті України, і спонукати їх до дезертирства з німецької служби в березні – квітні 1943 р. (до слова, аналогічні практики застосовували майже всі підпільні і партизанські рухи в роки Другої світової війни – від французів і поляків до росіян і сербів).

Четвертий розділ монографії Петра Росіцького тематично охоплює проблему ведення бойових дій підрозділами УНС упродовж 1943 р. (с. 119–162). Автор цілком обґрунтовано виділив три напрямки збройного протистояння підрозділів УНС – антигітлерівський, антирадянський і антипольський. Кожному із вказаних векторів присвячено окремий параграф. Дослідник послідовно, у хронологічному порядку аналізує перебіг усіх більших боїв і сутичок, які мали відділи УНС з противниками, що допомагає читачеві скласти доволі повне уявлення про масштабність та ефективність дій підрозділів УНС. Досліджуючи протистояння УНС з окупаційними силами німців, Петро Росіцький вказує на те, що логіка розвитку реальних подій нерідко не вписувалася в обмеження, які намагалося накласти командування на активність підрозділів. Тож, попри заборону командування на "зачіпні" акції проти німців (с. 119), низові командири змушені були їх проводити (навіть незважаючи на великі втрати

серед особового складу, яким своїми заборонами намагалося запобігти командування), оскільки локальні військові лідери діяли в парадигмі необхідності захищати місцеве населення й тим самим отримувати від нього підтримку у своїй діяльності. Важливо підкреслити, що автор намагається (попри брак німецьких джерел) збалансовано подати інформацію щодо втрат УНС і німецьких підрозділів у ході протистояння, не приховує наявності окремих невдалих операцій самооборони проти німців, які спричиняли надмірні втрати особового складу. Водночас дослідник підкреслює, що, після перших місяців протистояння із силовими структурами німецької окупаційної влади, від осені 1943 р. чітко фіксується певна позитивна динаміка у зменшенні кількості невдалих бойових операцій проти німців, що вказує на те, що (хоча й високою ціною) командири підрозділів самооборони набували належного досвіду у тактиці ведення боїв і маневруванні, почали краще здійснювати планування операцій, ефективніше використовувати наявні вогневі засоби й особливості рельєфу.

Розглядаючи проблему протистояння УНС і російсько-радянських партизанських груп і з'єднань на території Галичини у 1943 р. (с. 136–149), Петро Росіцький презентує читачеві широку палітру подій, пов'язану як із невдалими намаганнями кремля (подано в орфографії автора) сформувати в західноукраїнському регіоні власну підпільну мережу (оперту на місцеві та зовнішні комуністичні кадри), так і зі спробою перетворити важкодоступні райони Карпат на базу більшовицької партизанки (шляхом закріплення в горах рейдуючого з'єднання Сидора Ковпака). Дослідник об'єктивно відображає баланс сил між рейдуючими ковапівцями та підрозділами УНС, які тільки починали формуватися. З огляду на те, що жоден наявний підрозділ самооборони не міг навіть приблизно змагатися з червоними партизанами ні кількістю особового складу, ні наявною вогневою міццю, керівництво ОУН(б) й командування УНС ухвалило єдине можливе в тих умовах рішення – не заважати німцям розгромити найбоє-

здатніше російсько-радянське партизанське з'єднання на території України, відслідкувати і використати у своїх інтересах склади з озброєнням та боєприпасами, закладені ковапівцями. І лише після розгрому основних сил Сидора Ковпака, бойвки сільської самооборони, відділи особливого призначення ОУН і підрозділи УНС нейтралізовували малі групи російсько-більшовицьких партизанів.

Доволі детально анатомію українсько-польського протистояння в Галичині в 1943 р. розкриває Петро Росіцький у третьому параграфі четвертого розділу (с. 150–162). Дослідник подає баланс сил українського і польського підпільних рухів, розкриває еволюцію та динаміку міжнаціонального конфлікту, детально реконструює хід основних сутичок, які відбувалися між підрозділами УНС і групами польського підпілля в 1943 р., показує роль бойовиків сільської самооборони в розгортанні конфлікту, досліджує позицію німецької окупаційної адміністрації щодо боротьби між українцями і поляками.

Підсумовуючи, варто зазначити, що автором рецензованої монографії, безперечно, вдалося створити синтетичне дослідження про Українську народну самооборону в Галичині, що стало найповнішим узагальненням наявних наукових знань щодо цієї тематики і підвело своєрідну риску під певним етапом розвитку української історичної науки. З тексту рецензованої праці помітно, що дослідник певним "пунктиром" уже прокладає вектори майбутніх досліджень з історії УНС, які, очевидно, будуть скеровані на мікросюжети, історію повсякденності, персоналістику, вивчення окремих тактичних елементів у бойовій діяльності самооборони тощо.

Джерела фінансування. Це дослідження не отримало жодного гранту від фінансової установи в державному, комерційному або некомерційному секторах

Отримано редакцією журналу / Received: 12.11.25

Прорецензовано / Revised: 15.12.25

Схвалено до друку / Accepted: 17.12.25

Ivan PATRYLAK, DSc (History), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-4534-4654

e-mail: history@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"GALICIAN PARTISANS"

[ROSITSKY, Petro. (2025). *Ukrainian People's Self-Defense in Galicia (1943): Formation, Structure, Combat Operations*. National Academy of Sciences of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies]

Readers are offered a review of one of the latest books on domestic military history, published in 2025. The creation and activities of the Ukrainian National Self-Defense (UNS) in Galicia, which became the basis for the deployment of the UPA-West (UPA-Zakhid) at the turn of 1943–1944, unfortunately remained in the shadow of research on the activities of the Ukrainian Insurgent Army in Volhynia in 1943 for many decades. The author of the reviewed monograph, Petro Rositsky, has filled this historiographical gap. It is important to emphasize that the researcher highlighted the process of formation and activities of the UNS in the broader context of social relations within the Ukrainian community of Galicia, relations between Ukrainians and the German occupation administration in the region, and the activities of the Soviet partisan movement and the Polish underground. It should also be noted that the monograph is supplemented by a very solid source block, which contains twenty-six archival documents on the history of the UNS. Such a documentary appendix allows interested readers to verify the accuracy of the author's citations of sources in the main text and to familiarize themselves with the full content of the historical source.

Keywords: *Ukrainian People's Self-Defense, Ukrainian Insurgent Army, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Liberation Movement, Galicia, district, occupation, World War II, military history.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Бондаренко Наталія – аспірант, асистент, кафедра стародавньої та середньовічної історії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: nataliyabondarenko97@knu.ua

Bondarenko Natalia – PhD Student, Assistant, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: nataliyabondarenko97@knu.ua

Гайсенюк Марія – аспірант, факультет суспільно-гуманітарних наук, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: m.haiseniuk.asp@kubg.edu.ua

Haiseniuk Mariia – PhD Student, Faculty of Social Sciences and Humanities, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: m.haiseniuk.asp@kubg.edu.ua

Іваницька Лілія – кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії мистецтва, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: ivanytska2007@ukr.net

Ivanytska Liliia – PhD (History), Assoc. Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: ivanytska2007@ukr.net

Кузіна Наталія – кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії мистецтва, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: kuzinanv2017@gmail.com

Kuzina Nataliia – PhD (History), Assoc. Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: kuzinanv2017@gmail.com

Козловський Сергій – кандидат історичних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

Контактна інформація: e-mail: serg.kozlovskyy@gmail.com

Kozlovskiy Serhii – PhD (History), Assoc. Prof., Faculty of History, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

Contact information: e-mail: serg.kozlovskyy@gmail.com

Котляров Петро – доктор історичних наук, професор, кафедра історії мистецтв, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: pkotl.univ@knu.ua

Kotliarov Petro – DSc (History), Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: pkotl.univ@knu.ua

Могильний Леонід – доктор історичних наук, професор, кафедра давньої та нової історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: mohylnyi@knu.ua

Mohylnyi Leonid – DSc (History), Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: mohylnyi@knu.ua

Новікова Ольга – кандидат історичних наук, асистент, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: garkavaya.olga@gmail.com

Novikova Olha – PhD (History), Assist., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: garkavaya.olga@gmail.com

Козакова Анна – магістрант, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: ann.kozakova02@gmail.com

Kozakova Anna – Master's Student, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: ann.kozakova02@gmail.com

Сердобольська Олена – доктор філософії (історія), асистент, кафедра історії мистецтв, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: olena.myroniuk@knu.ua

Serdobolska Olena – PhD, Assist., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: olena.myroniuk@knu.ua

Кругляков Віктор – кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії мистецтва, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: krugliakov@knu.ua

Krugliakov Viktor – PhD (History), Assoc. Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: krugliakov@knu.ua

Чорний Дмитро – доктор історичних наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна

Контактна інформація: e-mail: d.chornyi@karazin.ua

Chornyi Dmytro – DSc (History), Prof., V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

Contact information: e-mail: d.chornyi@karazin.ua

Патриляк Іван – доктор історичних наук, професор, кафедра історії світового українства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: history@knu.ua

Patrylak Ivan – DSc (History), Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: history@knu.ua

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 2(161)

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Обл.-вид. арк. 11,64. Ум. друк. арк. 9,0. Наклад 300. Зам. № 225-11624.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № І-2.
Підписано до друку 30.12.25

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@knu.ua
<http://vpc.knu.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02

